

სააკადემიო მასალები

XIX საუკუნის 70-იანი წლების საქართველოს
საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრების შესახებ

ბიბლიოთეკა
№ 27117
შემ. 1965 წ.
საქართველოს სსრ-ის ბიბლიოთეკის სსრკ-ის კონსტანტინე

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ К. С. КЕКЕЛИДZE

АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

ОБ ОБЩЕСТВЕННО-КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ГРУЗИИ
70-ых ГОДОВ XIX ВЕКА

(Семейная переписка Туманишвили)

Текст с исследованием, комментариями и указателем
подготовила к изданию Е. М. АБРАМИШВИЛИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1965

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ა. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი

სააკივო მასალები

XIX საუკუნის 70-იანი წლების საქართველოს
საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრების შესახებ

(თუმანიშვილების წერილები)

ტექსტი შესავალი წერილით, კომენტარებითა და საძიებლით
გამოსაცემად მოამზადა ელისო აბრამიშვილმა

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1965

8 I 1

902. 5 (47. 922)+899. 962. 1. 092

[თუმანიშვილები] ს 127

წიგნში პირველად ქვეყნდება მე-19 ს. საზოგადო მოღვაწეების—მიხეილ თუმანიშვილისა და მისი შვილების წერილები. მათში წარმოდგენილი ეპისტოლარული მასალა ერთგვარად აცოცხლებს გასული საუკუნის მოღვაწეთა სახეებს და ნათელს ჰფენს იმდროინდელ ქართულ საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებას.

რედაქტორი გ. კიკნაძე

თუმანიშვილების ეპისტოლარული მემკვიდრეობა

ამ წიგნში გამოქვეყნებულია თავის დროზე საკმაოდ ცნობილი თუმანიშვილების ოჯახის წევრთა მიწერ-მოწერა. უკვე ის გარემოება, რომ წერილების ავტორები და ადრესატები არიან მიხეილ, ბაბაღე, ანასტასია, გიორგი, ვასილ და კონსტანტინე თუმანიშვილები, გარკვეულ ინტერესს იწვევს მათი ეპისტოლარული მემკვიდრეობისადმი. ყოველი მათგანი საზოგადო მოღვაწეობას ეწეოდა, ანდა ასეთი მოღვაწეობისათვის ემზადებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ დასახელებული პირები ერთი ოჯახის წევრები არიან, მაინც მათი წერილების უმთავრესი შინაარსი საზოგადოებრივი მნიშვნელობისაა. იმდროინდელი ქართველი ინტელიგენციის ზრუნვა განათლების გავრცელებისა და კულტურის ამაღლებისათვის, გასული საუკუნის 70-იანი წლების პრესა და თეატრი, ე. წ. „არტიტიული წრის“ საქმიანობა: საჯარო ხასიათის ლექციების კითხვა, ლიტერატურული დილა-სადამოების, კონცერტებისა და ბალ-მასკარადების მოწყობა, ბრძოლა ძველსა და ახალ თაობას შორის სათავადაზნაურო ბანკის დაარსებასთან დაკავშირებით—აი, საკითხთა ის წრე, რასაც ძირითადად ეხება თუმანიშვილების მიმოწერა.

გარდა ამისა, წერილებში რამდენადმე დახასიათებული არიან ისეთი ქართველი თუ არაქართველი საზოგადო მოღვაწეები, მწერლები, მსახიობები და მაღალი თანამდებობის პირები, რომლებიც გარკვეულ როლს თამაშობდნენ იმდროინდელ საქართველოს საზოგადოებრივსა და კულტურულ ცხოვრებაში.

აქვე ისიცაა აღსანიშნავი, რომ რაკი ადრესატები ურთიერთისათვის მახლობელნი არიან და ბარათები გამოსაქვეყნებლად არაა დანიშნული, მათში გადმოცემული ფაქტებისა და შეფასების გულწრფელობაში ეჭვი არ შეიძლება შევიტანოთ. ამრიგად, ჩვენ საქმე გვაქვს რაც შეიძლება სანდო მასალასთან. ყველაფერი ეს განსაკუთრებულ ღირებულებას ანიჭებს თუმანიშვილების ეპისტოლარულ მემკვიდრეობას.

საქართველოს
პარლამენტის
ეროვნული
ენციკლოპედია

* * *

მიხეილ თუმანიშვილი ცნობილია, როგორც მე-19 ს. თვალსაჩინო საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი და პოეტი.

16 წლის მანძილზე, 1842—1858 წლებში, მიხეილი მსახურობდა თბილისის საგუბერნიო სამმართველოში. ამ ხნის განმავლობაში მან ზედმიწევნით შეისწავლა თბილისის გუბერნიის მოსახლეობის ყოფაცხოვრება და შეაგროვა მრავალი საყურადღებო ისტორიული, ეთნოგრაფიული, თუ ეკონომიური ხასიათის ცნობა. ამ პერიოდშივე შეკრიბა მან აურაცხელი მასალა გლეხთა საკითხზე. 1857 წ., რუსეთის საგოგრაფიო საზოგადოების დავალებით, მ. თუმანიშვილმა შეადგინა თბილისის გუბერნიის ჭარ-ბელაქნის სამხრეთი ოლქის ვრცელი აღწერილობა.

საქართველოში, საგლეხო რეფორმის გატარების პერიოდში, მ. თუმანიშვილი იყო ე. წ. „გლეხების მოწყობის საქმეთა კანცელარიის“ დირექტორი და „გლეხთა მოწყობის კომიტეტის“ საქმეთა გამგე. თუ რა დიდი როლი ითამაშა მ. თუმანიშვილმა საგლეხო რეფორმის გატარების საქმეში, ამაზე მიუთითებს დიმიტრი ყიფიანისა და მიხეილ თუმანიშვილის მიმოწერა¹.

მ. თუმანიშვილს გარკვეული წვლილი მიუძღვის აგრეთვე სათავადაზნაურო ბანკის დაარსებაში. 1867 წ. თბილისის გუბერნიის თავადაზნაუროების მიერ იგი არჩეულ იქნა კომიტეტის წევრად, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ბანკის წესდების პროექტის შედგენა.

ამავე დროს მ. თუმანიშვილი ეწეოდა ლიტერატურულ საქმიანობასაც. მისი ცვლეტონები, სხვადასხვა აქტუალურ და საპრობორიტო საკითხზე, ხშირად იბეჭდებოდა იმდროინდელ პრესაში („ცისკარი“, „დროება“, „ტიფლისკი ვესტნიკი“ და სხვ.).

აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ მიხეილი თვალყურს ადევნებდა ქართულ თეატრალურ ცხოვრებასაც და შეიძლება ითქვას, რომ არსებითად ის იყო ქართული წარმოდგენების პირველი კრიტიკოსი.

საერთოდ, მრავალმხრივ საინტერესო პიროვნება იყო მიხეილ თუმანიშვილი და ეს იმ წერილებიდანაც კარგად ჩანს, რომელთაც იგი თავის შვილს, ვიორგის, სწერდა.

ბაბალე თუმანიშვილი, მიხეილის უფროსი ქალიშვილი, თავისი დროისათვის განათლებული ქალი იყო. მან შეადგინა გეორგ სტეფენსონის ბიოგრაფია, რომელიც გამოიცა მისი სიკვდილის შემდეგ, 1876 წელს.

ნაადრევმა სიკვდილმა (ბაბალე გარდაიცვალა ოცდაშვიდი წლის ასაკში) ხელი შეუშალა მას გამოველინებინა მთელი თავისი შესაძლებლობანი და საკუთარი წვლილი შეეტანა ქართული კულტურის განვითარებაში. სამაგიეროდ, მან დაგვიტოვა საინტერესო ეპისტოლარული მემკვიდრეობა, რომელსაც ვმჩნევა დაკვირვებული და ნიჟიერი ადამიანის კვალი.

ანასტასია თუმანიშვილმა მამის ლიტერატურული საქმიანობა განაგრძო. იგი იყო გამომცემელი და რედაქტორი ცნობილ საბავშვო ჟურნალ „ჯეჯილის“. ის რედაქტორობდა აგრეთვე გ. წერეთელთან ერთად ყოველკვირეულ პოლიტიკურ-ლიტერატურულ გაზეთ „კვალს“. გარდა ამისა, ანასტასია წერდა

¹ იხ. მ. ჩხეტია, საგლეხო რეფორმის ისტორიისათვის საქართველოში, თბ., 1950.

საბავშვო ლექსებს, მოთხრობებსა და ამავე დროს მთარგმნელობით მუშაობას ეწეოდა.

1884 წ. ან. თუმანიშვილის ინიციატივით თბილისში დაარსდა მასწავლებელ და აღმზრდელ ქალთა საურთიერთო დახმარების საზოგადოება. ეს საზოგადოება აწყობდა ე. წ. „სახალხო კითხვებს“ და ატარებდა გარკვეული სახის სამუშაოებს საკვირაო სკოლებსა და თეატრებში. ამავე საზოგადოებამ დააარსა აგრეთვე ე. წ. სანიმუშო სკოლა და მდიდარი ბიბლიოთეკა, რომელიც ამჟამინდელ განათლების მუშაკთა სახლის ბიბლიოთეკას დაედგა საფუძვლად.

გიორგი თუმანიშვილი, მ. თუმანიშვილის უფროსი ვაჟი, ცნობილი ჟურნალისტი, პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე იყო. იგი მუდმივად თანამშრომლობდა როგორც ქართულ, ისე რუსულ პრესაში („დროება“, „ივერია“, „ოზბორი“, „ვესტნიკ ვერობი“, „გოლოსი“, „მოღვა“, „პორიადოცი“, „რუსკაია მისლი“ და სხვ.).

1891 წ. გ. თუმანიშვილი თავის ძმებთან ერთად ხელმძღვანელობდა იმ დროისათვის პროგრესულ გაზ. „ნოვოე ობოზრენიეს“, რომელშიაც თანამშრომლობდნენ: ალ. ხახანაშვილი, ნ. მარი, ივ. თარხნიშვილი, ნ. ნიკოლაძე, გ. ლასხიშვილი და სხვ.

ამავე დროს გიორგი იყო ქართული თეატრის აღდგენის ერთ-ერთი ინიციატორი და ქართული დრამატული ამხანაგობის პირველ რეჟისორთაგანი.

გ. თუმანიშვილის თაოსნობითვე შეიქმნა ჩვენში კავკასიისმცოდნეობის უმაღლესი კურსები და საზოგადო კლუბი.

გარდა ამისა, 20 წლის განმავლობაში იგი იყო თბილისის „საურთიერთო კრედიტის“ დირექტორი. დიდად გ. თუმანიშვილის დამსახურება კავკასიაში თვითმმართველობის იდეის გამტკიცების საქმეშიც. იგი დაულალავად ქადაგებდა, რომ ერობა უნდა გავრცელდეს ამიერკავკასიაშიც.

ვასილ თუმანიშვილს, მ. თუმანიშვილის მეორე ვაჟს, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი წვლილი ქართული თეატრის აღორძინებაში მიუძღვის. სიყვარულს თეატრისადმი ვასილი ჯერ კიდევ მოწაფეობის პერიოდში ამჟღავნებდა. ის ხშირად იღებდა მონაწილეობას გიმნაზიელთა წარმოდგენებში. ამავე წლებში დაუახლოვდა ვასილი სცენისმოყვარეთა წრეს, რომელიც მართავდა წარმოდგენებს ჯერ კერძო სახლებში, ხოლო შემდეგ — ძველი სახელმწიფო თეატრის სცენაზე. სწორედ ამ წრეში დაუმეგობრდა ის შემდეგში ცნობილ თეატრის მოღვაწეებს — ა. სუმბათაშვილ-იუჟინს და ვლ. ნემიროვიჩ-დანჩენკოს.

სტუდენტობის პერიოდშიც, მოსკოვსა და პეტერბურგში ყოფნის დროს, ვასილი იყო ერთ-ერთი ინიციატორი ე. წ. „კავკასიური საღამოების“. ამ საღამოებიდან მიღებული შემოსავალი ხმარდებოდა მატერიალურად ხელმოკლე სტუდენტებს.

სამშობლოში დაბრუნებისთანავე ე. თუმანიშვილი კიდევ უფრო დიდი ენერგიით ჰკიდებს ხელს თავის საყვარელ საქმეს. 1886—1888 წლებში ე. თუმანიშვილი მუშაობს რეჟისორად ქართულ თეატრში. ამავე დროს იგი იყო ქართული დრამატული საზოგადოების ერთ-ერთი დამაარსებელი და შემდეგ ამავე საზოგადოების მმართველობის წევრი.

გარდა თეატრალური მოღვაწეობისა, ე. თუმანიშვილი მონაწილეობას იღებდა აგრეთვე სხვა საზოგადოებრივი ხასიათის საქმიანობაშიც. 14 წლის მანძილზე,

1891—1904 წლებში, ვასილი იყო გაზეთ „ნოვოე ობოზრენიეს“ პასუხისმგებელი რედაქტორი.

1905 წ. ვ. თუმანიშვილი აირჩიეს თბილისის დრამატული საზოგადოების მამასახლისთა საბჭოს თავმჯდომარედ. ის თვითონაც ხშირად იღებდა მონაწილეობას ქართულ სცენაზე გამართულ სპექტაკლებში და წარმატებით ასახიერებდა სახასიათო და კომიკურ როლებს.

კონსტანტინე თუმანიშვილსაც, მ. თუმანიშვილის უმცროს შვილს, გარკვეული წვლილი მიუძღვის ქართული კულტურის წინაშე. 1891 წლიდან 1904 წლამდე ის იყო „ნოვოე ობოზრენიეს“ გამომცემელი. ამ გაზეთში იგი ხელმძღვანელობდა უცხოეთის განყოფილებას. გარდა ამისა, კონსტანტინე თუმანიშვილი მონაწილეობას იღებდა რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების მუშაობაში.

1913 წ. კ. თუმანიშვილმა გამოსცა წიგნი „О доисторическом языке Закавказья“. ბოლო წლებში იგი ხშირად აქვეყნებდა პოლიტიკური ხასიათის წერილებს ფსევდონიმით „Казт“ და ინიციალებით „К. Т.“

მიხეილ თუმანიშვილის მთელი ეს მრავალრიცხოვანი ოჯახი 1842 წლიდან ცხოვრობდა ბარიათინსკის ქუჩაზე (ახლანდელი ჯორჯიაშვილის ქ. № 6).

სახლი, რომელიც მიხეილს ეკუთვნოდა, თავდაპირველად ერთსართულიანი იყო. შემდეგში იქვე, გვერდით, მ. თუმანიშვილმა ააშენა ორსართულიანი შენობა, რომელიც მას გაქირავებული ჰქონდა. გაქირავებულ ბინაში სხვადასხვა დროს ცხოვრობდნენ იმ დროისათვის საკმაოდ გავლენიანი პირები: გვარდიის შტაბს-კაპიტანი კონსტანტინე არკადის ძე გრაფი სუვოროვ-რიმნიკსკი, დეისტეტიტელნი სტატსკი სოვეტნიკი, კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველი ნ. სემენოვი, თავადი ნ. იუსუფოვი, ფლიგელ-ადიუტანტი, გვარდიის როტმისტრი მ. ჩერტკოვი, დიდი მთავრის, კონსტანტინე კონსტანტინეს ძის სახელობის გრენადერთა პოლკის მეთაური თავადი ალ. ტრუბეტკოი, გრაფი ილ. ვორონცოვ-დაშკოვი, ქართველი პოეტი, იმ დროს გენერალ-მაიორი ვახტანგ ორბელიანი, საფრანგეთის ქვეშევრდომი ალფრედ ბულიონი, ცნობილი კბილის ექიმი ვოლფზონი და სხვ.

მ. თუმანიშვილის პატარა ბინაში ხშირად იკრიბებოდნენ მიხეილის მეგობარ-ამხანაგები: ნიკოლოზ ბარათაშვილი, გიორგი ერისთავი, ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, ქართველი საზოგადო მოღვაწეები: ბესარიონ და ნიკო დოღობერიძეები, პეტრე მელიქიშვილი, „ტიფლისკი ვესტნიკის“ რედაქტორი კონსტანტინე ბებუთოვი, ლიტერატორი გ. ა. კალანტაროვი, გაზ. „კავკასის“ თანამშრომელი ივ. ევლანოვი და სხვანი.

1875 წ. მ. თუმანიშვილმა დატოვა პატარა ერთსართულიანი ბინა და საცხოვრებლად ორსართულიან შენობაში გადავიდა.

შემდეგში, მოგვიანებით, ამ სახლს დააშენეს მე-3 სართულიც.

1891—1904 წლებში, როდესაც გაზ. „ნოვოე ობოზრენიეს“ ძმები თუმანიშვილები ხელმძღვანელობდნენ, ამ გაზეთის რედაქციას ეჭირა მე-2 სართულის ნაწილი, ხოლო მას შემდეგ, რაც „ნოვოე ობოზრენიე“ კალანტარ ივანეს ძე კალანტაროვის ხელში გადავიდა, გაზეთის რედაქცია პირველ სართულზე მოათავსეს. ამავე შენობაში 1914—1921 წლებში მე-2 სართულზე მოთავსებული იყო აგრეთვე გაზ. „კავკასსკოე სლოვოს“ რედაქციაც.

ეს სახლი, როგორც ამას გიორგი თუმანიშვილი გადმოგვცემს², მრავალი ამბის მოწმე იყო. აქ შეიქმნა ამხანაგობა ქართველ კლასიკოსთა გამოსაცემად, წარმოიშვა იდეა მუდმივი ქართული სცენისა და ჟურნ. „ჯეჯილის“ დაარსების, აქვე შეიქმნა მასწავლებელ ქალთა საზოგადოება.

ამ სახლში ხშირად იყრიდნენ თავს იმდროინდელი ქართველი მოღვაწეები, მწერლები და მსახიობები: ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, რაფიელ ერისთავი, გიორგი წერეთელი, მარიამ საფაროვა-აბაშიძისა, ნატო გაბუნია-ცაგარლისა და სხვანი.

ამ შენობაში მოსულან სტუმრად სომეხი მწერალი შირვანზადე, ახალგაზრდა მაქსიმ გორკი, კომპოზიტორი ვ. ე. მეიერხოლდი, რუსი მომღერლები: კომისარ-ჟევსკი და შალიაბინი. შალიაბინს მონაწილეობაც კი მიუღია საქველმოქმედო მიზნით გამართულ კონცერტში.

ასეთია ისტორია იმ სახლისა, რომელშიაც ცხოვრობდნენ და გარდაიცვალნენ მიხეილ თუმანიშვილი და მისი შვილები: ბაბაღე, ვასილი, გიორგი და კონსტანტინე.

მიხეილის შვილებიდან ბაბაღეს, ვასილსა და კონსტანტინეს ოჯახი არ შეუქმნიათ. ანასტასია, გ. წერეთლის მეუღლე, უშვილოდ გარდაიცვალა. მ. თუმანიშვილის შთამომავლობა მხოლოდ გიორგიმ განავრძო. მას ცოლად ჰყავდა მარიამ მარკოზის ასული დოლუხანოვა. ისიც საზოგადო მოღვაწეობას ეწეოდა—თავმჯდომარეობდა ტუბერკულოზის წინააღმდეგ მებრძოლ საზოგადოებას. მასვე ეკუთვნის ბროშურა „Абастуман“. მ. დოლუხანოვას მოგონებები მის თანამედროვე საზოგადო მოღვაწეებზე, მწერლებსა და მსახიობებზე ინახება ერევნის ლიტერატურულ მუზეუმში.

გიორგის ექვსი შვილი შეეძინა: მიხეილი, ელისაბედი, ლეონი, ელენე, სოფიო და ევგენი.

უფროსი ვაჟიშვილი—მიხეილი ცნობილი ლიტერატორი იყო (წერდა „ხელთუხენელის“ ფსევდონიმით); ლეონი მუშაობდა ამიერკავკასიის შრომის კომისარიატში; სოფიო ადრე ახალგაზრდობაში გარდაიცვალა; ევგენი აგრონომია, ამჟამად იგი ერევანში ცხოვრობს; ელისაბედი—ბიბლიოთეკარი, 1950 წლიდან—პენსიონერი; ელენე საქართველოს სსრ დამსახურებული პედაგოგია, ამჟამად პენსიონერი.

ელისაბედი, ელენე და ევგენის ქალიშვილი ახლაც თავიანთ წინაპართა სახლში ცხოვრობენ, ჯორჯიაშვილის ქუჩაზე, ხოლო ლეონის შვილი, ნატალია, მოსკოვში ცხოვრობს და ჟურნალისტურ საქმიანობას ეწევა.

თუმანიშვილების არქივს გიორგის ოჯახის წევრებმა უპატრონეს. მრავალი წლის მანძილზე ისინი სათუთად ინახავდნენ თავიანთი სახელოვანი პაპის, მამის, მამიდებისა და ბიძების მიერ დატოვებულ ხელნაწერებს. ხოლო შემდეგ, 1932 და 1959 წლებში, არქივის დიდი ნაწილი მათ გადასცეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტს. 1963 წ. აგვისტოში ელისაბედ თუმანიშვილმა ამავე ინსტიტუტს კვლავ მიაწოდა დამატებით გიორგი და კონსტანტინე თუმანიშვილების წერილები.

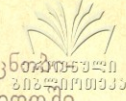
თუმანიშვილების არქივი იმდენად დიდი აღმოჩნდა, რომ ამჟამად ინსტიტუტში მისგან ოთხი დამოუკიდებელი ფონდია შექმნილი: მიხეილ თუმანიშვილის, ანასტასია თუმანიშვილის, გიორგი თუმანიშვილის და ვასილ და კონსტანტინე თუმანიშვილების ერთად.

² იხ. „История одного старого дома в Тифлисе“, „Кавказское слово“, 1918, 17 сент.

თუმანიშვილების ფონდებში არსებული მასალიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მიწერ-მოწერა. წერილების ავტორთა რიცხვი 800-მდე აღწევს. აქ შეხვდებით გამოჩენილი ქართველი საზოგადო მოღვაწეების, მეცნიერების, მწერლების, ჟურნალისტების, ხელოვნების მუშაკების, ცნობილი სამხედრო პირებისა და საპასუხისმგებლო თანამდებობის მქონე პირთა წერილებს. ასე მაგალითად, თუმანიშვილების არქივებში შემონახულია დიმიტრი ბაქრაძის, პლატონ იოსელიანის, დიმიტრი ყიფიანის, ივანე თარხნიშვილის, რაფიელ ერისთავის, აკაკი წერეთლის, გიორგი წერეთლის, ნიკო ნიკოლაძის, კირილე ლორთქიფანიძის, იოსებ მანსვეტაშვილის, ალექსანდრე ხახანაშვილის, ალექსანდრე ცაგარლის, ნიკო მარის, ალექსანდრე სარაჯიშვილის, მოსე ჯანაშვილის, ლუარსაბ ბოცვაძის, იონა მეუნარგიას, პეტრე უმიკაშვილის, დავით ერისთავის, რომანოზ და იაკობ ფანცხავების, დუტუ მეგრელის, თედო რაზიკაშვილის, ეკატერინე ვაბაშვილის, სილოვან ხუნდაძის, სერგი გორგაძის, გიორგი ლასხიშვილის, პეტრე მელიქიშვილის, ელენე და კოტე ყიფიანების, სუმბათაშვილ-იუჟინის, იოსებ იმედაშვილის, კეკეა-ფშაველას, ივანე გომართლის, იოსებ გრიშაშვილის და სხვათა წერილები. წერილებიდან შესანიშნავად ჩანს, თუ რა მჭიდრო, მეგობრული და ამავე დროს საქმიანი ურთიერთობა აკავშირებდათ ქართველი ერის საუკეთესო შვილებს თუმანიშვილების ოჯახთან. მაგრამ თუმანიშვილების ნაცნობ-მეგობართა წრე მხოლოდ ქართველობით როდი შემოიფარგლებოდა. მათ არქივებში უხვადაა წარმოდგენილი აგრეთვე სხვა ეროვნების პირთა წერილებიც: პოლონელი პოეტის ლადა-ზაბლოცკის, ინგლისელი მწერალი ქალის მარჯორი უორდროპის, რუსი კრიტიკოსების: ევგ. კოლოსოვისა და ვ. შეჩინინის, გამოჩენილი რუსი თეატრალური მოღვაწის ვ. ნემიროვიჩ-დანჩენკოს, ცნობილი სომეხი მწერლის გაბრიელ სუნდუკიანცისა და სხვათა წერილები. განსაკუთრებით ფართო ურთიერთობა ჰქონია ვ. თუმანიშვილს მის თანამედროვე რუს ჟურნალისტებთან. ვ. თუმანიშვილის არქივშივეა დაცული აგრეთვე მისი წერილები მაქსიმ გორკისა, ვ. კოროლენკოსა და ნ. მიხაილოვსკისადმი.

თვით თუმანიშვილების წერილები, რომლებიც დაცულია როგორც მათ, ასევე ხელნაწერთა ინსტიტუტის სხვა პირად საარქივო ფონდებშიც, 500-მდე აღწევს. გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი პირებისა, მათი აღრესატები არიან: იოსებ მამაცაშვილი, იოანე ანდრონიკაშვილი, ლუკა ისარლიშვილი, ექვთიმე თაყაიშვილი და მრავალი სხვა.

თუმანიშვილების ყველა წერილი გარკვეული ღირებულების მქონეა, მაგრამ ჩვენ მაინც საგანგებოდ შევჩერდით იმ წერილებზე,

რომლებიც 70-იან წლებშია დაწერილი, ვინაიდან, როგორც ცნობილია, გასული საუკუნის საქართველოში სწორედ ამ პერიოდში შეიმჩნევა საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრების საგრძნობი გამოცოცხლება.

ამ მხრივ არ შეიძლება პირველ რიგში არ აღინიშნოს იმ დროინდელ მოღვაწეთა ინტენსიური მუშაობა ეურნალისტიკის დარგში. 70-იან წლებში, უკვე არსებული ქართული და რუსული ეურნალ-გაზეთების („ცისკარი“, „დროება“, „სასოფლო გაზეთი“, „მნათობი“, „კავკაზი“) გვერდით, წარმოიქმნა ახალი პერიოდული გამოცემები: „კრებული“, „ივერია“, „კავკასკაია სტარინა“, „ტიფლისკი ვესტნიკი“, „ობზორი“ და „მშაკი“.

70-იანი წლებიდან თბილისის საზოგადოება დიდი ინტერესით ისმენს ლექციებს მეცნიერების სხვადასხვა დარგიდან. ამავე ხანებში ჩაისახა საქართველოში უმაღლესი სასწავლებლის—უნივერსიტეტის დაარსების იდეაც. ცნობილია აგრეთვე, რომ 70-იანი წლების მიწურულში აღდგა ქართული დრამატული თეატრიც. 70-იან წლებში შეიმჩნევა აგრეთვე ერთგვარი მოძრაობა ქართველ ქალთა ემანსიპაციის სასარგებლოდ. აი, ამ საინტერესო ეპოქამ თავისი გამოხატულება ჰპოვა თუმანიშვილების ოჯახის წევრთა მიმოწერაში, რომელთა უმეტესობა 70-იან წლებს მიეკუთვნება. სწორედ ამ ხანებში, სახელდობრ, 1871—1875 წლებში მ. თუმანიშვილის უფროსი ვაჟიშვილი გიორგი ოდესის უნივერსიტეტში სწავლობდა. სამშობლოსა და ოჯახს მოცილებულ გიორგის სისტემატურად უგზავნიდნენ წერილებს მამა და და-ძმები და დაწვრილებით აცნობებდნენ თბილისში მომხდარ ყოველ მნიშვნელოვან ამბავს. ასე რომ, თუმანიშვილების მიერ ამ წლებში დაწერილი წერილების მკითხველს შესაძლებლობა ეძლევა გარკვეული წლების მანძილზე თანმიმდევრულად გაადევნოს თვალი საქართველოს იმდროინდელ საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებას, ხოლო ამ პერიოდის მკვლევარს კი—შეავსოს და შეამოწმოს სხვა წყაროებიდან მიღებული ცნობები.

ამ გამოცემაში ჩვენ არ შეგვაქვს თუმანიშვილების ყველა წერილი, რომელიც 70-იანი წლებით თარიღდება. ვაქვეყნებთ მხოლოდ იმ წერილებს, რომლებშიაც შედარებით უფრო ნათლად არის გაშუქებული საქართველოს საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრების ესა თუ ის მხარე. გარდა ამისა, წერილების შერჩევას ვითვალისწინებდით იმ გარემოებასაც, თუ რამდენად ცოცხლად არის მათში წარმოდგენილი წერილების ავტორთა ბუნება, მათი მისწრაფებები, იდეალები, ინტერესთა წრე, რადგან ასეთი შინაარსის წერილებიც რამდენაღმე გამოხატავენ იმდროინდელი საზოგადოების გარკვეული

ნაწილის, კერძოდ, ინტელიგენციის სულისკვეთებასა და კულტურულ დონეს.

თუმანიშვილების მიწერ-მოწერიდან სრულიად აშკარაა, რომ ამ წერილების ავტორთა სახით ჩვენ საქმე გვაქვს დახვეწილ ინტელიგენტებთან, მაღალი, ფართო და მრავალმხრივი სულიერი ინტერესების მქონე პირებთან. წერილებში შესანიშნავად მყლავნდება მათი ავტორების ინდივიდუალობა, მაგრამ ამასთანავე გარკვევით შეიმჩნევა ისიც, რომ ისინი ერთ ოჯახს, ერთ საზოგადოებრივ წრეს ეკუთვნიან.

ამ გამოცემაში თავმოყრილი წერილების დაწერის მომენტში მიხეილ თუმანიშვილი უკვე 50 წელსაა გადაცილებული. ეს არის ფაქტიურად მისი სიცოცხლის უკანასკნელი წლები. მიხეილს უკვე დიდი გამოცდილება აქვს მიღებული ცხოვრებიდან, ის უკვე ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და ჟურნალისტია. მისი შვილები კი ამ დროისათვის ჯერ კიდევ ახალგაზრდები არიან. ბაბაღე 23-26 წლისაა, ანასტასია—20-25 წლის, მიხეილის უფროსი ვაჟიშვილი, გიორგი, რომელიც ამ დროს უნივერსიტეტში სწავლობდა, 17-23 წლისაა, ხოლო ვასილი და კონსტანტინე ჯერ კიდევ გიმნაზიის მოსწავლეები არიან.

მიუხედავად ასეთი ასაკობრივი სხვაობისა, მათ წერილებს მაინც რამდენადმე ერთი დალი აზის. ერთგვარია დაახლოებით ამ წერილების შინაარსი, წერილების ავტორთა დაკვირვების ობიექტები და მათი სულიერი მოთხოვნილებანი. თუმანიშვილების ეპისტოლარული მემკვიდრეობის მკითხველს ზოგჯერ შეიძლება ისეთი შთაბეჭდილებაც კი შეექმნას, რომ ამ წერილებს ერთი ადამიანი წერდა, მხოლოდ სხვადასხვა ასაკში. ეს „ერთი ადამიანი“ კი მიხეილ თუმანიშვილი იყო, რომელიც, როგორც ჩანს, თავისი ოჯახის წევრებზე განუზომელი გავლენით სარგებლობდა.

1873 წელს, როდესაც მიხეილი გარდაიცვალა, გიორგი ასე წერდა ოდესიდან ვასილს: „მართალია, დაგკარგეთ ხელმძღვანელი, მაგრამ ჩვენ მაინც მისი გზით ვივლით—ვიქნებით ენერგიულები, დამოუკიდებელნი და პატიოსნები; არ გავგიტაცებ სხვათა დანაშაულებრივი სისუსტენი და არც ვიქნებით მათთვის ჯალათები. პატიოსანი შრომა და კაცთმოყვარეობა ჩვენი დევიზი უნდა იყოს მუდამ. ის, რომ შეიძლება არ ვულაატოთ ამ დევიზს, ამას დაამტკიცებს ჩვენი ახალგაზრდა ძალები და ჩვენი აღზრდა“³.

³ იხ. გთ, № 1118.

მიხეილი უნერგავდა თავის შვილებს სიყვარულს წიგნისადმი, ის უფართოებდა მათ ინტერესთა წრეს და აძლევდა გარკვეულ მართულებას მათ ცხოვრებას. მაგრამ ამ დიდ საქმეს იგი აკეთებდა ფრთხილად, ფაქიზად, ისე, როგორც დიდი ინტელიგენტი, არასოდეს ერეოდა უხეშად მათ ცხოვრებაში, არ ზღუდავდა მათ პიროვნებას.

მიხეილ თუმანიშვილის ეს შესანიშნავი თვისებები, როგორც აღმზრდელი მამისა, შერწყმულია მის მოქალაქეობრივ იდეალებთან და ეს ნათლად მჟღავნდება მის კერძო წერილებში.

1871 წ. აგვისტოში, როდესაც გიორგი ოდესაში მიემგზავრებოდა უმაღლესი ცოდნის მისაღებად, მამა-შვილმა გადაწყვიტეს კვირაში ერთხელ გაეგზავნათ ერთმანეთისთვის წერილი (შემდეგ მიხეილმა ერთი კვირა 10-15 დღით შეცვალა, რათა შვილს მეტი დრო დარჩენოდა მეცადინეობისათვის). მთელი ხუთი წლის განმავლობაში, სანამ გიორგი ოდესაში სწავლობდა, მამა-შვილი განუწყვეტლივ ესაუბრებოდნენ ერთმანეთს წერილების საშუალებით, რითაც მიხეილს საშუალება ეძლეოდა სისტემატურად ედევნებინა თვალი შვილის ცხოვრებისათვის.

ოდესაში გამგზავრების წინ მიხეილმა და გიორგიმ დიდხანს იმსჯელეს, თუ რომელ ფაკულტეტზე შესულიყო გიორგი. დაბოლოს ისინი იურიდიულ ფაკულტეტზე შეჩერდნენ. მამა საზოგადო მოღვაწეობისათვის ამზადებდა შვილს და იურიდიულ ფაკულტეტზე მიღებული ცოდნა, მისი აზრით, ყველაფერზე უფრო მეტად გამოადგებოდა გიორგის ცხოვრებაში სიმართლის, სამართლიანობისა და სიკეთის გასატარებლად. მაგრამ ოდესაში ჩასვლისას, როდესაც გიორგიმ მოისმინა ლექციები სხვა საგნებშიც, მისი ინტერესები საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტისაკენ გადაიხარა. ამ ამბავმა მიხეილი შეაშფოთა და წერილის საშუალებით ეცადა შვილისათვის დაემტკიცებინა იურიდიული ფაკულტეტის უპირატესობა სხვა ფაკულტეტებთან შედარებით. მაგრამ მიხეილი ამავე დროს მორიდებული მამაცაა, იგი ცდილობს შვილის პოზიციებზედაც დადგეს და ამიტომ იმავე წერილში შემდეგ წერს: „თუმც არ ვიცი, ხომ არ გინდა პირველ წელიწადს მოისმინო ლექციები ყველა საგანში? შესაძლებელია, ეს არ იქნეს ურიგო. მე ვუცდი ცნობას შენი საბოლოო გადაწყვეტილების შესახებ“⁴.

მაგრამ მიხეილს აღარ დაუცდია შვილის პასუხისათვის. ერთი კვირის შემდეგ იგი კვლავ სწერს წერილს გიორგის და ამჯერად უფრო

⁴ იხ. 1871 წ. 27 სექტემბრით დათარიღებული წერილი.

დაბეჯითებით მოითხოვს შვილისაგან იურიდიულ ფაკულტეტზე შესვლას: „უბრუნდები კვლავ იმას, რის შესახებაც გესაუბრებოდი 22 რიცხვით დაწერილ წერილში. კარგია რაიმე აირჩიო გულით, მაგრამ კიდევ უფრო უკეთესია აირჩიო ის, რასაც გონება გიკარნახებს. დიდი ხნის ფიქრისა და საუბრის შემდეგ ჩვენ განვსაჯეთ, რომ უკეთესია შევჩერდეთ სამართლის მეცნიერებაზე. ეს, რა თქმა უნდა, რომელიმე მერკანტილური ანგარიშთანობით კი არა, არამედ ამ მეცნიერების ცხოვრებაში გამოყენების შესაძლებლობით არის ნაკარნახევი. რაც არ უნდა თქვან იდეალისტებმა, სინამდვილე პირველ ყოვლისა. იურიდიული განათლების დროს გახსნილია ყველა სარბიელი: ადმინისტრაციული, სასამართლოს, საზოგადოებრივი და ვიშეორებ, პირადი მატერიალური მიზნისთვის კი არა, არამედ თავის თანამოქალაქეთათვის სარგებლობის მოტანისათვის“...⁵ მიხეილის ამ სიტყვებიდან შესანიშნავად ჩანს, თუ როგორ მაღლა აყენებდა იგი საზოგადოებრივ ინტერესებს.

ბოლოსდაბოლოს, მამის რჩევა-დარიგებამ გაჭრა და გიორგი იურიდიულ ფაკულტეტზე შევიდა. მაგრამ გულისხმიერ მიხეილს არც ის ფაქტი გამოჰპარვია მხედველობიდან, რომ პირველ ხანებში გიორგი წმინდა იურიდიული დისციპლინების ნაცვლად ესწრებოდა ლექციებს ქიმიამში, რის გამოც ახლა უკვე საყვედურით მიმართავდა შვილს. მიხეილი მკაცრად მოითხოვდა შვილისაგან სერიოზულ დამოკიდებულებას თავისი სპეციალობისადმი⁶.

მ. თუმანიშვილი საგანგებო ყურადღებას აქცევდა აგრეთვე იმას, რომ მის შვილებს ფართო საერთო განათლება მიეღოთ. ამიტომ იყო, რომ იგი ხშირად ესაუბრებოდა გიორგის წერილების საშუალებით ფრანგული ენის მნიშვნელობაზე. „რალა გეხვეწო,—სწერს იგი გიორგის,—ფრანციცულს დაეჩქარე, თორემ მერე გვიანდა იქნება. ეს ენა მარტო კითხვისათვის არ არის: უმაგისოდ, ესლანდელს დროში, იოლად ვერ წახვალ—ვერც საზოგადოებაში, ვერც მგზავრობაში“⁷.

ასევე ზრუნავდა მიხეილი იმისათვისაც, რომ გიორგის თავისი მშობლიური ენა კარგად ცოდნოდა. ერთ-ერთ წერილში იგი კმაყოფილებით აცნობებს გიორგის, რომ დედა გახარებულია იმით, რომ გიორგი არ ივიწყებს ქართულ ენას და რომ ის მოუთმენლად ელო-

⁵ იხ. 1871 წ. 29 სექტემბრით დათარიღებული წერილი.

⁶ იხ. 1871 წ. 28 ნოემბრით დათარიღებული წერილი.

⁷ იხ. 1871 წ. 22 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი.

დება თავისი შვილის ბრწყინვალე მიღწევებს მშობლიური ლიტერატურის სარბიელზე⁸.

დედის ამ სიხარულსა და წადილში თვით მიხეილის გულისთქმაც კარგად გამოსჭვივის. სხვა წერილში მამა ფრთხილად გამოთქვამს საყვედურს: „დედას დიდი ხანია შენი წიგნი არ მიუღია, ქართულად დაწერილი, ეცადეო“⁹.

წერილებიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ მიხეილი ხშირად თვით ყიდულობდა და იწერდა თავისი შვილების ასაკისათვის შესაფერის და საჭირო წიგნებს და აძლევდა მათ სწორ გეზს საერთო განვითარების მიღებაში. 1872 წ. ნოემბრით დათარიღებულ წერილში მიხეილი გამოთქვამს კმაყოფილებას იმის გამო, რომ გიორგი სერიოზულად მეცადინეობს ფრანგულ ენაში და კითხულობს კლასიკოსთა ნაწარმოებებს. ამავე წერილში ის ურჩევს შვილს, რომ წასაკითხი მასალის პროგრამა ვააფართოოს ისტორიული ხასიათის წიგნებით, განსაკუთრებით ისეთი წიგნებით, რომლებშიაც ხალხთა კულტურული განვითარება იქნებოდა ასახული.

წერილებში ჩანს აგრეთვე ისიც, რომ მიხეილი თვალყურს ადევნებს, თუ მისი რომელი შვილი რა დროს რა წიგნს კითხულობს. ასე მაგალითად, მან იცის, რომ უმცროსმა ვაჟიშვილებმა უკვე გადაიკითხეს ჟიულ-ვერნის თხზულებები; იცის და უხარია, რომ მისი ქალიშვილები ჩაფლულნი არიან წიგნების კითხვაში, სულ მოკლე ხანში ისინი გაეცვენენ ჟან-ჟაკ რუსოს, ესკიროსსა და ლასალს; იცის, რომ ბაბაღე, აი, ახლა გატაცებით კითხულობს ბრემის „ფრინველთა ცხოვრებას“, ხოლო „მგრძნობიარე ტასო საათობით უზის პომილოვსკის თხზულებებს“¹⁰.

მიხეილი ცდილობს ობიექტურად შეაფასოს საკუთარი შვილების ქცევა და შესაძლებლობა. ერთგან ის წუხს იმის გამო, რომ ვასილს „ზარმაცი ჭკუა“ აქვს, „ძნელად ითვისებს ყველაფერს“. სხვა შემთხვევაში კი იგი წერს, რომ კოტე მათემატიკაში მოიკოჭლებს, სამაგიეროდ, მისი სიტყვებით რომ ვთქვათ, „მოხდენილად ხატავს თავისი საყვარელი მსახიობების: სოკოლოვის, ვორონკოვსკისა და კამენსკის სიფათებს“¹¹.

მ. თუმანიშვილი ფართო ბუნების ადამიანი იყო და ეს შესანიშნავად გამოჩნდა მის კერძო წერილებშიც. მან იცოდა არა მარტო

⁸ იხ. 1871 წ. 31 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი.

⁹ იხ. 1872 წ. 16 იანვრით დათარიღებული წერილი.

¹⁰ იხ. 1871 წ. 19 მარტით დათარიღებული წერილი.

¹¹ იხ. 1872 წ. 19 მარტით დათარიღებული წერილი.

წიგნის, სწავლისა და შრომის, არამედ საღი მხიარულების, სასიამოვნო მოვნო დროსტარებისა და ესთეტიური ტკბობის ფასიც. ამიტომ იყო, რომ იგი ურჩევდა გიორგის გაეხსენებინა თავისი „მოხდენილი“ ცეკვა და ევარჯიშნა სიმღერაში, რადგან, მისი აზრით, „სასიამოვნო სერიოზულს არასოდეს უშლის ხელს, პირიქით, პირველი აძლევს უკანასკნელს სინათლესა და სიცოცხლეს“¹².

მიხეილი იმაზედაც ზრუნავდა, რომ მისი შვილები მაღალი ადამიანური თვისებების მატარებლები ყოფილიყვნენ, უნდოდა მათში დაენახა კარგი ამხანაგი და მეგობარი. გიორგისადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში იგი გულწრფელად გამოთქვამს სიხარულს იმის გამო, რომ თბილისელებმა თავი მოიყარეს ოდესაში და თხოვეს შვილს, რომ მან, როგორც უფრო გამოცდილმა, დახმარება გაუწიოს მათ საჭირო რჩევა-დარიგებით¹³.

მიხეილი ცდილობდა, რომ მის შვილებს განვითარებული გონებისა და დახვეწილი სულის გარდა მიმზიდველი გარეგნობაც ჰქონოდათ. „გარეგნობაშიაც ხომ შეგეტყო ცვლილება,—სწერს იგი ერთ-ერთ წერილში გიორგის,—დაბლა ხომ აღარ იცქირები ხოლმე და მხრებიც ხომ გაისწორე? შინაგანობა კარგია, მაგრამ მასთან გარეგანობაც, ესე იგი ჯენტლემენობაც, არ არის ურიგო ეხლანდელ დროში“¹⁴.

როგორც მ. თუმანიშვილის წერილებიდან ჩანს, გიორგი ნაკლებად აქცევდა ყურადღებას ჩაცმულობას, ზოგჯერ იგი ზედმეტ მომჭირნობასაც კი იჩენდა ტანსაცმლის შექმნაში, ამიტომ იყო, რომ მიხეილი ხშირად ურჩევდა შვილს: ნუ გამოიჩენდა სიძუნწეს, ნუ დაინანებდა ფულს საჭირო და ამავე დროს ლაზათიანი ტანსაცმლის შექმნისათვის. ერთ-ერთ წერილში მიხეილი დაწვრილებითაც კი ჩამოუთვლის გიორგის, თუ რა უნდა იყიდოს მან: ახალ მოდაზე შეკერილი საგაზაფხულო მსუბუქი პალტო, მსუბუქი დრაპის ან ტრიკოსი, ასევე ახალ მოდაზე შეკერილი კოხტა ქუდი, საგაზაფხულო შარვალი, ყილეტი და პიჯაკი; ნახევრად დახურული ფეხსაცმელები, ხელთათმანები, ჰოლანდიური პერანგები და ქვედა საცვლები, კარგი შალის პლედი, რომელიც მას გამბადგება როგორც ადგილზე, ასევე გზაში¹⁵.

მ. თუმანიშვილის წერილები საგსეა არაჩვეულებრივი ადამიან-

¹² იხ. 1871 წ. 31 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი.

¹³ იხ. 1872 წ. 4 სექტემბრით დათარიღებული წერილი.

¹⁴ იხ. 1872 წ. 2 იანვრით დათარიღებული წერილი.

¹⁵ იხ. 1873 წ. 6 აპრილით დათარიღებული წერილი.

ხური სიტბოთი, მის ყოველ სტრიქონში ჩანს ის განუზომელი სიყვარული, რომელსაც იგი თანაბრად და ამავე დროს უხვად უნაწილებდა თავის შვილებს.

მიმზიდველ პიროვნებებზე წარმოგვიდგებიან აგრეთვე თავიანთი წერილების მიხედვით მ. თუმანიშვილის უფროსი ქალიშვილები — ბაბაღე და ანასტასია.

წერილებში კარგად ჩანს მათი მდიდარი სულიერი სამყარო, მათი ინტერესების სიფართოვე, არაჩვეულებრივი შრომისუნარიანობა და დაუშრეტელი ენერჯია.

ცოდნას მოწყურებული ახალგაზრდა ქალები დიდი მონდომებით სწავლობენ ფილოსოფიას, ბუნებისმეტყველებას, ისტორიას, პედაგოგიკას, ლიტერატურას. ისინი იცნობენ კანტს, პრუდონს, ლასალს. ჟან-ჟაკ რუსოს. დენი დიდროს, ტენს, დარვინს, ბრემს. პესტალოცის, კომენსკის, უშინსკის და სხვ.

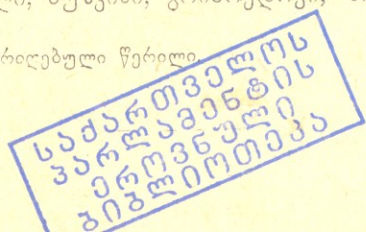
ღები შეხმატკბილებულად და ამავე დროს გეგმიანად მეცადინეობენ. ერთ-ერთ წერილში ბაბაღე აცნობებს გიორგის, რომ ტასოსთან ერთად იგი იმეორებს „ნერვიულ სისტემას“. ამის შემდეგ მას განზრახული აქვს შეისწავლოს ზოოლოგია (მან უკვე იშოვნა ბრემის „ცხოველთა ცხოვრება“), შემდეგ იგი წაიკითხავს დარვინის „სახეთა წარმოშობას“ და ამგვარად იგი მზად იქნება გადავიდეს ადამიანის წარმოშობის შესწავლაზე¹⁶.

1871 წ. 13

ამ მხრივ საგულისხმოა აგრეთვე ანასტასიას 1875 წ. 14 იანვრით დათარიღებული წერილი, რომელშიაც იგი ლაპარაკობს ტოლსტოისა და უშინსკის პედაგოგიური შეხედულებების შესახებ. ლ. ტოლსტოის წერილს „სახალხო განათლების შესახებ“ ისეთი დიდი ინტერესი გამოუწვევია მასში, რომ ანასტასიას გადაუწყვეტია უფრო საფუძვლიანად შეესწავლა ტოლსტოის პედაგოგიური მოძღვრება, საზოგადოდ. ამ მიზნით მას განუზრახავს ერთმანეთისათვის შეეღარებინა ტოლსტოისა და უშინსკის პედაგოგიური მეთოდები, რათა უკეთესად დაენახა როგორც ერთის, ისე მეორე მეთოდის ღირსებანაკლოვანებანი. ასე ემზადებოდა ანასტასია მომავალი პედაგოგიური მოღვაწეობისათვის.

ახალგაზრდა ქალები ბეჯითად სწავლობენ აგრეთვე ფრანგულ ენას. ამავე დროს ისინი კითხულობენ და კრიტიკულად ითვისებენ დასავლეთ ევროპისა და რუსი მწერლების შემოქმედებას. განსაკუთრებით ხშირად ვხვდებით მათ წერილებში რუსი მწერლებისა და აქურნალისტების სახელებს (გოგოლი, პუშკინი, გრიბოედოვი, შჩე-

¹⁶ იხ. 1871 წ. 13 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი.

დრინი, ჩერნიშევსკი, დობროლუბოვი, უსპენსკი, ტუტჩევი, ლოვსკი, სკაბიჩევსკი, პლეშჩევი, ანტონოვიჩი და სხვ.). ბაბალეცა და ანასტასიაც თამამად მსჯელობენ წაკითხული წიგნების შესახებ და გამოთქვამენ დამოუკიდებელ და რამდენადმე ორიგინალურ შეხედულებებს.

მათი წერილებიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ დები დიდ ინტერესს ამჟღავნებდნენ მიმდინარე რუსული და ქართული პრესის მიმართ. საათობით უსხედან ისინი ჟურნალ-გაზეთებს და განუწყვეტლივ ადევნებენ თვალს თანამედროვე საზოგადოებრივ და კულტურულ ცხოვრებას. ვარდა ამისა, ისინი სისტემატურად ესწრებიან პოპულარული ხასიათის ლექციებს და ყველა ლექტორზე აქვთ თავიანთი გარკვეული შეხედულება. განსაკუთრებით გატაცებულნი იყვნენ ისინი ცნობილი ფიზიოლოგის ივანე თარხნიშვილის ლექციებით. თავიანთ წერილებში ბაბალე და ანასტასია ისე დეტალურად და ცოცხლად გადმოგვცემენ თარხნიშვილის ლექციების შინაარსს, რომ უკვე აქედან ჩანს, რამდენად კარგად ერკვეოდნენ ისინი ფიზიოლოგიის საკითხებში.

ბაბალე და ანასტასია ხშირი სტუმრები იყვნენ აგრეთვე თეატრის, მასკარადების, ქართველ სცენისმოყვარეთა მიერ წარმოდგენილი სპექტაკლების და, საზოგადოდ, ყველა კულტურული წამოწყების.

მაგრამ ბაბალესა და ანასტასიას არ აკმაყოფილებდათ მხოლოდ სხვისი შემოქმედების გაცნობა და განცდა. ნიჭიერსა და შემოქმედებითი ბუნების ქალებს თვითაც უნდოდათ საკუთარი წვლილი შეეტანათ ქართული კულტურის განვითარებაში, რისთვისაც თითოეული მათგანი ფრთხილად სინჯავდა საკუთარ ძალას და შესაძლებლობას.

ბაბალემ ჯერ პოეტობა სცადა. მაგრამ მან მაშინვე იგრძნო, რომ მისგან პოეტი არასოდეს დადგებოდა და კიდევ გულწრფელად დასცინა საკუთარ თავს. მაინც ახალგაზრდა ქალს შემოქმედებით მუშაობაზე ხელი არ აუღია. მან განიზრახა ეთარგმნა გამოჩენილი მრეწველების ბიოგრაფიები და მოკლედ წარმოედგინა მათი მოღვაწეობის დახასიათება.

ბაბალეს წერილებში კარგად ჩანს, თუ რა დიდი პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა იგი თავის საქმიანობას. 1873 წ. 15 მარტით დათარიღებულ წერილში ბაბალე სწერს გიორგის, რომ მან თავი დაანება თარგმნას, რადგან მიხვდა, რომ საამისოდ ჯერ კიდევ არ იყო მზად („სანამ თარგმანს დავიწყებდი, საჭირო იყო კარგად შემეცნა ქართული ენა“).

ახალგაზრდობის წლებშივე იწყებს აგრეთვე შემოქმედებებს. მუშაობას ანასტასიაც. მაგრამ ბაბაღუს მსგავსად ისიც თავმდაბალია, არც მას აქვს პრეტენზიები მწერლობაზე. ასეთია მხოლოდ მისი სულიერი მოთხოვნილება. „და განა მართო მწერლობით შეიძლება მოუტანო სარგებლობა საზოგადოებას?“ — ეკითხება იგი გიორგის და ამ შეკითხვაში გარკვევით ჩანს ანასტასიას მისწრაფება: მწერლობით თუ არა, სხვა გზით მაინც გააკეთოს კეთილი და სასარგებლო საქმე თავისი ქვეყნისათვის.

ბაბაღუსა და ანასტასიას წერილებიდან სრულიად ნათლად ჩანს, რომ მათი სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ისეთ ქართველ მოწინავე, ინტელიგენტ ქალებთან, რომელთა მთელი საქმიანობა საზოგადოებრივი ინტერესებით იყო გაპირობებული.

საზოგადოებრივი მოღვაწეობისადმი დიდი მისწრაფებით გამოირჩეოდა აგრეთვე მ. თუმანიშვილის უფროსი ვაჟიშვილი გიორგი. გიორგის სტუდენტობისდროინდელი წერილებიდან ცხადად ჩანს, თუ ცოდნის შეძენის როგორი დაუშრეტელი წყურვილი ამოძრავებდა მას.

„საჭიროა გაუფრთხილდე დროს“, — ასე სწერს იგი ერთ-ერთ კერძო წერილში ტასოს და, მართლაც, ამ დევიზით წარმართავს იგი თავის სტუდენტურ ცხოვრებას.

განსაკუთრებით დიდ პასუხისმგებლობას იჩენს გიორგი თავისი სპეციალობის მიმართ უფროს კურსებზე. გარდა იმისა, რომ იგი მუყაითად სწავლობს სპეციალურ საგნებს, ასევე განუწყვეტლივ ადევნებს თვალს სასამართლო ქრონიკას და ესწრება ყველა საინტერესო გასამართლებას.

არაჩვეულებრივ ბეჯითობას იჩენს აგრეთვე გიორგი ფრანგული ენის შესწავლაში. ის სისტემატურად უთმობს ყოველდღე საათნახევარს მხოლოდ ფრანგული წიგნების კითხვას. ამ ენის შესწავლის მიზნითვე საგანგებოდ დგება ფრანგების ოჯახში, რათა იქ კარგი პრაქტიკა მიიღოს. ამავე მიზნით ესწრება იგი ხშირად ფრანგულ ოპერებს. გ. თუმანიშვილის წერილებიდან ვგებულობთ, რომ იგი არ კმაყოფილდება მხოლოდ ერთი უცხო ენის ცოდნით და მას განზრახული აქვს გერმანული ან ინგლისური ენის შესწავლაც¹⁷.

თავისი უფროსი დების მსგავსად, გიორგიც საფუძვლიანად ეცნობა გამოჩენილი მოაზროვნეებისა და მწერლების შემოქმედებას.

¹⁷ იხ. გთ. № 178, 14.

განსაკუთრებით დაინტერესებული ყოფილა იგი მაქიაველის პიროვნებით და ცდილობდა ბოლომდე ჩასწვდომოდა მას¹⁸.

ახალგაზრდობის პერიოდშივე ამქლავნებდა გიორგი, როგორც ეს მისი პირადი წერილებიდანაც ჩანს, ანალიზისა და თავისუფალი აზროვნების უნარს. ამ მხრივ საგულისხმოა ის წერილი, რომელშიც იგი ეკამათება ტასოს დობროლუბოვის შესახებ¹⁹. ამ წერილში გიორგი გამოთქვამს აზრს, რომ ლიტერატურაში ყოველთვის არსებობდნენ და ახლაც არსებობენ ორი ტიპის მოღვაწეები: შემოქმედნი და პოპულარიზატორნი. მიანიჭო რომელიმე მათგანს უპირატესობას, რომ არ გაითვალისწინო არსებული საზოგადოებრივი პირობები, გიორგის თვალსაზრისით, ისევე შეუძლებელია, როგორც გადაწყვიტო რომელია უკეთესი: თეორია, თუ პრაქტიკა.

დობროლუბოვი, მისი აზრით, პოპულარიზატორია. „ნასწავლსა და განათლებულ ქვეყანას,—წერს გიორგი,—იქნებ, მან ცოტა რამ უთხრა ახალი, მაგრამ სამაგიეროდ იგი ალაპარაკდა ახალი ტონით, ყოველი მისი სტატია ეს არის კეთილშობილური, შესანიშნავი, გულწრფელი ქადაგი რწმენისა და ჭეშმარიტების გასამტკიცებლად... და ჩვენს ცხოვრებაში,—განაგრძობს იგი,—რომელიც დამყარებულია ყიდვა-გაყიდვის პრინციპზე, ანდა გონებრივ სიცარიელეზე, არ შეიძლება, არ გაიმსჭვალო სიმპათიით მის მიმართ, ვინც ყველაფერს წირავს იმისათვის, რათა გაათავისუფლოს საზოგადოება ასეთი მახინჯი პრინციპებისაგან; არ შეიძლება არ დააფასო ის, ვისაც სძაგს ასეთი სინამდვილე და დასცინის კიდევაც მას“.

ამავე წერილში გ. თუმანიშვილი საკმაოდ მკაცრად აკრიტიკებს დობროლუბოვის წერის მანერას, მაგრამ მაინც ბევრ თანამედროვე მწერალზე უფრო მაღლა აყენებს მას მისი ენერგიულობის გამო, რადგან, როგორც გიორგი ამბობს, „ძალზე ძნელია იმოქმედო (პუბლიცისტური წერილების წერაც მოქმედება) ენერგიულად იმ წყობის წინააღმდეგ, რომელსაც ზურგს უმაგრებს უზარმაზარი, ყოვლისდამთრგუნველი ძალა“.

ოდესაში მყოფი გიორგი არც ერთი წუთით არ ივიწყებს მშობლიურ მხარეს. თავისი მამისა და დების წყალობით (ისინი სისტემატურად უგზავნიდნენ გიორგის „კრებულს“, „დროებას“, „კავკასს“, „ტიფლისკი ვესტნიკს“) გიორგი ყოველთვის იყო საქართველოს საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრების საქმის კურსში. მომავალი ჟურნალისტი განსაკუთრებით დიდ ინტერესს ამქლავნებს თბილისში

¹⁸ იხ. გთ. № 178, 12.

¹⁹ იხ. 1875 წ. 4 მაისით დათარიღებული წერილი.

არსებული პრესის მიმართ. „კრებული“ და „დროება“ რაღაც დიდი ხანია არ მიმიღია.—სწერს იგი ერთ-ერთ წერილში.—„ტიფლისკენ ვესტნიკი“ აღარ ჩანს, ხომ არაფერი შეემთხვათ მათ? მაინტერესებს მათი ბედი“²⁰.

გ. თუმანიშვილის წერილებიდან მკლავნდება მისი პიროვნებისათვის დამახასიათებელი კიდევ ერთი შესანიშნავი თვისება—ეს არის მისი დიდი პასუხისმგებლობის გრძნობა საქმისადმი.

გიორგის ერთ-ერთი წერილიდან ვგებულობთ, რომ 1877 წ. ექვთიმე ხელაძეს განუზრახავს საკუთარი ხარჯებით ყოველთვიური ქართული ჟურნალის დაარსება. ნ. ნიკოლაძეს, გ. წერეთელს, ს. მესხსა და სხვა ახალგაზრდა ლიტერატორებს ამ ჟურნალის რედაქტორობა გ. თუმანიშვილისთვის შეუთავაზებიათ. მაგრამ გიორგის რედაქტორობაზე უარი უთქვამს, პირველ რიგში იმიტომ, რომ მას არ ჰქონია იმედი „ქართულ ლიტერატურაში არსებული სხვადასხვაგვარი ძალების“ გაერთიანებისა. რედაქტორობა კი გიორგის მხოლოდ მაშინ შეეძლო ეკისრა, თუ მისი რედაქციით გამოსულ ჟურნალს ერთი, სრულიად გარკვეული, მიმართულება ექნებოდა²¹.

თუმანიშვილების ფონდში დაცული წერილების მიხედვით ცოცხლად წარმოგვიდგებიან მიხეილის უმცროსი ვაჟიშვილებიც, ჯერ კიდევ გიმნაზიის მოსწავლეები—ვასილი და კონსტანტინე.

მართალია, ისინი ხშირად ზარმაცობენ და ხანდახან ორიანებსაც კი იღებენ, მაგრამ წერილებიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ მათაც აქვთ თავიანთი საკუთარი შინაგანი სამყარო და საკმაოდ გამოკვეთილი ინტერესები. მათაც, ისევე როგორც ოჯახის უფროს წევრებს, უყვართ წიგნი და გატაცებით კითხულობენ სერვანტესს, დიკენსს, თეკერესს, ტურგენევს, დობროლიუბოვს, პისარევს, ჩერნიშევსკის, ტიუტჩევს და სხვ.

მოზარდები კითხულობენ არა მარტო წიგნებს, არამედ რუსულ და ქართულ ჟურნალ-გაზეთებს და ამკლავნებენ გარკვეულ ინტერესს თანამედროვე ლიტერატურული თუ საზოგადოებრივი ცხოვრების მიმართ.

ძმები განსაკუთრებით არიან გატაცებული თეატრით. ესწრებიან თითქმის ყველა წარმოდგენას და აქვთ გამომუშავებული თავისი საკუთარი შეხედულება ყველა მსახიობზე. ზოგიერთ მათგანზე

²⁰ იხ. მთ. № 835.
²¹ იხ. გ. თუმანიშვილის მიერ დაწერილი წერილი [1877 წ. 13 ოქტომბრიდან 22 ნოემბრამდე].

ისინი ბავშვურად არიან შეყვარებულნი და აგროვებენ და მათ პორტრეტებს.

როგორც წერილებიდან ჩანს, ვასო და კოტე აქტიურ მონაწილეობას იღებენ გიმნაზიელთა მიერ წარმოდგენილ სპექტაკლებში. განსაკუთრებით ხალისიანად ეკიდება ამ საქმიანობას ვასილი და თავისი ნიჭიერი თამაშით დიდ მოწონებასაც იმსახურებს. 1875 წ. 18 აპრილს ვასილი კმაყოფილებით აცნობებს გიორგის, რომ წარმოდგენის დამთავრებისას, მისი თამაშით აღფრთოვანებულმა „კლასიციტებმა“ და „რეალისტებმა“ აიტაცეს იგი და დიდხანს არწევდნენ ჰაერში.

კოტესაც აქვს თავისი საყვარელი საქმე. მან, როგორც ეს მისი ერთ-ერთი წერილიდან ჩანს, „დააარსა“ ხელნაწერი ჟურნ. „ეკალი“²², გარდა ამისა, იგი აგროვებდა ხალხურ ზღაპრებს²³ და წერდა სერვანტისის „დონ-კიხოტის“ მიბაძვით „დონ-სერლანდოს“²⁴.

სავულისხმოა, რომ ვასილიცა და კონსტანტინეც გიმნაზიის ასაკშივე ამჟღავნებდნენ დიდ ინტერესს იმ საქმისადმი, რომელიც შემდეგში მათ პროფესიად იქცა.

თუმანიშვილების ეპისტოლარული მემკვიდრეობიდან, სტილის თვალსაზრისით, განსაკუთრებულ ყურადღებას მიხეილ თუმანიშვილის წერილები იქცევის.

აღსანიშნავია, რომ იგი პირადი ბარათების ღირსებას წერითი კულტურის დონით აფასებს.

შვილისადმი გაგზავნილ 1871 წ. 29 სექტემბრით დათარიღებულ წერილში მიხეილი კმაყოფილებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ გიორგი წერს „შეკუმშულად“, მაღალფარდოვანი ფრაზებისა და ზედმეტი მჭევრმეტყველების გარეშე. მ. თუმანიშვილის ამ წერილიდან კარგად ჩანს, თუ რა სწორ და დიდ მოთხოვნილებას უყენებს იგი, სტილისტური თვალსაზრისით, თუნდაც კერძო ხასიათის წერილების ავტორს. თვით მიხეილი თავის თეორიულ შეხედულებებს პრაქტიკულადაც შესანიშნავად ახორციელებს: წერს სადად და შეკუმშულად, მას აქვს უნარი რამდენიმე წინადადებით მკაფიოდ დახატოს საკმაოდ რთული სიტუაციები, მთელი ცხოვრებაც კი. აი, თუნდაც ამის ერთი მაგალითი: „საკრებულოში,—წერს იგი.—უჭკვარეშეა, ბანქო ბატონობს, წრეებში ქედმაღლობა მეფობს, ხოლო თეატრებ-

²² იხ. კ. თუმანიშვილის მიერ დაწერილი წერილი [1872 წ. აგვისტოს 21-დან 26-მდე].

²³ იხ. [1872 წ. სექტემბრით] დათარიღებული წერილი.

²⁴ იხ. 1872 წ. 5 ნოემბრით დათარიღებული წერილი.

ში—ერთფეროვნება“²⁵. ამ სამი მოკლე და უბრალო წინადადებებში მ. თუმანიშვილი აღწევს მიზანს ნათლად წარმოგვიდგინოს იმდროინდელი საქართველოს საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრება. ასევე სხარტად და მოხდენილად აღწერს იგი თავის წერილებში ბუნების სურათებსაც.

მიხეილი ურჩევდა აგრეთვე გიორგის, რომ წერის დროს მორიდებოდა გადაჭარბებულ ლირიზმს. მისი აზრით, თვით შიშველი ფაქტები ხშირ შემთხვევაში გაცილებით უფრო სწორად და გასაგებად მეტყველებენ, ვიდრე მისი კომენტატორები²⁶. ასე ასწავლიდა მიხეილი თავის შვილებს და ამავე პრინციპებს იცავდა იგი მკაცრად თავის წერილებშიც.

მ. თუმანიშვილის წერის მანერის გასაგებად განსაკუთრებით საგულისხმოა ის წერილი, რომელიც მას დაწერილი აქვს ბაბალეს გარდაცვალების შემდეგ. თავისი განცდების გადმოსაცემად მიხეილი არ ეძებს განსაკუთრებული ემოციის შემცველ სიტყვებს. ის თავშეკავებულად, სულ რამდენიმე ფრაზით, გამოხატავს მთელი ოჯახის უბედურებას: „უკანასკნელად ვათარილებ ჩემს წერილს შენთან 1873 წლით, იმ წლით, რომელიც ესოდენ მძიმე და მწუხარე იყო ჩვენთვის. ღმერთმა ჰქნას, რომ ეს იყოს უკანასკნელი ბოროტება ჩვენს თავზე, რომ მსგავსს არაფერს დავემწუხრებით მომავალში“²⁷.

საზოგადოდ უნდა აღინიშნოს, რომ მ. თუმანიშვილი შესანიშნავად გრძნობს სიტყვას და მისი ეპისტოლარული მემკვიდრეობის მკითხველი არ შეიძლება არ მიხვდეს, რომ ამ წერილების ავტორი მწერალია.

მ. თუმანიშვილის ეპისტოლარულ მემკვიდრეობას კიდევ უფრო მეტ მიმზიდველობას მატებს იუმორი, რომელსაც იგი ხშირად მიმართავს თავის წერილებში.

ჩვეულებრივ, მიხეილი იუმორის გრძნობით თავის შვილებზე ლაპარაკობს. იუმორით უწოდებს იგი უფროს ვაჟს—გიორგის „პატარა აბატს“, „ვოლტერიკს“ და „მოლიერისა და გიორგი ერისთავის ძუნწს“. იუმორის გრძნობა ალაპარაკებს აგრეთვე მ. თუმანიშვილს, როდესაც ანასტასიას დასახასიათებლად სავანეებოდ ძეხნის მისთვის შესაფერის ეპითეტს „მგრძნობიარე“, სიყვარულით, მაგრამ ირონიული ღიმილით ლაპარაკობს აგრეთვე ანასტასიას მწერლობაზე და ადარებს მას იმ დროს ცნობილ რუს ქალს—ცებრიკოვას.

განსაკუთრებით უხვად იწვევს იუმორის გრძნობას მიხეილში

²⁵ იხ. 1873 წ. 31 დეკემბრით დათარიღებული წერილი.

²⁶ იხ. 1871 წ. 21 ნოემბრით დათარიღებული წერილი.

²⁷ იხ. 1873 წ. 31 დეკემბრით დათარიღებული წერილი.

მისი უმცროსი ვაჟიშვილების სიზარმაცე. „შენი ძმები,—აცნობიერებულნი იგი ერთ-ერთ წერილში გიორგის,—ემზადებიან გამოცდებისათვის. ვასო კარგ იმედებს იძლევა. მაგრამ არ ვიცი, როგორ წავა კოტეს საქმე,—ის ძალზე სუსტია მათემატიკაში, მაგრამ, როგორც ყოველთვის, ყურსაც არ იბერტყავს, ხტუნაობს, უსტვენს და ვარჯიშობს თვალთმაქცობაში, რომელიც გადმოიღო საბოლოოდ სასაცილოდ აღებულ, საქვეყნოდ ცნობილ გრძნეულ ეპოქტინიდან“²⁸.

სხვა წერილში მიხეილი სწერს: „კოტემ გადაიკითხა, თუ დაყნოსა შახ-აზიზოვის ახლად გახსნილ წიგნების მალაზიაში თითქმის ყველა წიგნი. ვასოს კი თან სდევს მისი თანამგზავრი—სიზარმაცე“²⁹.

იუმორის გრძნობით დაჯილდოებული იყო არა მარტო მიხეილი, არამედ მთელი მისი ოჯახი. თუმცა მისი შვილების იუმორი ადვილად გადადის სარკაზმში. ეს უთუოდ იმითაც იყო გამოწვეული, რომ მათი დაცინვის ობიექტები მათთვის იმდენად ახლობელი ადამიანები აღარ იყვნენ. ასე მაგალითად, ბაბაღე ენამახვილურად, მაგრამ ამავე დროს დაუზოგავად ანადგურებს კლასიკური გიმნაზიის დირექტორს—ვლადიმერ ჟელიხოვსკის. ერთ-ერთ წერილში იგი ასე წერს მის შესახებ: „ამბობენ, ამ ცოტა ხნის წინ, მან თავი მოუყარა მოსწავლეთა მშობლებს და უმტკიცებდა მათ, თუ რამდენად სასარგებლოა და აუცილებელი კლასიკური განათლება. მაგალითისათვის მოიყვანა პრუსიელები, რომლებმაც თურმე იმიტომ გაიმარჯვეს, რომ ისინი კლასიკოსები იყვნენ“³⁰.

კიდევ უფრო მეტი გამეტებით ესხმის ბაბაღე ჟელიხოვსკის სხვა წერილში, რომელშიაც იგი ღვარძლიანად დასცინის მის გონებრივ შეზღუდულობას: „ჟელიხოვსკის ხსენებაზე. სოკოლოვი გადაიქცა საზოგადოებრივ მამხილებლად და თავისი დევნის ობიექტად აირჩია ჟელიხოვსკი, რომელიც მთელი რიგი მის მიერ ჩადენილი სისულელეებით შესანიშნავ საზრდოს აძლევს სოკოლოვს ენამახვილობისათვის. ამ სისულელეთა შორის ყველაზე უფრო დიდი სისულელე ეს არის მისი ლექცია მამუკა ორბელიანის შესახებ. მოიწვია ეგზარხოსი მისი სასულიერო ამალით, არისტოკრატია, გამოსთხოვა პოლიციას ჯარისკაცები და პატიოსან საზოგადოებას გაუმასპინძლდა თავისი ბიოგრაფიით. აღიდებდა თავის სახელოვან მამას, რომლის საფლავი დაფარა კომბოსტომ და კარტოფილმა“³¹.

²⁸ იხ. 1873 წ. 6 აპრილით დათარიღებული წერილი.
²⁹ იხ. 1873 წ. 31 დეკემბრით დათარიღებული წერილი.
³⁰ იხ. 1871 წ. 22 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი.
³¹ იხ. 1871 წ. 4 დეკემბრით დათარიღებული წერილი.

თუ რამდენად დამსახურებულად და გონებამახვილურად ჰქონდა ლავს ბაბალე ეელიხოვსკის ლექციას, ამაში გვარწმუნებს ივ. კვარცელიძის რეცენზია³², რომელშიაც მას უხვად მოაქვს ადგილები ეელიხოვსკის ლექციიდან მისი წინაპრების შესახებ.

იუმორისტულად არის განწყობილი საკუთარი დირექტორის მიმართ ახალგაზრდა გიმნაზიელი ვასილიც, მაგრამ ბაბალესთან შედარებით იგი უფრო რბილად დასცინის მას.

იუმორისა და ენამახვილობისათვის უხვ მასალას აძლევდა, როგორც ჩანს, ახალგაზრდა თუმანიშვილებს ლიტერატორი გ. კალანტაროვიც.

ამჯერად თუმანიშვილები ენამახვილობდნენ, ერთის მხრივ, კალანტაროვის შემოქმედებითი ნიჭის, ხოლო, მეორეს მხრივ, მისი ჩია გარეგნობის გამო.

„გადამწყვეტი წუთი დადგა კალანტაროვისათვის.—წერს ანასტასია გიორგის,—ახლა, როდესაც მე შენ წერილს გწერ, წყდება მისი ბედი. ან მას აღიარებენ სომხეთის შექსპირად და ხელში აყვანილს წაიღებენ სახლში (რისთვისაც დიდი ჯაფა არ დაადგებათ, თუ მხედველობაში მივიღებთ მის მოცულობას), ანდა იგი აცდება უკვდავების ტაძარს და ჩაინთქმება ქვესკნელში, ჯანაბაში წავა“³³.

13 წლის კონსტანტინეც კი საკმაოდ ენამოსწრებულად დასცინის კალანტაროვს, როგორც მწერალს: „ქალაქში სიწყნარეა, გუსტავ არტემიჩიცი აღარ ჩანს. გენიოსს უყვარს განმარტოება, უთუოდ იგი გადაიკარგა სადმე ერევანში და წერს ღრამას ან რომანს“³⁴.

გიორგი თუმანიშვილისათვის ჩვეულებრივ მწვავე სარკაზმია დამახასიათებელი. ასე მაგალითად, განსაკუთრებით გესლიანად ლაპარაკობს იგი ერიწოვის შესახებ, რომელმაც, მისი აზრით, ძალზე უნიჭოდ გააკრიტიკა „ტიფლისკი ვესტნიკი“. „მართალია, ერიწოვმა 21 წელს გადააბიჯა.—წერს იგი ანასტასიას.—მაგრამ მან ხომ დაწერა კრიტიკა „ტიფლისკი ვესტნიკის“ შესახებ? ამ უკანასკნელმა კი ვერ უპასუხა მას მაინცადამაინც რიგიანად. სულელის თავდასჯმის მარჯვე მოგერიება, როგორც ჩანს, განსაკუთრებული ხელოვნებაა. იმავე საზომით მიუდგება იგი უთუოდ „მშაკსა“ და „დროებას“; ხომ არ დაითვლის ის რამდენი სიტყვისაგან შედგება

³² იხ. „ცის“, 1871, № 11—12, გვ. 787—799.

³³ იხ. 1874 წ. 28/29 დეკემბრით დათარიღებული წერილი.

³⁴ იხ. 1872 წ. 5 ნოემბრით დათარიღებული წერილი.

ჩვეულებრივ მესხის მოწინავე სტატია და რამდენი გაკვირვებითაა და-
ძახითი ნიშანია მასში? ³⁵

ამ საკითხთან დაკავშირებით საგულისხმოა აგრეთვე ის ფაქტი,
რომ ახალგაზრდა თუმანიშვილები თავიანთ წერილებში მწარედ და-
სცინიან იმ დროისათვის დიდი თანამდებობის პირებსაც კი. ასე მაგა-
ლითად, დაუნდობლად ეპყრობიან ისინი თავად-აზნაურთა წინამძ-
ღოლს—რევაზ ანდრონიკაშვილს³⁶. ეს გარემოება კი მიუთითებს
იმაზე, რომ თუმანიშვილები შეუზღუდველი ბუნებისანი იყვნენ და
ქედს არ იხრიდნენ თუნდაც დიდი უფლებების მქონე პიროვნებები-
სა და, საზოგადოდ, აღიარებული ავტორიტეტების წინაშე.

ასეთ პიროვნებებად წარმოგვიდგებიან მათი ეპისტოლარული
მემკვიდრეობის მიხედვით მიხეილ თუმანიშვილი და მისი შვილები,
ავტორები ამ გამოცემაში თავმოყრილი წერილებისა.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, თუმანიშვილების წერილები შეი-
ცავს მეტად საინტერესო ბიოგრაფიულ მასალას. მაგრამ თუმანი-
შვილების ეპისტოლარული მემკვიდრეობის მნიშვნელობა ამით
როდი შემოიფარგლება. მასში ამავე დროს შემონახულია საყურა-
დლებო ცნობები იმდროინდელი საზოგადო მოღვაწეების, მწერ-
ლებისა თუ ყურნალისტების შესახებ.

ქართველი მწერლებიდან და საზოგადო მოღვაწეებიდან თუმა-
ნიშვილების წერილებში მოხსენებულნი არიან გრიგოლ ორბელიანი,
გიორგი ერისთავი, ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, გიორგი წერე-
თელი, ნიკო ნიკოლაძე, ალექსანდრე ცაგარელი, პეტრე უმიკაშვი-
ლი, სერგეი მესხი, კირილე ლორთქიფანიძე, დავით ერისთავი, ან-
ტონ ფურცელაძე, ბესარიონ და ნიკოლოზ ლოლობერიძეები, ივანე
მესხი, ბესარიონ ჯაფარიძე, ეკატერინე გაბაშვილი, პავლე თუმანი-
შვილი, ჭალაღიძელი, ოლა გურამიშვილი, სტეფანე, პეტრე და
ეკატერინე მელიქიშვილები.

წერილებიდან ჩანს, რომ მიხეილ თუმანიშვილი ქართველ პოე-
ტებს შორის ყველაზე უფრო მეტად გრ. ორბელიანს აფასებდა.
განსაკუთრებით დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია მასზე ლექსს „ა-
სუხი უღირსთა შვილთა“, რომელიც გამოქვეყნდა „ძველი სემინა-
რისტის“ ფსევდონიმით 1874 წ. „ცისკარში“. ამ ლექსს მ. თუმანი-
შვილი, ენობრივი თვალსაზრისით, სანიმუშო ნაწარმოებად მიიჩნევს³⁷.

³⁵ იხ. [1875 წ. იანვრათ] დათარიღებული წერილი.

³⁶ იხ. ბ. თუმანიშვილის 1872 წ. 14 დეკემბრის და ან. თუმანიშვილის [1872 წ.
28 დეკემბრით] დათარიღებული წერილები.

³⁷ იხ. 1874 წ. 18 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი.

აღტაცებით ლაპარაკობს მ. თუმანიშვილი აგრეთვე გრ. ორბელიანის წერილზე „მგზავრობა სვანეთისაკენ“, რომელშიაც ავტორი მკაცრად აკრიტიკებდა გ. წერეთლის ენას. მიხეილ თუმანიშვილის აზრით, გრ. ორბელიანმა თავის წერილში გამოავლინა არა მარტო დიდი კრიტიკული ტაქტი და ესთეტიკური გემოვნება, არამედ ფილოლოგიის ბრწყინვალე ცოდნაც³⁸.

ასეთსავე მაღალ შეფასებას აძლევდა გიორგი თუმანიშვილი გრ. ორბელიანის ამ კრიტიკულ სტატიას. ანასტასიასადმი გაგზავნილ წერილში გიორგი აღფრთოვანებით აღნიშნავს, რომ მან მხოლოდ ამ წერილის წაკითხვის შემდეგ იგრძნო, თუ რამდენად სრულყოფილად შეიძლება წერო ქართულ ენაზე. ამავე წერილში გიორგი მწუხარებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ თანამედროვეები გულგრილობას იჩენენ მხატვრული ლიტერატურის მიმართ, რომ მათ დიდი ხანია დაივიწყეს ქართული ენის ძველი, სრულყოფილი ფორმები და რომ ასეთ ვითარებაში საჭიროა დიდი თავგანწირვა და დიდი ტალანტი, — ასევე განუსაზღვრელი სიყვარული სამშობლოსადმი, — რომ სერიოზულად მოჰკიდო ხელი მწერლობას. მაგრამ, გ. თუმანიშვილის აზრით, არ ებატებათ სიჩუმე მათ, რომლებსაც აქვთ შესაძლებლობა წერისა და იმისა, რომ „ლამაზ ფორმებში უხელმძღვანელონ ხალხს“³⁹.

ხალხის ასეთ ხელმძღვანელებად კი გ. თუმანიშვილი, როგორც ჩანს, ილია ჭავჭავაძესა და აკ. წერეთელს მიიჩნევდა. ერთ-ერთ წერილში იგი საგანგებოდ თხოვს ანასტასიას, რომ გამოუგზავნოს „დროების“ მხოლოდ ის ნომრები, რომლებშიაც დაბეჭდილი იქნება ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის თხზულებანი⁴⁰.

ილ. ჭავჭავაძის სახელს თუმანიშვილების წერილებში განსაკუთრებით ხშირად ბანკის საკითხთან დაკავშირებით ვხვდებით. ცნობილია, თუ რა როლს თამაშობდა ილია ჭავჭავაძე ბანკის დაარსების საქმეში: მან მოულო ბოლო იმ უთანხმოებას, რომელიც წლების მანძილზე არსებობდა ამ მხრივ ძველსა და ახალ თაობას შორის. ილ. ჭავჭავაძის ამ დამსახურებას კარგად ხედავდნენ ახალგაზრდა თუმანიშვილები.

ერთ-ერთ თავის წერილში ბაბაღე აცნობებს გიორგის, რომ საბანკო საკითხთან დაკავშირებით მოწვეულ უკანასკნელ სხდომაზე ილია ჭავჭავაძე ლაპარაკობდა 3 საათის განმავლობაში. თავის სიტყ-

³⁸ იხ. 1875 წ. 21 იანვრით დათარიღებული წერილი.

³⁹ იხ. [1875 წ. იანვრით] დათარიღებული წერილი.

⁴⁰ იხ. [1875 წ. იანვრით] დათარიღებული წერილი.

ვაში, როგორც ბაბაღე გადმოგვცემს, ილიამ პირველ რიგში გააკრიტიკა ძველი კომისია და ძველი დებულება, რომელიც, წინააღმდეგ ახალი თაობის შეხედულებისა, მოკლევადიანი ბანკის დაარსებას ითვალისწინებდა. შემდეგ მან მოუწოდა დამსწრეებს, რათა საზოგადოებრივი ინტერესები პირად კეთილდღეობაზე მაღლა დაეყენებინათ და მოეთხოვათ ისეთი ბანკის დაარსება, რომელიც სარგებლობას მოუტანდა ყველას. დაბოლოს, ბაბაღე დასძენს, რომ როგორც პოეტმა, ილია ჭავჭავაძემ ყველა დაარწმუნა თავისი აზრის სისწორეში⁴¹.

ილ. ჭავჭავაძის ამ სიტყვას, რომელიც შემდეგში გაზ. „დროებაში“ დაიბეჭდა, დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია გ. თუმანიშვილზეც. გიორგის განსაკუთრებით მოსწონებია ილიას იუმორისტული ნიჭი და კრიტიკული დამოკიდებულება თანამედროვე ცხოვრებისადმი.

ასე შეაფასა ილია ჭავჭავაძის პოზიცია ბანკის საკითხთან დაკავშირებით თუმანიშვილების ახალგაზრდა თაობამ. მაგრამ სხვაგვარ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს თავის წერილებში ილიას მიმართ მათი მამა—მიხეილ თუმანიშვილი. 1872 წ. 4 დეკემბერს იგი ასე წერდა გიორგის: „თავადაზნაურობის ყრილობის გამო თბილისი ამჟამად რამდენადმე გამოცოცხლებულია. ის პირები, რომლებმაც ისწავლეს ლაპარაკი, საქმეზე კი არ ფიქრობენ, არამედ იმაზე, თუ როგორ მოიპოვონ წარმატება მჭერმეტყველების სარბიელზე. ორატორებს შორის ყველაზე უფრო მეტად გამოირჩევა პოეტი ილია ჭავჭავაძე. მისი სიტყვა ყოველთვის მტკიცეა, ზოგჯერ ბრწყინვალე, მაგრამ საქმისათვის უკიდურესად უშინაარსო“.

მიხეილის მიერ ილ. ჭავჭავაძის სიტყვის ასეთი შეფასება მაინცდამაინც არ უნდა იწვევდეს გაკვირვებას, რადგან, როგორც ცნობილია, ბანკის საკითხთან დაკავშირებით მ. თუმანიშვილი ძველ თაობას უჭერდა მხარს. ამით უნდა აიხსნას, რომ ილია ჭავჭავაძის მიერ წარმოთქმული სიტყვა მას უშინაარსოდ მოსჩვენებია, თუმცა მის ორატორულ ნიჭს, როგორც ვხედავთ, მიხეილიც შესანიშნავად გრძნობდა.

ახალგაზრდები გულდასმით ადევნებდნენ თვალს აგრეთვე აკაკი წერეთლის შემოქმედებას. „ბაგრატი, დიდი“ აკაკისა ძალიან მომეწონა,—სწერს ერთ-ერთ წერილში ანასტასია გიორგის⁴², ხოლო სხვა დროს იგი გულდაწყვეტით აღნიშნავს: „აკაკი მთვარე მთვარეზე

⁴¹ იხ. 1872 წ. 20 დეკემბრით დათარიღებული წერილი.

⁴² იხ. 1875 წ. 18 აპრილით დათარიღებული წერილი.

გამოჩნდება „დროებაში“, იმ ნომრებს უკან, რაც გამოგიგზავნე, კედევ ორ ნომერში დაიბეჭდა თითო ბეწო და დაილუბა“-ო⁴³.

ანასტასიაც და გიორგიც კარგად ერკვევიან აკაკი წერეთლის ნაწარმოებთა პროტოტიპებში. „მე უკვე წავიკითხე,—სწერს გიორგი ანასტასიას,—აკაკის რომანი“⁴⁴, რომელიც „დროების“ 6 ნომერშია მოთავსებული. შენ სწორად მიხვდი, მასში გამოყვანილია ნიკოლაძე და ბ. ლოლობერიძე, როგორც იმერეთის ახალგაზრდა წარმომადგენლები“.

დიდ დაინტერესებას ამჟღავნებდნენ თუმანიშვილები აგრეთვე ნ. ნიკოლაძის მიმართ, რომელიც იმ დროს საერთო ყურადღების ცენტრში იდგა თავისი მახვილი პოლემიკური ხასიათის წერილების გამო.

განსაკუთრებით მოუხიბლავს ნიკო ნიკოლაძეს ანასტასია თუმანიშვილი. მისი სახით ანასტასია ხედავს განათლებულ პიროვნებასა და დიდ პატრიოტს, რომელმაც სულ მცირე ხნის განმავლობაში შეძლო მიძინებული ქართული საზოგადოების გამოღვიძება. თბილისი ანასტასიას ნ. ნიკოლაძის გარეშე ერთფეროვანი და მოწყენილი ეჩვენება⁴⁵.

ანასტასიას აზრს ნ. ნიკოლაძეზე იზიარებს აგრეთვე გ. თუმანიშვილიც. ტასოსადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში გიორგი აღნიშნავს, რომ ბებუთოვის „ტიფლისკი ვესტნიკში“ ყველაზე უფრო დიდ ყურადღებას „ენერგიული“ ნიკოლაძე იქცევს. ამავე წერილში გ. თუმანიშვილი აღნიშნავს, რომ მეველესა და ს. მესხთან შედარებით, მას უფრო მეტ სიამოვნებას ანიჭებს ნ. ნიკოლაძის წერილების კითხვა⁴⁶.

მ. თუმანიშვილიც ნ. ნიკოლაძეს „ჭკვიან პუბლიცისტს“ უწოდებს, თუმც მის წერილებში შეიმჩნევა რამდენადმე დამცინავი ტონიც მის მიმართ.

თუმანიშვილები ასევე ხშირად ესაუბრებიან ერთმანეთს დავით ერისთავზე, რომელიც თავის დროზე დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. იგი ბეჭდავდა ფელეტონებს, ლექსებსა და პოლემიკური ხასიათის წერილებს და თან აქტიურ მონაწილეობას იღებდა თეატრალურ ცხოვრებაშიაც.

⁴³ იხ. 1875 წ. 25 მარტით დათარიღებული წერილი.

⁴⁴ იგულისხმება აკაკის რომანი — „იმერლები“, რომელიც იბეჭდებოდა 1873 წ. ვაზ. „დროება“, №№ 13, 14, 15, 16, 17, 18, 22.

⁴⁵ იხ. 1878 წ. 5 დეკემბრით დათარიღებული წერილი.

⁴⁶ იხ. [1874 წ. მარტი] დათარიღებული წერილი.

1873 წ. 15 მარტით დათარიღებულ წერილში ბაბაღე ფილებით აცნობებს გიორგის, რომ ერთ-ერთ კონცერტზე დ. ერისთავი გამოსულა ბრწყინვალე დეკლამაციით და დამსწრე საზოგადოების დიდი მოწონებაც დაუმსახურებია. „როგორც ხედავ, — სწერს ბაბაღე, იგი ყოველ სარბიელზე ცდის თავის ძალას და ჯერჯერობით ყველგან წარმატებას აღწევს. როგორც ჩანს, ის თვალში მოსდის აქაურ საზოგადოებას. ჩვენს შორის დარჩეს და ტასო ახლა უკრავს მის ქართულ სიმღერებს, რომელთა მოსმენა ასე სასიხარულოა ყოველი პატრიოტისათვის“.

სხვა წერილში ბაბაღე წერს გიორგის, რომ დ. ერისთავმა შესანიშნავად წარმოადგინა ქართულ სცენაზე ზ. ანტონოვის პიესა „მზის დაბნელება საქართველოში“⁴⁷.

თუმანიშვილების წერილები გვეხმარებიან აგრეთვე დავით ერისთავის ნაწარმოების მოქმედ პირთა პროტოტიპების დადგენაში, ასე მაგ.: ბაბაღე უხსნის გიორგის, რომ დ. ერისთავს ფელეტონში „Сон накануне нового года“⁴⁸ გამბეტას სახით გამოყვანილი ჰყავს ილია ჭავჭავაძე, პროკურორ გრანპერეს სახით — საოლქო სასამართლოს თავმჯდომარე ნიკო ჭავჭავაძე, კლემანსო დიუვერნუას სახით — სანდრო ჩოლოყაშვილი და სხვ. ამავე წერილიდან ვგებულობთ, რომ ამ ნაწარმოებში კირსანოვის სახით მწერალი გვიხატავს მაშინდელ არისტოკრატას⁴⁹.

თუმანიშვილების წერილებიდანვე ვგებულობთ, რომ ფელეტონში „На сегодня“, რომელიც დაიბეჭდა „ნასლედსტვენნი პოეტის“ ფსევდონიმით 1874 წ. „ტიფლისკი ვესტნიკში“, დ. ერისთავს კომიკურ სახეებში ჰყავდა წარმოდგენილი კირილე ლორთქიფანიძე, ნიკო ნიკოლაძე და პეტრე უმიკაშვილი⁵⁰.

დებთან შედარებით, გიორგი თუმანიშვილი, როგორც ჩანს, უფრო კრიტიკულად იყო განწყობილი დ. ერისთავის მიმართ. მისი შეხედულებით, დ. ერისთავის ლექსებს პროვინციალურობის დალი აზის, ხოლო მეორეგან იგი გამოთქვამს აზრს, რომ დ. ერისთავის ფელეტონი „Сон накануне нового года“ არათბილისელისათვის უინტერესოა და მოსაწყენიც კი⁵¹.

ქართული ლიტერატურა თუმანიშვილებისათვის მშობლიური

47 იხ. 1873 წ. 16 თებერვლით დათარიღებული წერილი.
 48 „ТВ“, 1873, № 1.
 49 იხ. 1873 წ. 8 იანვრით დათარიღებული წერილი.
 50 იხ. ან თუმანიშვილის 1874 წ. 4 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი.
 51 იხ. 1873 წ. 5 იანვრით დათარიღებული წერილი.

ლიტერატურა იყო და ამდენად მათ არ შეეძლოთ გულგრილი მკაცრ
რებლები ყოფილიყვნენ მისი მიღწევებისა თუ დაკნინების.

ქართული ლიტერატურის სიყვარული ალაპარაკებდა სწორედ
გ. თუმანიშვილს, როდესაც ანასტასიასადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ
წერილში იგი მკაცრად აკრიტიკებდა გ. წერეთლის „მგზავრის წიგ-
ნებს“. გიორგი გულწრფელ აღმფთვებას გამოთქვამდა იმის გამო,
რომ წერეთელმა არ დაზოგა ცოცხალი პიროვნებები, თავისი დროის
თანამემამულეები — ნიკო ლოღობერიძე და სტეფანე მელიქიშვილი
და დაუნდობლად დასცინა მათ თავის ნაწარმოებში. ასეთი „ლიტე-
რატურული მოურიდებლობა“, ცინიზმი, გ. თუმანიშვილის აზრით,
შეიძლება გამართლებულ იქნეს მხოლოდ მაშინ, როდესაც იგი აღ-
წევს რაიმე სასარგებლო მიზანს. მაგრამ რით შეიძლება იქნეს გა-
მართლებული გ. წერეთლის ცინიზმი? — კითხულობს იგი და თვით-
ვე აძლევს პასუხს: „არაფრით“.

„მისი მოთხრობა გავს გრძელ, მოსაწყენ, გაჭიანურებულ ბრალ-
დებას პროკურორისას, რომელიც ტყავიდან ძვრება, რათა გამოჩა-
ხოს დამნაშავესათვის არახელსაყრელი მდგომარეობა და ამით გააბ-
რაზოს მისი ვეჭილი. საწყალი ქართული ლიტერატურა! როგორც
ჩანს, იგი არასოდეს ყოფილა ისეთი მდიდარი, როგორც ამჟამად,
მაგრამ რითაა იგი მდიდარი? აი, კითხვა, რომელზედაც არ სიამოვ-
ნებს გასცეს პასუხი მას, ვისაც იგი უყვარს“⁵².

არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ თუმანიშვილები უმეტესად
უქმყოფილებას გამოთქვამდნენ თანამედროვე პრესის მიმართ. ასე
მაგალითად, მ. თუმანიშვილს არ მოსწონდა გაზ. „კავკაზი“ და მისი
რედაქტორები, განსაკუთრებით პ. ა. სლივიცკი, რომელიც „კავკაზს“
1868—1871 წლებში რედაქტორობდა. არც ე. ს. სტალინსკის რედა-
ქტორობით გამოსული ნომრები მოსწონებია მიხეილს. 1872 წ. 16
იანვრით დათარიღებულ წერილში იგი მკაცრად აკრიტიკებს ახალი
რედაქტორის ენას, თუმც იქვე შენიშნავს, რომ „წვრილმანებში“
ამჟამად „კავკაზი“ უკეთესია, ვიდრე იგი სლივიცკის დროს იყო.

არანაკლებ მკაცრად აკრიტიკებდა გაზ. „კავკაზს“ ბაბაღე თუ-
მანიშვილი. 1872 წ. 5 მარტით დათარიღებულ წერილში იგი ენამახ-
ვილურად წერდა გიორგის: „კავკაზს“ რომ არ იღებთ, სადარდებე-
ლი არაფერი გაქვს: რომ წაგეკითხა, გაიგებდი რა ხდება სპარსეთსა
თუ თურქეთში, მაგრამ ვერაფერს ამოიკითხავდი თბილისის შესა-
ხებზე“.

⁵² იხ. 1874 წ. 14 მარტით დათარიღებული წერილი.

კიდევ უფრო გამანადგურებელ შეფასებას ააღწევინა თუმანიშვილი შვილები 1873 წ. ერიწოვის მიერ დაარსებულ ჟურნალს „კავკასიის სტარინა“. მ. თუმანიშვილის აზრით, ეს ჟურნალი მხოლოდ არქეოლოგებისათვის შეიძლებოდა ყოფილიყო საინტერესო, ხოლო ბაბილე მისთვის ჩვეული მწარე ირონიით აღნიშნავდა: „მე წავიკითხე „კავკ. სტ.“ 1 №-ის შინაარსი, რა სიძველეა?!“⁵³.

1873 წელსვე, როგორც ვიცით, თბილისში დაარსდა ახალი გაზეთი „ტიფლისკი ვესტნიკი“, რომელსაც კონსტანტინე ბებუთოვი რედაქტორობდა. ახალი პერიოდული ორგანოს გამოსვლას მოუთმენლად ელოდებოდა თუმანიშვილების ოჯახი. ჯერ კიდევ 1872 წ. სექტემბრის თვეში მიხეილმა აცნობა გიორგის კ. ბებუთოვის განზრახვა გაზეთის დაარსების შესახებ. ხოლო 1872 წ. 28 დეკემბერს ანასტასია ატყობინებს ძმას, რომ სულ რამდენიმე ხანში დაიბადება ახალი გაზეთი „ტიფლისკი ვესტნიკი“, რომლის „ნათლიად“ იგი თავის ბიძას ალექსანდრე თუმანიშვილს ასახელებდა.

სამწუხაროდ, ვერც ახალმა გაზეთმა გაამართლა თუმანიშვილების იმედები. „ტიფლისკი ვესტნიკის“ არსებობის დასაწყისშივე შეამჩნიეს მათ, რომ ამ გაზეთს არც თუ ისე დიდი ხნის სიცოცხლე ეწერა. „ეს ახალგაზრდა კაცი,—წერდა მ. თუმანიშვილი ჯერ კიდევ 1873 წ. 20 იანვარს გაზეთის რედაქტორზე,—არც თუ უნიჭო, როგორც ჩანს, ტყუილად მოეკიდა სერიოზულ საქმეს; სხვისმა მოიმედემ სლივიცკის მსგავსად წინასწარ არ მოიკრიბა საკუთარი ძალები“. იმავე წელს 3 თებერვალს კი იგი უკვე ასკვნიდა, რომ „ტიფლისკი ვესტნიკი“ ძალზე უსუსური აღმოჩნდა და რომ იგი „ძლივს-ძლივობით მილოდავდა მისთვის მეტად საძნელო სარბიელზე“.

თუმანიშვილების ეპისტოლარულ მემკვიდრეობაში ისეთი მასალაცაა წარმოდგენილი, რომელიც გარკვეულ დახმარებას გვიწევს საქართველოში არსებული პრესის ისტორიის უფრო დეტალურ შესწავლაში. ასე მაგალითად. 1872 წ. 16 იანვრით დათარიღებულ წერილში მ. თუმანიშვილი აღნიშნავს, რომ გაზ. „დროება“ დაკნინების გზაზეა დამდგარი, ვინაიდან ხელის მომწერლების რიცხვმა, გასულ წელთან შედარებითაც კი, ძალზე იკლო.

კიდევ უფრო საგულისხმო ცნობას გვაწვდის ამ გაზეთის ისტორიიდან ან. თუმანიშვილის 1872 წ. 28 დეკემბრით დათარიღებული წერილი. როგორც ამ წერილიდან ირკვევა, გაზ. „დროებაში“ დაბეჭდილი წერილი „კორესპონდენცია შვეიცარიიდან“ გადაუთარგმნიათ ქუთაისის გუბერნატორ ლევაშოვისათვის. ამ უკანასკნელს ეს წერი-

⁵³ იხ. 1872 წ. 20 ნოემბრით დათარიღებული წერილი.

ლი ისეთი შინაარსის მქონე სტატიად მიუჩნევია, რომ საჭიროა უცვნია დაუყოვნებლივ მოეხსენებინა ამის შესახებ დიდი მთავრობისათვის. შედეგად კი ამას ის მოჰყოლია, რომ მთავრობას დიდი საყვედური გამოუცხადებია როგორც ცენზორისათვის, ასევე „დროების“ რედაქტორისათვის გაზეთის არასწორი მიმართულების გამო.

1873 წელს, როგორც ამას უკვე ბაბალე თუმანიშვილის წერილი გვაუწყებს, გაზ. „დროება“ კიდევ უფრო დიდ საფრთხეში ჩავარდნილა მას შემდეგ, რაც ამ გაზეთში დაბეჭდილა ნ. ნიკოლაძის სტატია რკინიგზის შესახებ⁵⁴.

რამდენადმე საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის აგრეთვე გაზ. „კავკაზის“ შესახებ მ. თუმანიშვილის 1871 წ. 21 ნოემბრით დათარიღებული წერილი. როგორც ცნობილია, 1872 წ. გაზ. „კავკაზის“ რედაქტორად დაინიშნა ახალგაზრდა ჟურნალისტი, გაზ. „კავკაზის“ ყოფილი თანამშრომელი ე. ს. სტალინსკი. მ. თუმანიშვილის ზემოთდასახელებული წერილიდან კი ვგებულობთ, რომ სტალინსკი აურჩევიათ გაზეთის ოფიციალურ რედაქტორად, ფაქტიურად კი გაზეთისათვის რედაქტორობა უნდა გაეწია ინჟინერ-პოლკოვნიკ მიხეილ ნიკოლოზის ძე გარსევანოვს (იგივე გერსევანოვი). გაზ. „კავკაზის“ რედაქტორობაზე პრეტენზიები ჰქონია აგრეთვე კლასიკური გიმნაზიის დირექტორს—ვლადიმერ ივანეს ძე ყელიხოვსკის.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ თუმანიშვილების ეპისტოლარული მემკვიდრეობა, შეიძლება ითქვას, წარმოადგენს ერთგვარ ბიბლიოგრაფიულ მასალას ჟურნალ-გაზეთებში გამოქვეყნებული იმ წერილებისას, რომელთაც გარკვეული გამოხმაურება ჰქონდათ იმდროინდელ საზოგადოებაში. ამის საუკეთესო ილუსტრაციას წარმოადგენს თუნდაც მ. თუმანიშვილის ის წერილი, რომელშიაც იგი აღტაცებით აუწერს გიორგის 1873 წ. სექტემბრის პირველ რიცხვებში თბილისში არსებული პრესის გამოცოცხლებას.

როგორც მ. თუმანიშვილი გადმოგვცემს, სულ მცირე ხნის განმავლობაში ლიტერატურული ბრძოლა ფართოდ ვაშლილა „კავკაზის“, „ტიფლისკი ვესტნიკისა“ და „დროების“ ფურცლებზე. ბრძოლის წამომწყები ნ. ნიკოლაძე იყო, რომელმაც „ტიფლისკი ვესტნიკში“ 1873 წ. სექტემბრის თვეში გამოაქვეყნა წერილი „Наш театр“⁵⁵. ამ სტატიაში ნ. ნიკოლაძე ღვარძლიანად აკრიტიკებდა თბილისის თეატრის დირექციას, მსახიობებსა და მყურებლებს. მაგრამ,

⁵⁴ იხ. 1873 წ. 16 თებერვლით დათარიღებული წერილი.

⁵⁵ იხ. 1874 წ. 19 მარტით დათარიღებული წერილი.

როგორც მიხეილის წერილიდან ვგებულობთ, მსახიობებიც არ დარჩენილან ვალში ნ. ნიკოლაძის მიმართ: სცენიდან, წარმოდგენის მსვლელობის დროს, ისინი ჰკილავენ და დასცინოდნენ „ტიფლისკი ვესტნიკის“ რედაქტორსა და მისი გაზეთის რეცენზენტებს. განსაკუთრებით აქტიური ყოფილა საიმპერატორო თეატრის მსახიობი ლეონიდ სოკოლოვი.

თეატრსა და „ტიფლისკი ვესტნიკს“ შორის ატეხილ ბრძოლაში ჩაერია აგრეთვე გაზ. „კავკაზიცი“. ამ გაზეთში გამოქვეყნდა ხელმოუწერელი წერილი «Наши домашние дела», რომელიც მსახიობთა ინტერესებს იცავდა⁵⁶. „კავკაზის“ საწინააღმდეგოდ ბრძოლის ველზე ახლა „ტიფლისკი ვესტნიკის“ რედაქტორი, კ. ბებუთოვი, გამოვიდა, რომელიც თავის წერილში „Наша наука и билихонские источники“ მსახიობ პროტასოვს გადაწვდა⁵⁷.

მეორეს მხრივ, ქუთაისის ბანკის საკითხებთან დაკავშირებით, ბებუთოვმა გაილაშქრა ნ. ნიკოლაძის წინააღმდეგაც⁵⁸. ნ. ნიკოლაძემაც არ დააყოვნა და მკაცრი პასუხი გასცა ბებუთოვს მისსავე გაზეთში⁵⁹.

ამავე დროს დ. ერისთავმა „ტიფლისკი ვესტნიკში“ მოათავსა წერილი „Еще демон (посвящается редакции „Дробна“ и „Крестьяни)“⁶⁰. დ. ერისთავის ეს წერილიც ნ. ნიკოლაძის საწინააღმდეგოდ იყო მიმართული. ამავე დროს დ. ერისთავმა გამოაქვეყნა ასევე „ტიფლისკი ვესტნიკში“ „Библиография“, რომელშიაც ავტორი კიცხავდა ჟურნალ „კრებულს“⁶¹. პაექრობაში ახლა გორისელიც გამოვიდა, რომელმაც დ. ერისთავის საპასუხოდ დაბეჭდა წერილი „ერთი უგბილიმ“ (სქოლიოში ავტორის მიერ განმარტებულია: „გონებით მკვახე“)⁶².

„და ყველაფერი ეს.—სწერს მ. თუმანიშვილი გიორგის,— მოხდა სულ ერთი კვირის განმავლობაში მას შემდეგ, რაც შენ წახვედი. მზადდება დიდი აყალ-მაყალი. მე ვფიქრობ, ბრძოლა იქნება შეუღოვარი, გააფთრებული და მწარე, რადგანაც მასში მონაწილეობას იღებენ ისეთი მებრძოლები, როგორიც არიან ნიკოლაძე, ბებუ-

⁵⁶ იხ. „К“, 1873, № 107.

⁵⁷ იხ. „ТВ“, 1873, № 95.

⁵⁸ იხ. „ТВ“, 1873, № 94.

⁵⁹ იხ. „ТВ“, 1873, № 96.

⁶⁰ იხ. „ТВ“, 1873, № 95.

⁶¹ იხ. „ТВ“, 1873, № 2.

⁶² იხ. „დრ“, 1873, № 36.

თოვი და სოკოლოვი. მით უკეთესი. დროა გამოიღვიძოს გაზეთმა „თეატრმაც“⁶³.

მიხეილ თუმანიშვილს განსაკუთრებით ახარებდა ასეთი დავა და კამათი, რადგან ეს თბილისის მოღუნებული საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრების გამოცოცხლების მაუწყებელი იყო.

ერთ-ერთ წერილში მიხეილი ასე სწერდა გიორგის: „თბილისის საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის ბევრი უცნაურობაა დამახასიათებელი: ხან უმიზეზოდ წრეს გადადის, შფოთავს, ხან კი უეცრად მთვლემარე და ბრმა აპათიას ეძლევა. ეს კი იმას ამტკიცებს, რომ ცხოვრება ჯერ კიდევ არ დალაგებულა. მხოლოდ სწორად მოწყობილ ცხოვრებას შეუძლია ჰქონდეს სწორი გამოვლინებები“⁶⁴.

როგორც ვხედავთ, მ. თუმანიშვილი საზოგადოებრივი ცხოვრების ზედაპირული ფაქტების იქით ამ ცხოვრების სიღრმეში იხედებოდა, როგორც ეს პროფესიონალურ ჟურნალისტსა და კრიტიკოსს მოეთხოვება.

თუმანიშვილების მიწერ-მოწერა საგულისხმოა არა მარტო იმ თვალსაზრისით, რომ მათში გამომყდვენებულია წერილების ავტორთა შეხედულებანი მწერლობის, ჟურნალისტიკისა თუ სხვა რაიმე მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივ-კულტურული წამოწყების შესახებ, არამედ იმითაც, რომ მათში უხვადაა მოწოდებული ისეთი ფაქტიური ხასიათის მასალა, რომელიც გვიადვილებს უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ გასული საუკუნის საქართველოს კულტურულ-საზოგადოებრივი ცხოვრება.

ამ გამოცემაში თავმოყრილი წერილებიდან თუმანიშვილების პირველი წერილი, ქრონოლოგიის თვალსაზრისით, 1871 წ. 22 სექტემბრით თარიღდება. როგორც ცნობილია, ამ წელს ქართველ თავადაზნაურობაში გაიმართა მწვავე კამათი საქართველოში ახალი სამხედრო სასწავლებლისა თუ უნივერსიტეტის დაარსების შესახებ. სამხედრო სასწავლებლის დაარსების მომხრენი უმეტესად უფროსი თაობის წარმომადგენლები იყვნენ, ხოლო უნივერსიტეტის დაარსებას ახალი თაობა მოითხოვდა, მათ შორის: ილ. ჭავჭავაძე, ნიკ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი. განხეთქილებამ ძველსა და ახალ თაობას შორის აშკარად მაშინ იჩინა თავი, როდესაც 1871 წ. საქართველოში ჩამოსულ რუსეთის იმპერატორს, ალექსანდრე მეორეს, თავადაზნაურებმა სპეციალური არზა წარუდგინეს, რომელშიაც ისინი მოი-

⁶³ იხ. 1873 წ. 16 სექტემბრით დათარიღებული წერილი.

⁶⁴ იხ. 1872 წ. 4 დეკემბრით დათარიღებული წერილი.

თხოვდნენ კადეტთა კორპუსის დაარსებას (არზა შედგენილი უფროსი თაობის წარმომადგებლების მიერ).

თუმანიშვილების წერილებში გადმოცემულია თბილისის საზოგადოებრივი ცხოვრების გამოცოცხლება ალექსანდრე II-ის ჩამოსვლასთან დაკავშირებით. „მეფის ჩამოსვლის წინა დღეებში,—კვითხულობით ბაბაღე თუმანიშვილის 1871 წ. 13 ოქტომბრით დათარიღებულ წერილში,—ქალაქი გამოცოცხლდა, ფუსფუსებდნენ, ქუჩებს ასუფთავებდნენ, აკრავდნენ ნიშნებს, ადგენდნენ ადრესებსა და თხოვნებს, ამზადებდნენ ჯილდოებს“.

კიდევ უფრო საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ან. თუმანიშვილი 1871 წ. 21 სექტემბრით დათარიღებულ წერილში. ამ წერილში ანასტასია დაწვრილებით აცნობებს თავის ძმას, გიორგის, ალექსანდრე II-ის ჩამოსვლასთან დაკავშირებით მომხდარ ამბებს და დეტალურად მოუთხრობს მას იმ უთანხმოების შესახებ, რომელსაც თავი უჩენია ძველსა და ახალ თაობას შორის ახალი სასწავლებლის დაარსების გამო.

როგორც ან. თუმანიშვილი გადმოგვცემს, არზის კითხვის დროს ახალგაზრდებმა უარყვეს სამხედრო გიმნაზიის დაარსების იდეა და დაბეჭიბებით მოითხოვეს უნივერსიტეტის გახსნა. იმის გამო, რომ მათი საწინააღმდეგო შეხედულების მქონე თავადებმა შეკრებაზე გამოცხადება დააგვიანეს, კენჭის ყრის შედეგად გამოიკვია, რომ უმეტესობა ახალგაზრდობას უჭერდა მხარს. „დაგვიანებულმა“ თავადებმა მეორე დღეს თხოვნით მიმართეს თბილისის გუბერნიის წინამძღოლს, რევაზ ანდრონიკაშვილს, მაგრამ გუბერნიის წინამძღოლმა ისინი უარით გამოისტუმრა. ამ ამბავმა თბილისში საერთო მღელვარება გამოიწვია.

შეკრებაზე სიტყვით გამოვიდნენ მედიცინის დოქტ. ივ. თარხნიშვილი და ნიკო ნიკოლაძე. ამ უკანასკნელმა უფროსი თაობის მიერ შედგენილი არზა გაარჩია და იგი უვარგისად მიიჩნია. ამის შემდეგ უნივერსიტეტის მომხრეებმა შეადგინეს ახალი კომისია. რომელშიაც შევიდნენ: ივ. თარხნიშვილი, ილ. ჭავჭავაძე, დიმიტრი ჯორჯაძე, მიხ. თუმანიშვილი. ახალმა კომისიამ მეფეს მოთხოვა მატერიალური დახმარება საშ. სასწავლებლისათვის და ერთი უმაღლესი სასწავლებლის დაარსება. საბოლოოდ, როგორც ვიცით, მთავრობამ ნაადრევად მიიჩნია საქართველოში უმაღლესი სასწავლებლის დაარსება და მის ნაცვლად 1871 წ. თბილისში კადეტთა კორპუსი გახსნა.

თუმანიშვილების ზემოთ დასახელებული წერილები გვიჩვენე-

ბენ, თუ როგორ ზრუნავდა 70-იან წლებში იმდროინდელი ქართველი ინტელიგენცია სწავლა-აღზრდისა და განათლებისათვის.

საგულისხმო საზოგადოებრივ-კულტურულ ფაქტებს ვხვდებით იმ წერილებშიც, რომლებშიაც თუმანიშვილები (მიხეილი, ბაბაღე, ანასტასია და ვასილი) ოდესაში მყოფ გიორგის მოუთხრობენ გამოჩენილი ფიზიოლოგის ივ. თარხნიშვილის მიერ თბილისში ჩატარებული ლექციების კურსის შესახებ.

1871 წ. შემოდგომაზე ივ. თარხნიშვილი ჩამოვიდა თბილისში, სადაც მან ჩაატარა რამდენიმე პოპულარული ხასიათის ლექცია ფიზიოლოგიიდან. თარხნიშვილის ლექციებმა დიდი გამოხმაურება ჰპოვა იმდროინდელ პრესაში. რეცენზენტების უმეტესობა მაღალ შეფასებას აძლევდა ამ ლექციებს და გამოთქვამდა დამსწრე საზოგადოების საერთო მოწონებას.

თარხნიშვილის I ლექცია ჩატარებულ იქნა 1871 წლის 18 ოქტომბერს არტისტიული კლუბის დარბაზში. ამ ლექციით მოხიბლული ბაბაღე თუმანიშვილი აუწყებდა იმავე წლის 22 ოქტომბერს გიორგის, რომ აუდიტორია გაჭედილი ყოფილა ხალხით. კარგი ადგილების დასაკავებლად თუმანიშვილები საგანგებოდ ადრე მისულან ლექციაზე. მაგრამ პირველი რიგები მათ უკვე შევსებული დახვედრიათ. ზოგი მათგანი სამ საათზედაც კი ყოფილა მოსული. როგორც ბაბაღეს წერილიდან ვგებულობთ, თარხნიშვილის ამ ლექციას ესწრებოდნენ: გ. წერეთელი, ს. მესხი, პ. იზმაილოვი, ეკ. მელიქიშვილი, ახალგაზრდა ლიტერატორი შავერდოვი და სხვანი.

თარხნიშვილის შემდგომი ლექციებიც თბილისის საზოგადოების მიერ ცხოველი ინტერესით იქნა მოსმენილი. თავისი სადა, ყველასთვის გასაგები ენითა და თვალსაჩინოების პრინციპის გამოყენებით ივ. თარხნიშვილი სულ უფრო და უფრო დიდ აუდიტორიას იპყრობდა.

ბაბაღეს 1871 წ. 7 ნოემბრით დათარიღებულ წერილში ვკითხულობთ, რომ თარხნიშვილის პირველ ლექციას 200 კაცი ესწრებოდა, მაგრამ შემდეგ ახალგაზრდა ლექტორს ისეთი დიდი ინტერესი გამოუწვევია, რომ ბოლო ლექციაზე უკვე 600 კაცს მოუყრია თავი. ბაბაღეს იგივე წერილი გვაუწყებს აგრეთვე, რომ მეორე ლექციის შემდეგ მსმენელებს თარხნიშვილისათვის მიუერთმევიათ ასოციაციის მიერ ხელმოწერილი ადრესი, რომელშიაც ისინი თხოვდნენ მას, გაეზარდა წასაკითხი ლექციების რიცხვი, რაზედაც თარხნიშვილს თანხმობა განუცხადებია.

თუმანიშვილების ის წერილები, რომლებიც თარხნიშვილის ლექციებს ეხება, რამდენიმე თვალსაზრისით არის საყურადღებო. ერთის

მხრივ, ისინი ამდიდრებენ ცნობილი ფიზიოლოგის, თარხნიშვილის ბიოგრაფიას, ხოლო, მეორეს მხრივ, გამოხატავენ იმდროინდელი მოწინავე საზოგადოების სწრაფვას ცოდნის შეძენისა და მეცნიერებისაკენ.

70-იანი წლების საქართველოში კულტურული ცხოვრების ცენტრი იყო ე. წ. „არტისტიული წრე“ (შემდეგში „თბილისის წრედ“-წოდებული). ეს წრე ყოველ საშუალებას მიმართავდა იმისათვის, რომ თბილისის საზოგადოების კულტურული დონე აემაღლებინა. ამ მიზნით აწყობდა იგი საჯარო ხასიათის ლექციებს, საუბრებს, დილა-სალამოებს, მასკარადებს, თუ სხვა სახის კულტურულ გასართობებს. ამ წრის საქმიანობის შესახებ საკმაოდ საინტერესო მასალას იძლევა თუმანიშვილების ეპისტოლარული მემკვიდრეობა.

თუმანიშვილების წერილებში აღნიშნულია, რომ გარდა ივ. თარხნიშვილის ლექციებისა, თბილისის „არტისტიულ წრეში“ ხშირად იკითხებოდა ლექციები მეცნიერების სხვადასხვა დარგიდან (ისტორია, ბუნებისმეტყველება, პოლიტიკონომია, ქიმია, მათემატიკა, პედაგოგიკა და ლიტერატურა).

ლექტორებიდან თუმანიშვილების წერილებში დასახელებული არიან: ბოკი, მოძალევსკი, მოლჩანოვი, გორდიევსკი, ივანოვი, სკოროვი, სიმონოვიჩი, სტადლინი, ტრაჩევსკი, ანდრეას არწრუნი.

ამ ლექტორთა მიერ წაკითხული ლექციების მეცნიერული დონე, როგორც ჩანს. უმეტეს შემთხვევაში თუმანიშვილების (და ზოგ შემთხვევაში არა მარტო თუმანიშვილების, არამედ მთელი იმდროინდელი საზოგადოების) მზარდ მოთხოვნილებას ვერ აკმაყოფილებდა. ასე, მაგალითად, როგორც ანასტასია გადმოგვცემს, ადვოკატ მოლჩანოვს ისე უგემურად წაუკითხავს ლექცია პოლიტიკონომიაში, რომ აუდიტორიას ხარხარი აუტეხია. ასევე „უსახელოდ“ დაუმთავრებია თავისი „უფერული“ ლექციები სკოროვს. ანასტასიას აზრით, უსიცოცხლოდ წაუკითხავს აგრეთვე ლექცია ისტორიკოს ტრაჩევსკის⁶⁵. გარდა ამისა, საზოგადოების გარკვეული ნაწილი, მათ შორის ანასტასიაც, ასევე უკმაყოფილო ყოფილა გეოლოგიის დოქტორის ანდრეას არწრუნის მიერ 1874 წ. 12 დეკ. ჩატარებული ლექციით გოგირდის შესახებ⁶⁶.

მამაკაც ლექტორთა გარდა თუმანიშვილები თავიანთ წერილებში საგანგებოდ ასახელებენ აგრეთვე ერთ ქალ ლექტორს. მადამ სემიონოვიჩს, რომელსაც თბილისში კერძო საბავშვო ბაღი ჰქონდა.

⁶⁵ იხ. 1874 წ. 19 მარტით დათარიღებული წერილი.

⁶⁶ იხ. 1875 წ. 14 იანვრით დათარიღებული წერილი.

გახსნილი და რომელიც, როგორც ჩანს, ხშირად აწყობდა ლიტერატურულ საღამოებს.

„თბილისის წრე“ გარკვეულ ყურადღებას იჩენდა აგრეთვე ქალთა საკითხის მიმართ. ამ წრეს, როგორც ეს ანასტასიას ერთ-ერთი წერილიდან ჩანს, რუს კლასიკოსთა თხზულებებს გარდა, დიდი როლდენობით გამოუწერია წიგნები ქალთა საკითხის შესახებაც.

გასული საუკუნის 70-იან წლებში ქართველ ქალთა ჯგუფი ინტერესით აღევნებდა თვალს იმდროინდელ საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებას და ცდილობდა თვითაც გამხდარიყო ასეთი ცხოვრების უშუალო და აქტიური მონაწილე. ასე მაგალითად, როგორც ბაბაღე თუმანიშვილის წერილიდან ვგებულობთ, იმ დროის მოწინავე ახალგაზრდა ქალებს: კეკე მელიქიშვილს, ელენე ყიფიანსა და ეკატერინე თარხნიშვილს (შემდეგში გაბაშვილისა) შეუდგენიათ მთარგმნელთა წრე. ეს წრე მიზნად ისახავდა დროდადრო გამოქვეყნებინა ცნობილ მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა თხზულებების თარგმანები⁶⁷.

ქართველ ქალებს აღარ აკმაყოფილებდათ გიმნაზიის განათლება. ისინი მიისწრაფოდნენ უმაღლესი ცოდნის მიღებისაკენ და ზოგიერთი მათგანი, მიუხედავად დიდი დაბრკოლებისა, მაინც ახერხებდა თავისი ოცნების განხორციელებას. 1873 წ. 16 თებერვალს თავისი ნაცნობი ქალების საქციელით აღფრთოვანებული ბაბაღე მოუთხრობს გიორგის, თუ როგორ გაიპარა სახლიდან ოლიკო გურამიშვილი ციურხისში უმაღლესი განათლების მისაღებად. ოლიკოსთან ერთად გაემგზავრა იმავე მიზნით ნიკო ნიკოლაძის დაც, ეკატერინე. წერილიდან ჩანს, რომ თვით ბაბაღე და ანასტასია თუმანიშვილებიც ოცნებობდნენ უმაღლესი ცოდნის მიღებაზე.

კიდევ უფრო მდიდარ მასალას გვაწვდის თუმანიშვილების ეპისტოლარული მემკვიდრეობა იმდროინდელი თეატრალური ცხოვრების შესახებ.

როგორც ვიცით, 70-იანი წლების საქართველოში ქართული მუდმივი დრამატული დასი არ არსებობდა. ამ ხანებში თბილისის თეატრში ოპერა თუ დრამატული ჟანრის ნაწარმოები წარმოდგენილი იყო რუსულ ენაზე ძირითადად არა ადგილობრივი, არამედ რუსეთიდან მოწვეული ძალებით.

თუმანიშვილები, როგორც აღვნიშნეთ, თეატრალური ხელოვნების დიდი მოტრფიალეები იყვნენ და ამიტომაც მათი ეპისტოლა-

⁶⁷ იხ. 1872 წ. 5 მარტით დათარიღებული წერილი.

რული მემკვიდრეობის ერთ-ერთ მთავარ თემას თეატრი წარმოადგენდა.

მიხეილის, ანასტასიას, ბაბალეს, ვასილისა და კონსტანტინე თუმანიშვილების წერილები საშუალებას გვაძლევს რამდენადმე მაინც გავითვალისწინოთ თბილისის თეატრის რეპერტუარი მთელი 5 წლის მანძილზე (იგულისხმება 1871—1875 წლები).

თუმანიშვილების წერილებიდან ჩანს, რომ თბილისის თეატრში ხშირად იდგმებოდა როგორც დას. ევროპის (შექსპირი, მოლიერი, შილერი), ასევე რუს კლასიკოსთა (გრიბოედოვი, ოსტროვსკი) დრამატული თხზულებანი და ამავე დროს მსუბუქი ჟანრის ვოდევილები და ოპერეტები.

თუმანიშვილების წერილების საფუძველზე შესაძლებელია აღდგენილ იქნეს აგრეთვე რუსული დრამატული დასების თუ მთლიანი არა, ყოველ შემთხვევაში, ძირითად შემადგენლობა მაინც, რუსი მსახიობებიდან, რომლებიც ამ 5—6 წლის განმავლობაში (სხვადასხვა დროს) თბილისის თეატრში მოღვაწეობდნენ, მათ წერილებში დასახელებულნი არიან: აბარინოვა, აგრამოვი, არნოლდი, ბოროდინი, ბრიანსკი, ვორონკოვსკი, ვინოგრადოვი, კამენსკი, კაჩევსკაია, ლარინი, ლენსკი, ლიდინი, მარქსის მთელი ოჯახი, მუზილი, ნადლერი, ნილსკი, პრავდინი, პროტასოვი, ყურინი, სოკოლოვი, ფედოროვი, იაბლოჩკინი, იაბლოჩკინა პირველი და მეორე და სხვ. მრავალნი. მათ შორის, როგორც ვხედავთ, დასახელებულნი არიან ისეთი მსახიობები, რომლებმაც შემდეგში რუსული თეატრის განვითარების ისტორიაში გარკვეული ადგილი დაიჭირეს: ლენსკი, ფედროვი, პრავდინი, იაბლოჩკინი, აბარინოვა.

ალ. ლენსკიმ, რომელმაც შემდგომში სახელი გაითქვა, როგორც ხელოვნების დიდმა ოსტატმა, ფაქტიურად თავისი თეატრალური კარიერა თბილისში დაიწყო. 1872 წ. 18 ოქტომბერს მ. თუმანიშვილი ასე აცნობებდა გიორგის: „ნადლერის დასში სულ ახალი და ამავე დროს უცნობი პირები არიან, რომელთა შორის, ამბობენ, გამოირჩევა მხოლოდ ერთი—ლენსკი“.

თბილისის იმდროინდელმა საზოგადოებამ იმთავითვე სათანადოდ დააფასა ლენსკის ნიჭი. 1873 წელს, 20 იანვარს მიხეილი აღნიშნავდა, რომ მას არასოდეს უნახავს ჩაცკის ასეთი შესანიშნავი შემსრულებელი, ხოლო 1873 წ. 18 თებერვალს ვასილ თუმანიშვილი ახალგაზრდული აღტაცებით აცნობებს გიორგის, რომ ლენსკი ახდენს დიდ ფურორს ჰამლეტისა და ფრანცის როლებში. აქაური თეატრალური ამბობენ,—დასძენს ვასილი.—რომ ასეთი ჰამლეტი და ჩაცკი არასოდეს ყოფილა ჩვენს სცენაზეო.

დიდ წარმატებას აღწევდა თბილისში პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრის მსახიობი ლეონიდ სოკოლოვი, რომელიც უმეტესად კომიკურსა და სახასიათო როლებს ასრულებდა. სოკოლოვის თამაშს თუმანიშვილები მაღალ შეფასებას აძლევდნენ. მათი შეხედულება კი, ჩვენის აზრით, ანგარიშგასაწევი, რადგან იმ დროისათვის თუმანიშვილები საუკეთესო მაყურებლები იყვნენ. მიხეილის აზრით, თბილისის თეატრის სულის ჩამდგმელი პირველ რიგში ახალგაზრდა სოკოლოვი იყო.

სოკოლოვი თბილისის სცენაზე 1867—1874 წლებში მოღვაწეობდა. 1874 წლის აპრილში კი, ვინაიდან მას უთანხმოება მოუვიდა დასის მმართველ რეჟისორთან, იაბლოჩკინთან, და მის მეუღლესთან, იაბლოჩკინა 1-თან, რომელიც დროდადრო ქმრის მოვალეობას ასრულებდა, იძულებული იყო დაეტოვებინა თბილისის თეატრი და სამუშაოდ ვლადიკავკაზში გადასულიყო.

სოკოლოვის გამოსამშვიდობებელი საღამო თბილისში 1874 წ. 10 აპრილისთვის დაინიშნა. თავის კონცერტზე, როგორც ამას ანასტასია ვადმოვცემს, სოკოლოვს განზრახული ჰქონია წარმოედგინა პატარა ვოდევილი სტალინსკისა და სხვა სცენისმოყვარეთა მონაწილეობით. მაგრამ ფარდის ახდის წინ მას აუკრძალეს სპექტაკლის ჩატარება. იაბლოჩკინსა და თეატრის დირექციას შორის დადებული კონტრაქტის თანახმად მსახიობებს არ ჰქონდათ უფლება წარმოედგინათ კერძო სპექტაკლები თეატრალური წარმოდგენების დღეს. ამ შემთხვევით უსარგებლია იაბლოჩკინას და სოკოლოვის კონცერტი ჩაუშლია. მაგრამ სოკოლოვი არ დაბნეულა და იქვე შეუთხზავს კუბლეტები დირექციის შესახებ, რითაც დიდი სიამოვნება მიუყენებია დამსწრე საზოგადოებისათვის, განსაკუთრებით კი გიმნაზიელებისათვის⁶⁸.

სოკოლოვის წასვლას იმდროინდელი პრესაც გამოეხმაურა. იაბლოჩკინისაგან მოითხოვდნენ, რომ მას თავის დასში დაეტოვებინა თბილისელების საყვარელი მსახიობი. სოკოლოვი ისეთი დიდი პოპულარობით სარგებლობდა თბილისის მაყურებელთა შორის, რომ, როგორც ეს ვასილ თუმანიშვილის ერთ-ერთი წერილიდან ჩანს, სხვა მსახიობები პირველ ხანებში გაურბოდნენ კიდეც იმ როლებს შესრულებას, რომელთაც ადრე სოკოლოვი ასრულებდა⁶⁹.

თუმანიშვილების წერილები მით უფრო საგულისხმოა, რომ სოკოლოვის შესახებ, საზოგადოდ, ძალიან ცოტა ცნობაა შემონახული.

⁶⁸ იხ. ან. თუმანიშვილის [1874 წ. აპრილით] დათარიღებული წერილი.

⁶⁹ იხ. 1874 წ. 8 აპრილით დათარიღებული წერილი.

საყურადღებო ცნობებია აგრეთვე მოწოდებული თუმანიშვილების წერილებში რუსული დრამატული დასის რეჟისორების თ. ნადლერისა და ალ. იაბლოჩკინის შესახებ.

ნადლერი თბილისის თეატრში მოღვაწეობდა 1867 წლიდან 1873 წლამდე. პირველად იგი მუშაობდა მსახიობად და რეჟისორად, ხოლო 1872 წლის მარტიდან 1873 წლის თებერვლამდე ის ითვლებოდა თბილისის თეატრის ანტრეპრენიორად. ამავე დროს ნადლერი წერდა დრამებსაც.

თბილისის იმდროინდელი საზოგადოება და მათ შორის თუმანიშვილებიც არ იყვნენ კმაყოფილნი ნადლერის მოღვაწეობით. თავიანთ წერილებში ისინი ხშირად ჰკილავენ და მკაცრად აკრიტიკებენ მას როგორც რეჟისორს, მსახიობსა და დრამატურგს. ოდესაში მყოფი გიორგი ასე წერდა თავის მამას: „აქ გავიგე, რომ „კავკაზის“ რედაქტორად სტალინსკი სდგება, ისიც მ წლით, იმისი ძმა აქ მეოთხე კურსზეა, იურიდიულ ფაკულტეტზე და ნადლერისთანა ჩანჩურა აქტიორია“-ო⁷⁰.

თუმანიშვილების წერილებიდანვე ვგებულობთ, რომ 1872 წლის 26 აგვისტოს ნადლერს თბილისის თეატრში წარმოუდგენია თავისი პიესა „Страдальны“. კონსტანტინე თუმანიშვილის წერილიდან ჩანს, რომ რეჟისორს ამ პიესის დადგმისათვის წინასწარ მოსკოვში შეურჩევია 30 მსახიობი. აქედან 16 ყოფილა ქალი მსახიობი, 14—მამაკაცი⁷¹.

მიუხედავად ნადლერის ცდისა, როგორც ამას თუმანიშვილების წერილები ვგაუწყებენ, ამ სპექტაკლსაც არ ჰქონია წარმატება.

თუმანიშვილებს არ მოსწონდათ ნადლერის დასის შემადგენლობაც. მიხეილი არა ერთსა და ორ წერილში გამოხატავდა გულისწყრომას ამის გამო და გამოთქვამდა იმედს, რომ ნადლერის შემცვლელი—იაბლოჩკინი რამდენადმე გამოასწორებდა ამ მდგომარეობას.

1873 წ. 6 აპრილს მიხ. თუმანიშვილი უკვე კმაყოფილებით აცნობებს გ. თუმანიშვილს, რომ თბილისში ჩამოვიდა იაბლოჩკინის ახალი დასი, რომელსაც ყველა აღფრთოვანებაში მოჰყავდა.

როგორც მიხეილი ვაღმოგვეცემს, იაბლოჩკინს რუსეთიდან თბილისში ჩამოუყვანია თავისი ცოლი და უფროსი ქალიშვილი ევგენია, მუზილი, არნოლდი, ყურინი და პრავდინი. ნადლერის დასიდან დაუტოვებია: სოკოლოვი, პროტასოვი, ვორონკოვსკი და ბოროდინი⁷².

⁷⁰ იხ. მთ, № 506.

⁷¹ იხ. ქ. თუმანიშვილის მიერ დაწერილი წერილი [1872 წ. აგვისტოს 21-დან 26-მდე].

⁷² იხ. 1873 წ. 6 აპრილით დათარიღებული წერილი.

ახალმა დასმა პირველად თბილისის თეატრში წარმოადგინა იაბლოჩკინა 1-ის რეჟისორობით ოსტროვსკის ცნობილი დრამა «Гроза». როგორც ვასილ თუმანიშვილის წერილიდან ირკვევა, დამსწრე საზოგადოებაზე ამ სპექტაკლს მაინცდამაინც დიდი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია. თვით ვასილს მოსწონებია მხოლოდ სოკოლოვი კუდრიამის, ხოლო ეგვენია იაბლოჩკინა ვარვარას როლში⁷⁸.

აღ. იაბლოჩკინი მსახიობ ნილსკისთან ერთად თბილისში ჩამოვიდა მხოლოდ მაისის თვეში და შეუდგა რეჟისორულ მოღვაწეობას. თბილისის საზოგადოება მაინცდამაინც არც იაბლოჩკინით ყოფილა კმაყოფილი. ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი კი ამისა ის იყო, რომ მან, როგორც უკვე ითქვა, სამუშაოდან დაითხოვა თბილისელებისათვის ყველაზე საყვარელი მსახიობი სოკოლოვი.

ამ მცირეოდენი მასალის მოტანითაც კი, ვფიქრობთ, ნათელი ხდება, თუ რამდენად საინტერესო ცნობებს გვაწვდის თუმანიშვილების წერილები იმ მსახიობთა და რეჟისორთა შესახებ, რომლებიც 1871—1875 წლებში თბილისის სცენაზე მოღვაწეობდნენ.

ამავე 1871—1875 წლებში, გარდა რუსული დრამატული წარმოდგენებისა და ოპერებისა, დროგამოშვებით ქართველ სცენისმოყვარეთა მიერ თბილისში იდგმებოდა აგრეთვე ქართული წარმოდგენებიც. ამ წარმოდგენების შესახებაც თუმანიშვილების წერილები გარკვეულ ცნობებს გვაწვდის. ასე, მაგალითად, 1872 წ. 5 იანვრით დათარიღებულ წერილში ბაბალე თუმანიშვილი აცნობებს გიორგის, რომ 3 იანვარს თბილისის „არტისტიულ წრეში“ წარმოდგენილი იყო ქართულ ენაზე ორი პიესა: მოლიერის „ძალათ ქორწინება“ და ანტონოვის „ქმარი ხუთი ცოლისა“.

ბაბალეს გადმოცემით, ამ წარმოდგენას აუარებელი ხალხი ესწრებოდა. ყველა განსაკუთრებული გულდასმით უგდებდა ყურს. მსახიობები თამაშობდნენ მონდომებით. განსაკუთრებით გამოირჩეოდა იმერელი ცოლის როლში (ზ. ანტონოვის პიესიდან „ქმარი ხუთი ცოლისა“) დიმიტრი ყიფიანის ქალი ელენე. სპექტაკლის დამთავრების შემდეგ დარბაზში ლეკურიც კი გაუჩაღებიათ.

1873 წ. თებერვალში, იმავე წრეში, დავით ერისთავის რეჟისორობით, ქართველ სცენისმოყვარეთა მიერ წარმოდგენილი იყო ზ. ანტონოვის პიესა „მზის დაბნელება საქართველოში“. ამ წარმოდგენა-

⁷⁸ იხ. ვ. თუმანიშვილის 1873 წ. აპრილით დათარიღებული წერილი.

საც დიდძალი ხალხი დასწრებია. ბაბაღე აღფრთოვანებით სტრეკინის გიორგის, რომ ეს იყო წმინდა პატრიოტული დღესასწაული⁷⁴.

აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდში, კერძოდ, 1875 წ. 4 აპრილს თბილისში მოეწყო პირველი ქართული სალიტერატურო და მუსიკალური საღამო. ამ საღამოში მონაწილეობას იღებდნენ ცნობილი ქართველი მწერლები და საზოგადო მოღვაწეები: ილ. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, დ. ყიფიანი, რაფიელ და დავით ერისთავები⁷⁵.

„თბილისის წრე“ გარდა თეატრალური წარმოდგენებისა და ლიტერატურული საღამოებისა⁷⁶, როგორც ეს თუმანიშვილების წერილებიდან ჩანს, დროგამოშვებით მართავდა აგრეთვე ბალ-მასკარადებსაც. ბავშვებისათვისაც კი⁷⁷.

ბაბაღე თუმანიშვილის ერთ-ერთ წერილში ნათქვამია, რომ გ. წერეთელს კერძოდ გაუმართავს ბალ-მასკარადი, სადაც ძალიან საინტერესო ნიღბები ყოფილა⁷⁸.

თუმანიშვილების წერილებივე გვაუწყებენ, რომ ამ წლებში თბილისში არსებობდა კერძო ხასიათის ე. წ. სამიწათმოქმედო საზოგადოება, რომელშიაც მონაწილეობას იღებდნენ ქალებიც. საზოგადოების ყოველი წევრი კითხულობდა ლექციას და შეჰქონდა აგრეთვე ყოველთვიურად 1 მან. საწევრო. ამ საზოგადოებაში, როგორც ამას ბაბაღე თუმანიშვილის წერილში ვკითხულობთ, სიმონოვიჩს წაუკითხავს ლექცია თემაზე „ლამარკისა და დარვინის თეორიის შედარება“, ხოლო ი. მამაცაშვილს, რომლის ბინაზედაც ჩვეულებრივ იკრიბებოდნენ — სოფლის მეურნეობაზე⁷⁹.

როგორც ვხედავთ, მიხეილის, ბაბაღეს, ანასტასიას, გიორგის, ვასილისა და კოტეს მიერ გაგზავნილი წერილები ერთმანეთს ავსებენ, ამდიდრებენ და 1871—75 წლების საქართველოს საზოგადოებრივ-კულტურული ცხოვრების საკმაოდ ნათელ სურათს წარმოგვიდგენენ.

შემდგომი წლებისათვის დამახასიათებელ საინტერესო მასალას ვხვდებით გ. თუმანიშვილის წერილებში. ამჯერად უკვე სამშობლოს მოცილებულ ვასილს გიორგი თუმანიშვილი ატყობინებს თბილისში მომხდარ საინტერესო ამბებს. ამ პერიოდის წერილების რაოდენობა

74 იხ. 1873 წ. 16 თებერვლით დათარიღებული წერილი.

75 იხ. 1875 წ. 18 აპრილით დათარიღებული წერილი.

76 იხ. ან. თუმანიშვილის 1875 წ. 25 აპრილით დათარიღებული წერილი.

77 იხ. ბ. თუმანიშვილის 1872 წ. 5 იანვრით დათარიღებული წერილი.

78 იქვე.

შედარებით მცირეა; გარდა ამისა, ცხოვრების დამკვირვებლად ერთი პიროვნება გვევლინება და, ცხადია, მხოლოდ მის წერილებზე დაყრდნობით არ შეიძლება სრული წარმოდგენა შეგვექმნას საქართველოს იმდროინდელ საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებაზე.

მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც მიზანშეწონილად მივიჩნით გ. თუმანიშვილის ამ წერილების გათვალისწინება, რადგან მათში მოცემულია ზოგიერთი საინტერესო ცნობა თუ დეტალი საქართველოს წარსულიდან.

გ. თუმანიშვილის იმდროინდელი წერილები უმეტესად 1877—1879 წლებშია დაწერილი. ამ პერიოდში რუსეთსა და თურქეთს შორის არსებულმა ომმა საქართველოს მშვიდობიანი ცხოვრება დაარღვია.

„უკანასკნელ ხანებში,—წერს გ. თუმანიშვილი 1877 წ. 22 ნოემბრით დათარიღებულ წერილში,—თბილისი ხანდახან იღებს საკმაოდ ნაღვლიან სახესაც. მხოლოდ ისღა ისმის, რომ ვიღაც ოფიცერი მოკვდა ჭრილობებისაგან, ვიღაც მოკლული ოფიცერი ჩამოიყვანეს დასასაფლავებლად თბილისში, ხოლო თბილისის საავადმყოფოები და ჰოსპიტლები სავსეა დაჭრილებითა და ავადმყოფებით“⁷⁹.

ასეთ მძიმე მდგომარეობას არ შეიძლებოდა გარკვეული ზეგავლენა არ მოეხდინა იმდროინდელ საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებაზე. ბუნებრივია, ასეთ ვითარებაში საქართველოს კულტურული ცხოვრებაც მოდუნდა. გ. თუმანიშვილი ერთ-ერთ წერილში გულისტყვივლით აღნიშნავს, რომ თბილისში მოისპო საჯარო ლექციები, სხვადასხვა საზოგადოებათა საინტერესო შეკრებები, სცენისმოყვარეთა წარმოდგენები. ლიტერატურული საღამოები, კონცერტები და ოპერები. გიორგის სიტყვებით რომ ვთქვათ, აღარ არსებობდა თვით ლიტერატურაც კი⁸⁰.

მაგრამ, აი კულტურული ცხოვრების ასეთი საშინელი მოდუნების დროს, 1877 წ. ნოემბერში, თბილისში ხმა დარხეულა, რომ ნიკო ნიკოლაძე რუსული გაზეთის „ობზორის“ გამოცემას აპირებსო. ეს სასიხარულო ამბავი გიორგიმ დაუყოვნებლივ აცნობა მოსკოვში მყოფ ძმას. გ. თუმანიშვილის გადმოცემით, ნიკოლაძეს ქართველ არისტოკრატთა და სომეხ ვაჭართაგან შეუქმნია „ობზორის“ გამომცემელი საზოგადოება. ადმინისტრატორად დაუნიშნავს პ. იზმაილოვი⁸¹.

⁷⁹ იხ. ბ. თუმანიშვილის 1872 წ. 5 მარტით დათარიღებული წერილი.

⁸⁰ იხ. 1877 წ. 22 ნოემბრით დათარიღებული წერილი.

⁸¹ იქვე.

„ობზორი“ პირველ ხანებში უფერული გაზეთი ყოფილა. უხედავად იმისა, რომ ამ გაზეთში თანამშრომლებად მიწვეულნი იყვნენ საპატიო სახელის მქონე ჟურნალისტები, მაინც „ობზორს“ მხოლოდ 400 ხელისმომწერი ჰყავდა⁸². გ. თუმანიშვილის ის წერილი, რომელიც გაზ. „ობზორს“ ეხება, ვფიქრობთ, გვაწვდის რამდენადმე საგულისხმო დეტალს ამ გაზეთის ისტორიის შესწავლისათვის.

გარდა ამისა, გ. თუმანიშვილის წერილები შეიცავენ ზოგიერთ საყურადღებო ცნობას გასული საუკუნის საქართველოს თეატრალური ცხოვრებიდან.

1879 წ., როგორც ცნობილია, ქართველი ინტელიგენციის მათ შორის გ. თუმანიშვილის, თაოსნობით თბილისში დაარსდა მუდმივი ქართული დასი, რომელმაც ქართული კულტურის კერძოდ, ქართული თეატრის განვითარების ისტორიაში დიდი როლი შეასრულა. ამ დასის შესახებ ზოგიერთ ცნობას გ. თუმანიშვილის 1879 წ. დათარიღებული წერილები გვაწვდის. „აქაურმა ქართველმა სცენისმოყვარეებმა,—სწერს გ. თუმანიშვილი 1879 წ. 31 იანვარს ვასილს,— ბეჯითად მოჰკიდეს ხელი მუდმივი დასების შედგენას და ტანსაცმლის შეძენის მიზნით ხშირად დგამენ წარმოდგენებს. ღირეჭტორად დანიშნულია დავ. ერისთავი, მის ამხანაგად—ნ. ავალოვი, განმკარგულებლად—ნოდ. ჯორჯაძე, გაამპარტავნებულ მოყვარულთა ვნებების ასალაგმავად, კრებების თავმჯდომარედ—მე. რომელიც ყოველთვის ვცდილობ შევიარაღდე სიმშვიდითა და პირუთვნელობით“.

შემდეგ წერილებში გ. თუმანიშვილი უკვე აცნობებს ვასილს, თუ როგორი დიდი წარმატებით იდგმებოდა ქართული წარმოდგენები თბილისსა თუ პროვინციაში⁸³.

დაახლოებით ასეთია ჩვენს მიერ გამოსაცემად შერჩეული თუმანიშვილების წერილების მნიშვნელობა.

ვფიქრობთ, რომ ამ წერილების სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ისეთ მასალასთან, რომელიც რამდენადმე შეავსებს ჩვენს წარმოდგენას 70-იანი წლების საქართველოს საზოგადოებრივ-კულტურულ ცხოვრებაზე.

თუმანიშვილების წერილების ტექსტს ვაქვეყნებთ სრულად. გარდა მიხეილის ორი და ვიორგის ერთი წერილისა, რომლებიდანაც გამოტოვებული გვაქვს ორიოდე გამოთქმა, რაც ტექსტში მრავალწერტილითაა აღნიშნული.

წერილების დაწერის თარიღი, რომლებიც ჩვენს მიერაა დადგენილი, კავებშია მოთავსებული.

⁸² იხ. 1878 წ. 16 იანვრით დათარიღებული წერილი.

⁸³ იხ. 1879 წ. 16 მარტითა და 12 ივლისით დათარიღებული წერილები.

09820984

მისივე თუზანოვსკის წერილები¹

1

Тифлис, 22 сентября 1871 г.

Любезный Георгий!

Шах-парунов² привёз твои письма и посылку и мы ему обрадовались, как одному из свидетелей и очевидцев твоего житья-бытья в Одессе. Ты пишешь о твоём предположении переменить квартиру³ и я вижу, что ты решаешься на это по необходимости, но было бы желательно, чтобы ты избегал частых перемен в этом роде, которые хуже всего. Удивляюсь и опять удивляюсь, что и до 8-го сент. моих трёх писем ты не получал; насчёт 2-х отправленных из Абастумана я уже принял меры, вследствие которых ты их, вероятно, уже получил или получишь⁴, если же нет—то напиши мне. Орбели⁵, вероятно, передал тебе все отправленные нами⁶ и притом рассказал подробно о нас. После того я распорядился об открытии тебе денежного кредита в Одессе через г. Еренчука⁷ и писал тебе о том по почте, 15-го сент.⁸ Очень рад, что ты на этот счёт уже успокоен и обеспечен. После долгих экзаменов, наконец разрешился великий вопрос насчёт Кости и Васи: первый принят во 2-й, а последний — в 3-й класс реальн. гимн. Вася оказался слабым, в особенности в русском и армянском языках и вообще мало подготовленным для 4-го класса, а поэтому мы, по совещании с г.г. Пенчинским⁹ и Иваненко¹⁰, при участии Нодара¹¹, решили отдать его в 3-й класс. Если он не бросит своей лени и распушенности, это даже послужит ему в пользу потому, что ему придётся этот год не голову себе ломать, а повторять уже пройденное, чтобы вступить потом в 4-й класс при наилучших условиях. Ты описываешь мне подробно начатое тобою слушание лекций¹². Из твоих слов вижу, что

4. სარქივო მასალები

как будто ты колеблешься ещё, выбрать ли тебе юридический факультет¹³. Кажется, мы довольно переговорили с тобой по этому вопросу и остановились именно на этом факультете — как самом жизненном, могущем приготовить человека для всех поприщ — и служебных и общественных и притом с верными и прочными задатками для правды, справедливости и добра, в каковых деятелях нуждается и служба и общество. Вопросы о выборе, мне кажется, не должно быть. Естественные науки только для так называемых любителей, которые так и останутся навсегда любителями в роде Гриши¹⁴, без прямого применения их специальности к поприщу гражданина — гражданина в том смысле, в каком желательно нам всем тебя видеть. Видно, ты поддался первому сильному впечатлению: тебя увлекла высокоуважаемая личность профессора и самый интерес науки, во всяком случае неоспоримый. Но сухость первого чтения не должна тебя охладить к раз избранному предмету. Надеюсь, что тот мир (я говорю об области юридических знаний), который перед тобою раскроется, всё дальше и дальше, оставит все за собой по своему высокому жизненному интересу и достоинству. Впрочем, не знаю, не хочешь ли ты первый университетский год посвятить слушанию лекций по всем предметам — по мысли, высказанной Авгаром Орбели (помнишь, в Абастумане). Это, может быть, было бы недурно. Я жду уведомления об окончательном твоём решении.

В настоящую минуту Государь¹⁵ в Тифлисе, чрезвычайно милостиво настроенный. От дворянства принял благосклонно адрес о необходимости расширения воспитательных средств в крае (не называя, каких; дворяне предоставляют самому Великому князю¹⁶ всякое ходатайство в этом отношении); вчера вечером удостоив своим присутствием обед, данный дворянством же в летнем театре¹⁷, пил за здоровье дворян и тут же пожаловал губернск. предводителя князя Реваза Андроникова¹⁸ в генерал-адъютанты. Награды по военной части крупные и неожиданные; князь Григ. Дмитриев. Орбелиани¹⁹ пожалован орденом Св. Андрея, дивизионный Иосиф Тарханов²⁰ — генерал-адъютантом, полковые командиры: князь Амилахваров²¹, Гурчин²² и князь Голицын²³ — флигель-адъютантами. Награды продолжают. По гражданской части пока ещё ничего и никому. Сегодня в Муштаиде²⁴ большой бал от городских обществ. Завтра Государь едет в Караязы²⁵ на охоту, а послезавтра выезжает в Боржом. Напиши обо всем подробнее в воскресенье.

Будь весел и здоров, мой дорогой Георгий.

Остаюсь любящий тебя

Михаил²⁶

Тифлис. 29-го сент. 1871 (среда).

Любезный Георгий!

Возвращаюсь к тому-же, о чём я беседовал с тобой в письме от 22-го числа. Хорошо выбирать что-либо по **сердцу**, но ещё лучше по **рассудку**. Думая и переговаривая долго, мы с тобой рассудили за лучшее, остановиться на науке права. Это, конечно, не по какому-нибудь меркантильному расчёту, а по убеждению в действительной пригодности этой науки для жизни. Чтобы ни говорили идеалисты, а действительность прежде всего. При юридической подготовке открыто всякое поприще: и административное и судебное и общественное и, повторяю, не для личных материальных целей, а для того, чтобы приносить пользу своим согражданам. Будет весьма прискорбно, если ты отступишь от принятого раз решения. Я теперь даже против мысли, чтоб первый год слушать тебе лекции по **всем предметам**. Боюсь, чтоб от этого не вышел сумбур. Начни тотчас же с юридических наук и всецело предайся им. О значении и пользе этих наук, в смысле применения их ко всем сторонам практической жизни, ты встретишь несколько дельных мыслей в «Правительственном Вестнике»²⁷, № 219, на обороте, в корреспонденции из Ярославля²⁸, которую советую тебе прочитать. Юридический факультет ещё тем полезнее, что он по относительной лёгкости своей и по относительно меньшему времени им требуемому, оставит тебе побольше досуга для чтения и изучения других, не только также нужных, но и любимых предметов. Таким образом, я сильно, сильно заинтересован твоим факультетом. Я жду дальнейших от тебя известий по этому предмету. Нет ли у вас печатной программы по всем факультетам и если есть, то перешли мне один её экземпляр, для моего сведения²⁹.

Я очень рад, что ты принялся серьёзно за французский язык³⁰. Если ты нуждаешься в книгах большего объёма, как напр., диксионеры по разным отраслям наук и знаний и они тебе недоступны по своим финансам, то напиши мне: на их покупку я ассигную особую сумму.

Мы все здоровы и веселы,—веселы и рады, в особенности получая от тебя письма вполне нас успокаивающие насчёт твоего здоровья и расположения духа. Продолжай оставаться также здоровым и пиши нам также аккуратно. Я доволен твоим слогом, сжатым, без вычур и без лишнего красноречия.

Мамаша ждёт от тебя, по твоему обещанию, особого — описания твоей новой кельи.

Государь¹⁵, на третий день своего пребывания в Тифлисе, в среду, 22-го числа, был на бале, данном городом в саду Муштаиде²⁴. Что за великолепие, что за волшебство вечера! Устройство и угощение обошлись до 60-ти тысяч рублей. Язон³¹ рисовался в своём камергерском мундире, как хозяин бала, но, к несчастью, он на другой день получил горестное известие о смерти в Сальянах³² брата его, Александра³³, мужа нашей Мелании³⁴ — сестры Нико³⁵.

В четверг Государь ездил на охоту в Караязы²⁵; в пятницу — целый лишний день противу маршрута оставался ещё в Тифлисе, осматривая разные учреждения и делая визиты Принцам персидским³⁶, а вечером побывал в театре, где шли «Птички певчие»³⁷ и 3-е действие оперы «Эрнани»³⁸.

В субботу же утром, в 8-мь часов, Государь выехал в Боржоми, в воскресенье — в Кутаис, а вчера — во вторник — в Крым. Всё время пребывания его в Тифлисе погода стояла великолепная; он был необыкновенно весел, всем доволен и ко всем приветлив. Наследник³⁹ обещался не на эту, а на зиму будущего года приехать и жить в Тифлисе с семейством. По-сылаю при этом, на особом листочке список некоторых из главных наград⁴⁰. Второстепенные, хотя также подписаны, но ещё не объявлены. О них после. Списочек составляла Тасо, которая, даже против собственного ожидания, сделалась вдруг писательницей⁴¹. Поздравь её с этим громким титулом. Одной Цебриковой⁴² больше на Руси.

Если ты не был ещё у Андреевских⁴³, то непременно побывай у них и передай им о новостях из Тифлиса, которыми они будут весьма интересоваться. Петру Григорьевичу⁴⁴ мой поклон. Его родные⁴⁵ все здоровы.

До свидания, опять и опять будь здоров и весел и побереги себя во всём. Целуем и обнимаем тебя сто раз.

Твой любящий отец

Михаил.

Письма от сестриц и братьев до следующего раза.

Любезный Георгий!

Получили мы твоё письмо от 6-го окт.⁴⁶ — ровно спустя две недели после предыдущего от 22-го сент.⁴⁷ А у нас, кажется, условлено было писать еженедельно. Оттого запазды-

вание твоих писем нас обыкновенно несколько тревожит. Пиши пожалуй хоть через 10, 15 дней,—только чтоб мы знали о том, чтобы не предаваться напрасным ожиданиям. Нам, конечно, приятно иметь от тебя почаще письма о твоём здоровье, о твоём житье-бытье; но в самом деле, нельзя и требовать, чтобы ты упражнялся только в письмах. Я вижу, что ты переписываешься и с товарищами в Петербурге и Тифлисе.

ეს კი, მე მგონია, მომეტებული იყოს: ჯერ ამაგების დრო არ არის,— დროს გაუფრთხილდი და დაზოგე,—უფრო შენს საჭირო სწავლაზე გამოიყენე. რალა გეხვეწო, ფრანციკულს დაეჩქარე, თორემ მერმე გვიანლა იქნება. ეს ენა მარტო კითხვისათვის არ არის: უმაგისოდ, ეხლანდელს დროში, ვერსად იოლად ვერ წახვალ—ვერც საზოგადოებაში, ვერც მგზავრობაში (напр. в Европе). Очень полезно в том отношении, как ты нам писал, бывать почаще в французском театре. Варенька ждёт от тебя описания французских спектаклей по французски и отчёта не только об игре артистов, но и о содержании пьес. К нам также ожидается зима, но в блестящей солнечной одежде. Днём гуляешь — не нагуляешься; по длинным вечерам концерты: спектакли, чтение. Гостил в Тифлисе Венявский⁴⁸ с превосходной своей скрипкой; на 2-х и 3-х его концертах публики тьма, на 4-м, как водится, никого, и он исчез. Побывал у нас и граф Соллогуб⁴⁹, поставил у нас одну живую картину со стихами. Теперь героем дня у нас молодой лектор, доктор медицины кн. Тарханов⁵⁰. Он начал ряд лекций в артистическ. кружке⁵¹. Программу при этом посылаем. Варенька пишет тебе о нём подробнее. Настя так и бредит до сих пор разрезанными лягушками. Вася и Костя покуда очень усердны. Вася с циркулем в руках просиживает иногда до полуночи. Дяденька Александр⁵² и все наши родственники и знакомые тебе кланяются... ამ ფომტით გიგზავნი კრებულს⁵³, დროგზას⁵⁴ და ერთ ნომერს კავკას⁵⁵. სადაც სალაგუბის აღლა-ვერდი დაბეჭდილია⁵⁶. მეორე გზით დედა აპირებს გამოგზავნას მურაბეებისას.—მე საჭირო ვიქნები, რომ მოვიდე, გნახო თუ არა, — ეხლა უფრო ცოტა მოცლით ვარ.

Узнай от себя и дай мне знать: существует ли у вас в Одессе отставной дипломат, тайный советник Константин Михайлович Базили⁵⁷ и какое он положение занимает, семейный или несемейный⁵⁸. Мой искренный поклон уважаемому Петру Григорьевичу⁴⁴.

Любящий тебя отец

Михаил.

31 октября, 1871 г., Тифлис.

Милый мой Георгий, мы вчера получили от тебя письмо (от 18-го числа)⁵⁹. Bravo тебе, что ты никого не забыл и подарил каждому по листочку. Вот что говорится — всем сёстрам по серьгам. Только Настя сильно негодует на тебя за то письмо, за выражения, критикует, вообще, твои воззрения на вещи и вместе с этим пишет тебе возражения. Предвижу, что между вами возгорится ожесточенная бумажная война; кому же из вас достанется поле сражения, Аллах ведаёт...

Мамаша довольна твоим письмом и радуется, что ты не забываешь родного языка, на котором и, вообще, на поприще родной литературы она ждёт с твоей стороны блестящих успехов. Только она заметила одно: იწერები შენი „მოყვარე“ შეილიო, მაშინ, როდესაც ჩვენში მოყვარეს მძახლებს ვეტყვითო, ესე იგი იმათ, ვისაც და ვუ მოყვრ დებითო, ანუ ვინც და გვი მოყვრ დებაო; დედას უნდა მოჰსწერო ხოლმეო, როგორც ქართულში არის მიღებული: თქვენი პატივისმცემელი ანუ მორჩილი შეილიო.

Впрочем, ты не смущайся этим маленьким замечанием, высказанным тебе материнскою любовью; и г. Скандэли⁶⁰ хромает в грузинском языке, но это не мешает ему быть великим писателем...

Смотри, чтобы ты своё обещание, сделать себе порядочное платье, привёл бы в исполнение. Бабале рада, что тебе пришлось жить у танцмейстера: авось, он приохотит тебя вновь к танцам, в которых ты был когда-то очень грациозен. Благодаря соседству с артистами, ты, пожалуй, не оставишь упражняться и в пении. Приятное серьёзному никогда не мешает, — напротив, первое даёт последнему свет и жизнь. «Детей капитана Гранта»⁶¹ не присылай братцам: они эту книгу имеют в реальной библиотеке и уже читали. Гогоберидзе⁶² ещё в Тифлис не приезжал и, следовательно, не доставил и карточек⁶³. Неужели всё ещё нет моего письма от 12-го августа⁶⁴? Лекции Тарханова⁶⁵ ещё продолжаются; по окончании Варенька даст тебе о них отчёт, რაკი შენი სოკვორტირანტი⁶⁵ ნიგილისტი არა ყოფილა, მაშ, ჩემ მაგიერ თავი დაუკარ და მოიკითხე აგრეთვე პეტრ გრიგორიჩი მელიქოვი.⁴⁴ მრევლოვმა⁶⁶ შემოგითვალა, что не надо хвастаться, а надо беречься. Мамаша

присоединяется к его мнению и напоминает тебе, как можешь
держат в тепле и ноги и живот. В остальном и во всём бог
да хранит тебя.

Любящий тебя отец

Михаил.

5

21-го ноября, 1871 г. (воскрес.) Тифлис.

Любезный Георгий, вчера я получил твоё письмо (от 7-го нояб.)⁶⁷, из которого увидел, что положение вашего университетского дела по **то число** ещё не изменилось, хотя и утратило значительную долю прежней горячности⁶⁸. Между тем, в начале прошедшей недели барон Николаи⁶⁹ мне сказал, что имеет от генерала Коцебу⁷⁰ телеграмму, что из уроженцев Кавказского края за участие в беспорядках пострадал только один студент Белкин⁷¹, который выслан к родителям в Ставрополь. При этом я выразил беспокойство, что не имею о тебе никакого известия, и по этому поводу Дмитрий Джорджадзе⁷² (это было за обедом у барона) сострил, что «твой Георгий, может-быть, сам **лично** доложит о себе».

Так или иначе, судя по телеграмме Коцебу, значит, злополучной истории конец: жертвы унесены и ваша университетская жизнь, по всей вероятности, вступила в свою обычную колею... Дай бог, чтоб всё это прискорбное дело было последним, чтоб оно никогда не повторилось, чтоб оно, — всего желательнее — отрезвило умы всех и оберегло от печальных симптомов, которые ни в каком отношении не полезны, а положительно вредны. Письмом от 14-го числа⁷³ я сообщил тебе мой взгляд на это дело, — взгляд, который, надеюсь, ты вполне разделишь и примешь его во внимание и в руководство. Теперь я жду от тебя подробного известия об исходе дела, т. е. как оно совершилось и в каких результатах выразилось, жду сообщения одних голых фактов, без особого лиризма, так как факты сами о себе скажут и иногда понятнее и вернее, чем какой-нибудь горячий комментатор.

И дома и в городе у нас всё благополучно. К невыразимой радости тифлисских барышень, — в числе их пожалуй и Тасо и Бабале, — доктор медицины Гарханов⁵⁰ назначил ещё три лекции, которые прочтёт на следующей неделе в том же артистическ. кружке⁵¹, в пользу ремесленной школы. Программу и результаты чтения мы сообщим тебе. Каждое воскресенье идёт в нашем театре «Орфей в аду»⁷⁴, в котором к

удовольствию огромной стекающей публики, бог Олимп⁷⁵ Соколов⁷⁵ не перестает громить г. Желиховского⁷⁶ и всю классическую братью. Таким образом, за отсутствием у нас гласной газеты, приходится слышать протест против безумцев с театральных подмостков. Что-же, это очень недурно. Желиховскому не удалось забрать в руки «Кавказа»⁵⁵. Он отдан инженер-полковнику Гарсеванову⁷⁷, известному писаке по технической части. Авось, он до чего-нибудь достроит «Кавказ». Впрочем, редакция пойдёт не под его именем, а под именем им избранного сотрудника Сталинского⁷⁸, молодого человека с поползновением на писательство. Как бы там ни было, хуже не будет, чем при Сливицком⁷⁹.

Я и вместе со мною мамаша, сестрицы и братцы и все родные обнимаем тебя и шлём тебе самые наилучшие пожелания.

Твой любящий М и х а и л.

Письма сестриц и братцев до следующего раза.

6

Тифлис, 28-го ноября 1871 г., Воскресенье.

Любезный Георгий!

Из «О.-Петербур. Ведомостей»⁸⁰ видно, что ваш университет должен был открыться 8-го сего ноября, но открылся ли он, не имеют от тебя известия. Во всяком случае, считая это фактом уже совершившимся, радуюсь, что настоящее письмо могу адресовать по-прежнему прямо в университет.

Из одного твоего предшествующего письма я не мог не заметить, что ты не посещал лекций о славянском **законодательстве** и вместо того ходил на лекции по **химии**⁸¹. Какая тому причина? Прежде твое, а потом что угодно. Записавшись на юридический факультет, нужно его слушать всецело; затем, если останется время, можешь ходить на химию и что для тебя интересно и приятно. Таков порядок вещей и ты, вероятно, с этим согласишься.

Наконец приехал Датико Гогоберидзе⁶², был у нас и привез Вареньке от тебя карточки. Он видно естественник, но посмотревши поближе на положение вещей, думает поступить по судебному ведомству, если только ему как не юристу, это удастся — при более строгом теперь распределении людей по специальностям.

Доктор медицины Тарханов⁵⁰ уже прочел две лекции, третья и последняя завтра, в понедельник. Предмет чтения — **устройство и деятельность различных органов животного тела**. Чтение исполнено великого научного интереса, но публики как-то меньше, энтузиазм в слушателях и в особенности в слушательницах уже не так горяч. Таков Тифлис...

У нас в Тифлисе все обстоит благополучно. Из наших близких знакомых скончался на днях Конст. Мих. Богданов-Калинский⁸². Как знал и ты его, он был несколько чудоковат, но был весьма доброй природы и притом большой любитель книг, которыми и нас охотно снабжал. Жаль, весьма жаль его...

Что же ты, сделал ли себе платье, которое нужно было тебе? Смотри, ты не скупись, новый скупой Мсльера⁸³ или ძუნწი Георгия Эристов⁸⁴! №№ „დროება“⁸⁴, с новым фельетонистом მეორე გლუხაროი (Давыд Эристов)⁸⁵, сын грузинского Мольера, пошлем мы тебе со следующей почтою. Бабаде и Тасо готовят материалы для больших писем к тебе. Не выписать ли для тебя какого-нибудь, по особому твоему выбору, периодического издания на будущий год? Мы же остаемся верными чтецами «**Петерб. Ведом.**»⁸⁰ и «**Отеч. зап.**»⁸⁶. Вася и Костя принесли мне двухмесячные отметки. У первого они сносны, от 5 до 3-ки, у Кости же есть 2-ка в арифметике. распеки его несколькими внушительными словами. Мамаша, братцы, сестрицы — все мысленно с тобой.

Любящий тебя Михаил.

[უკანასკნელი გვერდის მარცხენა კიდეზე]:

Что твой французский язык? Поклон Петру Григ. Меликову⁴⁴.

7

Тифлис, 20-го декабря 1871 г., среда.

Дорогой мой Георгий, так как письмо это, по всей вероятности, ты получишь как раз к Новому Году, то и заранее поздравляю тебя с Новым Годом, желая от души, чтобы он был для тебя также благоприятен на пути движения вперед, как и истекающий, и с тем вместе мирнее, чем последний (ты понимаешь, что я разумею здесь вашу университетскую жизнь, которая была несколько потревожена)⁶⁸; желаю также, чтобы крепость духа и тихая, спокойная веселость настроения, тебя ни разу не покидавшие, сохранились и на будущее время. Ма-

маша ещё раньше тебя поздравила, послав тебе на прошлой неделе, по почте, целый ящик с гоziнаками и чурчхелами и в то-же время для европейских сластей, а также для рубак — экстраординарную денежную посылку в 25 рублей. Знай, что, когда у нас наступает Новый Год и кругом будет всё оживлено и весело, мы опять-таки будем мысленно и сердечно с тобой и опять-таки с тысячами самых наилучших тебе пожеланий...

В прошлую субботу я получил твоё письмо от 6-го дек.⁸⁷ и из него узнал, что ты рискнул подумать о платки для тебя. Ну, слава богу! Ты пишешь, что здоровье твоё в самом отличнейшем положении, — тем лучше и мы все радуемся этому. Я сам начинаю входить по прежнему и в тело и в румянец; тяну по-прежнему чай целыми стаканами и без вреда для сердца. Видно, доктор Мревлов⁶⁶ порядком нас обеспечил: мизинца ни у кого весь этот сезон не заболело.

Зима у нас солнечная, с сухими холодами. Посещаем иногда наш процветающий Артист. кружок⁵¹ и бываем в театре. Недавно поставили новую оперу «Семирамиду»⁸⁸ и давали «Ревизора»⁸⁹, в котором дебютировали не без успеха Соколов⁷⁵ в роли городничего, а Журин⁹⁰—в р. Хлестакова. Об истории Желих.⁷⁶ с часами ты прочтёшь в одном из посланных тебе №№ „ღროგბა.“ О прекращении „ღროგბა“ ничего у нас неизвестно⁹². Все наши родные и знакомые, в числе последних Д. Гогоберидзе⁶² и Шавердов⁹³, тебе кланяются. Поклон мой сердечный Петру Григ. Меликову⁴⁴ и заочному знакомому — твоему соквартиранту, Лордкипанидзе⁶⁵.

Любящий тебя отец М и х а и л.

Тифлис, 2-го января 1872 г.

Милый Георгий! Мы уже заранее тебя поздравили с Новым Годом предшествующими письмами, которые, вероятно, тобою давно получены, а гоziнаки и чурчхели уже съедены. Тем не менее, мы все вновь тебя поздравляем и шлём тебе самые добрые пожелания.

У нас всё время погода великолепная, а вчерашний день было солнечно и тепло, как в апреле. Праздники и погода то и дело располагают к веселию и шумливой жизни. Вчера мы были на бенефисе Надлера⁹⁴, сегодня собираемся быть на маскаркаде⁹⁵, в кружке⁵¹, а завтра—на грузинском спектакле,

там-же дают „ქმარი ხუთის ცოლისა“⁹⁶ და „ძალათ ცოლის შერბრუნისა“⁹⁷ თვა⁹⁷. Из этого видишь, что скучать почти не приходится. Но каково ты встретил и провёл праздники, интересно это знать. Повидался ли с Андреевскими?⁴³ Николаю Осиповичу Мейеру⁹⁸ взаимно кланяйся от меня и скажи, что я, Андроников⁹⁹ и Джорджадзе⁷² помним его постоянно — как прекрасного, добрейшего и благородного товарища по нашей службе в губернаторской канцелярии в сороковых годах. ხანდახან გამოელაპარაკე ხოლმე: ცოტა ბევრი ლაპარაკი იცის, მაგრამ საუცხოვო კაცია. შენი ახალი ტანისამოსი როგორ გამოგადგა? გარეგნობაში ან ხომ შეგეტყო ცვლილება, დაბლა ხომ აღარ იცქირები ხოლმე და მხრებიც ხომ გაისწორე? შინაგანობა კარგია, მაგრამ მასთან გარეგანობაც, ესე იგი ჯენტლემენობაც არ არის ურიგო ეხლანდელ დროში.

Мы с нетерпением ждём, чтобы в мае обнять тебя. Об явлениях и фактах тифлисской жизни дадут отчёт тебе — строгому Аристарху¹⁰⁰ — твои сестрицы. Говорят, что в № 347 или близком к тому «Биржевых Ведомостей»¹⁰¹ есть корреспонденция о подвигах твоего любимца Жел.,¹⁰² но мы её ещё не читали. К праздникам купили мы для Васи и Кости «Историю русской литературы в очерках и биографиях» Полевого¹⁰³, а для тебя выписали сочинение князя Васильчикова¹⁰⁴ о самоуправлении, в 3-х томах. «Знания»¹⁰⁵ ещё не выписывали, но думаю выписать — по твоей рекомендации в письме от 16 декабря¹⁰⁶.

Шавердов⁹⁸ записался в сотрудники к доктору Арцруни¹⁰⁷ по изданию армянского журнала¹⁰⁸; но я хлопочу, чтобы освободить его от полиц. надзора и отправить к тебе, в новороссийский Университет, в студенты.

Мамаша, сестрицы и братцы, а также все родные и знакомые шлют тебе поклон.

Твой любящий отец М и х а и л.

Тифлис, 16-го января 1872 г., воскресенье.

Обнимаю тебя крепко, мой дорогой Георгий. Что ты поделываешь и каково поживаешь? Продолжает ли вас охватывать по прежнему ваша суровая зима, или она сделалась мягче? У нас же зима только теперь входит в свои права; по-

сле приятных тёплых дней пошли сильные холода и вот уже третий день идёт снег, не обещивая, впрочем, удовольствия прокататься на санях. Праздники мы провели по обыкновению: то дома за чтением или в кругу посещавших нас родных и знакомых, то в театре и кружке⁵¹, то в гостях. Вчера мы были на большой свадьбе дочери Константина Зубалова¹⁰⁹ — сестры вашего Леона Зубалова¹¹⁰ с Иосифом Тумановым¹¹¹; впрочем, мы с Васею и Костею успели побывать вчера же и на большом, шумном и весёлом бенефисе Соколова¹¹². Наш театр положительно держится этим артистом — всё больше и больше овладевающим симпатиями тифлисской публики. Газета «Кавказ»⁵⁵, в руках новой редакции¹¹³, пачала свои дебюты, но не очень блистательно. Что за язык первых двух передовых статей и последнего фельетона об общественной жизни?¹¹⁴ Какой набор слов и трескучих фраз! Впрочем, в мелочах она разнообразнее, нежели при Сливидком⁷⁹.

„ღროება“⁵⁴ мы выписали и на нынешний год, хоть до сих пор ни одного нумера ещё не получали. Газета эта видимо клонится к упадку, подписчиков несравненно меньше, чем даже в прошлом году. Зато на горизонте местной журналистики выдвинулась новая армянская газета¹⁰⁸ г. Арцруни¹⁰⁷ при содействии нашего Шавердианца⁹³, хоть не разберёшь, свет ли или тьму она будет изливать. Вообще, с нынешним молодым поколением ничего прочного не устанавливается вероятно по причине переходного состояния взглядов и идей. Разве вы — подготовляющиеся будущие деятели укрепите почву и в главе их — ты, мой «маленький аббатик». Не пора ли прислать нам твою карточку, чтоб видеть, насколько ты возмужал, или оставишь это лучше до личного свидания. დედას დიდი ხანია შენი წიგნი არ მიუღია, ქართულად დაწერილი, ეცადე ყველა-ბი მშვიდობით არიან და თავს გიკვრენ. შენი ნახვის მოსურნე

მ ი ხ ა ი ლ .

Тифлис, 19-го марта, 1872 г., Воскресенье.

Любезный Георгий! Спустя несколько дней после отправления к тебе писем от 1 и 5 марта¹¹⁵, мы получили твои письма от 24 февр.¹¹⁶, в которых ты нам сознался, что с тобою была лихорадка и от неё вылечил Тарханов⁵⁰. Спасибо ему за это. Но мы ждём от тебя более подробного известия. Если только лихорадка, а не другая какая-либо болезнь, то это еще ничего; лишь бы только не запустить лихорадку, — она легко

поддаётся первым хининным пилюлям. А потому нужно тотчас обращаться к медикам. Прошу, нимало не пренебрегать, держаться этого правила. В одно время с нашими письмами поехал в Одессу наш Захарий Туманов¹¹⁷, брат Александра¹¹⁸. Воображаю встречу этого типического: с практическим закаулом и в то-же время весьма доброго и неглупого субъекта с тобой — юным служителем науки. Он, вероятно, немало тебя потешил своим серьёзным юмором. Мамаша препоручила ему исследовать тебя с военной строгой аккуратностью и на случай твоей болезненности (чего не дай бог) взять тебя вооруженной силой и просто-напросто доставить сюда.

Уже близко апрель, а с тем вместе и твои экзамены. Мы все желаем тебе успеха, а мамаша გიჟვლის, საკმეხს მეტად ნუ გაიჭირებო.

Мы все здоровы и думаем говеть на последней, страстной неделе. Только твои братцы приобщались вчера. Вася с своим ленивым умом туго берётся за всё, впрочем, получает хорошие отметки и, кажется, есть надежда, что переведут его в следующий класс. Костя читает очень усердно «Австралия»¹¹⁹ и рассказывает прочитанное бойко; в математике плошает, зато башки и в особенности рожки своих любимцев Соколова⁷⁵, Воронковского¹²⁰ и Каменского¹²¹ рисует удачно. Надеемся на перевод, но это подвержено большому сомнению.

Твои сестрицы погружены в неустанное чтение, — в короткое время перечитали Жан-Жака Руссо¹²², Эскироса¹²³, Лассалья¹²⁴; Бабале читает теперь «Жизнь птиц» Брема¹²⁵, а чувствительная Тасо просиживает часы над Помяловским¹²⁶, «Свобода речи, терпимость» и проч. — сочинения не Чернышевского¹²⁷, а Павленкова¹²⁸, известного издателя, кажется, разных Вундов и т. п., отставного артиллериста и глубоко сведущего и начитанного господина, как о том мне передал один из его знакомых.

В Тифлисе теперь страшная концертomanия. Дня не проходит, чтобы не давалось музыкального вечера приезжающими, либо отъезжающими, а нередко и остающимися музыкантами и артистами. ასე გასინჯე, კრაზემანმაც¹²⁹ გამართა კონცერტი და იმის კონცერტში, რასაკვირველია, ტასო გამოჭიმული იყო. По случаю дефицита в театральной кассе в 60 т. руб. вопрос о том, быть ли в Тифлисе соединёнными трупам италийанской и русской, ставится на карту. Он будет разрешён наместником¹⁶ по приезде его сюда на будущей неделе¹³⁰. Пока театр передан на антрепренерских правах Надлеру⁹⁴ до 1-го сентября. Соколов⁷⁵, семейство Маркс¹³¹, Каменский¹²¹ уезжают,

ожидают на лето каких-то заезжих актёров. Соколов едет пока в Кутаис потешать тамошнюю публику своими комическими куплетами и рассказами.

В ожидании на-днях твоего письма мы ещё не решали вопроса, в Коджори или на Белый ключ переехать на лето. Прощай до приятного и здорового свидания в мае. Успеем ещё списаться до твоего приезда к нам.

Поклон П. Г. Меликову⁴⁴ и Датику Гогоберидзе⁶², если он там.

Твой любящий отец

М. Туманов.

Посылаем при этом два нумера „დროება“ и № 7 „ქრებულთა“⁵³.

[უკანასკნელი გვერდის მარცხენა კიდეზე]:

Дяденька Александр⁵², который очутился у нас при писании этого письма, сильно и крепко тебе кланяется, желая тебе всего хорошего. Гриша¹⁴ ленится писать тебе, откладывает беседу с тобой до личного свидания.

11

Тифлис, 4 сентября, 1872 г.

Любезный Георгий, вот мы уже с Белого¹³² переехали и теперь уже дома. Конечно, чувствуется разница между чистым, свежим воздухом Белого и здешним, но и здесь уже довольно сносно, — одна только ненавистная пыль, но первый дождь и всё будет хорошо. Предоставляю твоим сестрицам и братцам написать тебе подробности о времени, проведенном нами в последний сезон на Белом, о нашем переезде отсюда по новой дороге, о посещении нами колонии Елизаветаль¹³³, о картошках, поджаренных для нас немкою, о первых встречах наших в Тифлисе с знакомыми — в числе их с Калантаровым¹³⁴, о тифлисских литературных новостях, сообщённых нам последним, а именно, что Костя Бебутов¹³⁵ предпринимает издание Тифлисского листка¹³⁶, что Сталинский¹³⁷ (брат ред. Кав.)⁷⁸ ставил на тифлисскую сцену комедию собственного произведения и что он с нею провалился, что пьеса Надлера⁹¹ «Страдальцы» прошла благополучно¹³⁸, хоть публикой не могло быть не замечено, что она есть переделка с французского. Калантаров добавил, что Надлер приготовил ещё другую пьесу¹³⁹ с сюжетом из тифлисской жизни, но что в большом раздумьи, ставить её или нет.

В городе я застал два твоих письма от 13 и 24 августа. Мы были обрадованы тем, что ты здоров и успешно сдаешь замены по первым предметам; о результате экзаменов мы будем ждать известий. კარგად გიქნია, რომ კლიუჩაროვთან¹⁴¹ ერთად დამდგარხარ, მე მაგას არ ვიცნობ, მაგრამ, მგონია, კაი ამხანაგი უნდა იყოს, ამასთანავე გამოცდილი და გონიერი. მე მაკვირვებს, რომ არაფერსა მწერ ჩემი წიგნის 12-ს აგვისტოდან მიღებაზე.¹³⁵ ამ წიგნით გაცნობე, თუ როგორ, расставшись с тобой в Потти на кутаисской станции, я встретил твоего Анатолия Лордкипанидзе⁶⁵ и, конечно, встреча была для нас обоих весьма приятная и интересная. Неужели суждено и этому первому, письму, как и в прошлом году, пропасть. არა მგონია, მაინც და მაინც მომწერე და შემატყობინე. От 28-го августа товарищ Адамова—Григорий Сергеевич Агабабов¹¹⁹ написал Эренчаку⁷ об открытии тебе кредита на прежнем основании. Пользуйся им в границах необходимости. Желая тебе успеха во всём, а всего более здоровья. Оно же тебе не изменит, если ты будешь внимательно наблюдать над собой и исполнять программу, предписанную тебе Ремертом¹⁴⁴ и Туркевичем¹⁴⁵. Шахпарунов², как вчера сказал мне брат его — доктор, уже отправился в Одессу, я этому очень рад; таким образом, вы все — тифлисцы с ним, с братьями Акимовыми¹⁴⁶ и Ключаревым¹⁴¹, составите изрядную тифлисскую колонию. Ты, как более опытный в университетском деле, помогай им советами и указаниями.

მელიქოვი,⁴⁴ აქიმოვები მომიკითხე. მშვიდობით. შენი დები და ძმები წიგნებს მოგწერენ, რაკი სრულიად დავლაგდებით.

ჩვენ სულ კარგად ვართ. დედა და ყველანი მოგიკითხვენ. ქეთეთო¹⁴⁷ მოვიდა და მითხრა, რომ სოხუმში გინახავთ ერთმანეთი.¹⁴⁸

Твой любящий отец

Михаил

12

Тифлис, 18 сентября 1872 г., понедельник.

Любезный Георгий! На прошедшей неделе Пётр Меликов⁴⁴ приехал* и доставил от тебя письмо¹⁴⁹, книгу Шатриана¹⁵⁰ и рукопись сказок¹⁵¹. Из его слов и из писем твоих ви-

* он дорогой заезжал в Кутаис, где погостил у Ант. Лордкипанидзе⁶⁵ несколько дней.

жу, что ты получил на экзамене кандидатские отметки, с которыми и перешёл на 2-й курс. Рад и желаю, чтоб такие же отметки получил ты и для самого кандидатского диплома; только чтобы ты шёл постепенно, не спешил, как поспешил (впрочем, по особым причинам) г. Меликов. Эта поспешность отзывается на нём тем, что он кроме своей науки ничего не видел, ничего не читал и ничего, можно сказать... не знает. При том же он видит теперь чуть ли не ошибку, избрав естественный факультет, который ровно ни к чему не открывает дороги (разве по педагогии), тогда как не то с юридическим приготовлением, — все ступени жизни к услугам. Ты пишешь, что думаешь посещать лекции натуралистов или естественников, но надеюсь, что ты это будешь делать в свободное от твоих прямых занятий время.

В прошедшую субботу, отдав Меликову визит, пригласил его с сестрой¹⁵² обедать у нас и, таким образом, весь почти день мы провели вместе.

Вчера, в воскресенье, был день ангела мамы и как водится в подобных случаях, были у нас родственники и родственницы, обедали и пили, между прочим, за твоё здоровье. Мизандари¹⁵³ — неизбежный участник подобных событий, играл — поигрывал разные пьесы.

Мы, после дачной жизни, входим понемногу в свою городскую колею. В театре ещё не были, но собираемся быть на днях при дебютах приехавшего любимца тифлисцев Соколова⁷⁵ («Петербургские когти»¹⁵⁴ и «Птич. певч.»)³⁷. В труппе Надлера⁹⁴ все новые и в то же время неизвестные личности, в числе которых, говорят, выдаётся один только некий Ленский¹⁵⁵, в ролях Аграмова¹⁵⁶ и немного получше его, хотя Ив. Иван. Евлахов¹⁵⁷ недоволен и им. Об опере не слышно, и ты в этом случае счастливее всех прочих тифлисцев, имея возможность слушать её в Одессе. Пьесу Надлера «Страдальцы» Стадлен¹⁵⁸ разобрал подробно в **Кавказе**⁵⁵ и крепко разругал¹⁵⁹. Вышло объявление об издании с 1-го ноября Эрицовым¹⁶⁰ журнала «**Кавказская старина**»¹⁶¹. Судя по программе, она будет посвящена беседам о памятниках древности, о первобытной и языческой жизни, и проч., но будет ли кому охота слушать и читать их? С того же времени начнётся издание и **Тифлисск. листка**¹³⁶ Бебутова¹³⁵, буду №№ его присылать тебе. В прошлую субботу послал тебе 7 номеров **ᄁᄁᄁᄁ**⁵⁴. Мшак¹⁰⁸ и **ᄁᄁᄁᄁ** раскритиковали брошюру Мухр¹⁶². На позапрошлой неделе писали тебе: я от 4-го¹⁶³, а Тасо от 6-го или 7-го числа¹⁶⁴. Эти письма ты, вероятно получил. Теперь очередь за Бабале, которая собирается перемолвиться с тобой

большим письмом. Она теперь занята редакцией и дополнением твоей рукописи, для передачи потом Умикову¹⁶⁵.

В газетах поговаривают, что в Одессе не прекращается холера и держится хоть в слабой степени. Во всяком случае, исполняй все предосторожности. Я очень рад, что ты принимаешь хинные пилюли, а хинин все медики в последнее время признают за самое лучшее предупредительное средство против холеры. იყავ მშვიდობით და მზარულ. В скором времени езды по всей линии потийской железной дороги, как говорят, от кроются и сокращённые пароходные рейсы до Одессы в 3-е суток. Значит, по желанию и надобности, можем видеться на 4-е сутки. Дай бог!

Любящий тебя

Михаил

13

Тифлис, 16-го октября 1872 г.

Милый мой Георгий! Я всё-таки не утерпел и телеграфировал тебе от 10-го окт. (после письма от 7-го)¹⁶⁶ о том, что ты непременно привил себе оспу как в защиту себя от заболевания, так и для успокоения нас. Надеюсь, что ты это уже исполнил при соблюдении единственного условия — держания себя в тепле на несколько дней.

Ты пишешь, что у тебя есть всё необходимое платье на зиму, но мне кажется, что тебе нужно запастись целым костюмом тёплого платья, как-то толстым драповым пиджаком и такими брюками и жилетом; тёмно-серую же визитку с жилетом и брюками, которые ты отсюда взял, отложишь на весну, так как при холоде их уже нельзя носить. А что всего больше необходимо для тебя, так это плед, или как мамаша называет, წამოსასხმელი საბანი, — იყიდე უეჭველად, შინაც წამოსხამ ხოლმე და გარეთაც გაეხვევი. При малейшей сырости — не покидать и тёплых чулок и калош. მაგრამ შენ გამოცდილი კაცი ხარ ეხლა, — თქმა აღარ გინდა, შენვე კარგად იცი, რომ პირველი საქმე თავის გაფრთხილებაა. მე ამას წინადად ხომ გაცნობე, რომ ერენჩიკთან⁷ მოწერილია, რომ უწინდელივით ვაძლიოს ფული, რამდენიც მოითხოვო. საქმე არატერში არ გაიჭირო, გამოართვი ხოლმე რამდენიც საჭირო იყოს.

Письмом от 7-го окт.¹⁶⁷ я сообщил тебе моё мнение насчёт твоего библиотекарства и насчёт твоего предположения остаться на зиму на нынешней квартире¹⁶⁸. Это мнение я передал как мнение, не обязывая тебя поступить так или иначе,

потому что знаю, что ты сам способен рассудить, что поведет к пользам и что нет, т. е. к пользам в **отрицательном** и к пользам в **положительном смысле**.

Твоё последнее письмо (от 28-го сент.)¹⁶⁹ вполне нас удовлетворило своей полнотой и отчётливостью. Из него мы видим, что ты все указанное опытом и медициною соблюдаешь аккуратно, зато чувствуется и результат благоприятный. Число пилюлей полезно иногда уменьшать для того, чтобы дать отдых желудку, но не прерывать или прекращать вовсе их приёма, в особенности когда чувствуешь, что они не вредны. Вермут-то можешь постоянно попивать. ლიმონის წუწვნას იწერები, მაგრამ კი არასა გვწერ, მოგიკლო ფურთხვამ თუ არა. დედა იმასაც კითხულობს, დადიხარ აბანოშიო, თუ მოგვატყუვეო; კიკინებსაც ხომ იკრეჭო, წვერის თანასწვრივით (შეგიორცხვა წვერიო).

Настя очень и очень довольна твоим письмом, о Вареньке—ничего и говорить. В скором времени собираются они написать тебе о многом.

Регулярное движение по железной дороге началось с 10-го числа¹⁷⁰, но без всякого официального празднества. Через Сурамский перевал для большей осторожности возят особо принаревленные вагоны и со скоростью, не превышающею 12-ти вёрст в час. Так или иначе есть **каждый день** проезд от Поти до Тифлиса и обратно, — езда всего 15 часов. Если устроятся и прямые рейсы пароходов от Одессы, то тогда тебе хоть рукой подать.

Великий князь¹⁶ с семейством вчера приехал из Боржома в Тифлис и началась уже правильная общественная жизнь. Дожди прекратились и пошли приятные осенние дни.

Соколов⁷⁵ рассорился-было с твоим любимцем Надлером⁹⁴ и хотел уехать в Владикавказ¹⁷¹, но нашлись добрые люди, которые их помирили и Соколов остался. Спасибо хоть за это, а то бы пришлось всю зиму махнуть рукой на театр.

В тифлисской газетной деятельности ничего особенно нового. №№ დროება⁵⁴ пошлём тебе в конце недели.

Третьего дня мы получили печальное известие: 12-го числа умер скоростижно Александр Туманов¹¹⁸ — брат г-жи Андреевской⁴³ и двоюродный брат Игнатия Туманова¹⁷². Его должны были вчера, в воскресенье, привезти в г. Владивосток, где находится его семейство, и там похоронить. Варвара Георгиевна⁴³, вероятно, уже узнала об этом по телеграфу.

Что, Георгий, твой студенческий мирок? Что твои лекции, что твои профессора, товарищи тифлиские и нетифлиские? Списался ли с Авгаром Орбели⁵ в Петербурге и имеешь ли от

него ответ. Как живётся тебе с твоей попрыгуньей-стрекозой — Ключаревым¹⁴¹ и пр. и пр. В Кавказе⁵⁵ появилась особая рода критика: критика критических рецензий. Так какой-то Залесский¹⁷³ ругнул редактора Мшака¹⁰⁸ — Арцруни¹⁰⁷ за то, что этот последний в критическом разборе брошюры Мухранского¹⁶² будто не понял мысли автора¹⁷⁴. Медик, некто Даниельбеков¹⁷⁵ ругнул Стадлена¹⁵⁸ за разбор и дурной отзыв о лекциях Тарханова¹⁷⁶. Стадлен ответил бранью и сильной насмешкой¹⁷⁷.

Остальное до следующего письма. Будь здоров и весел, мой Вольтерик¹⁷⁸. Мамаша, сестрицы и братцы тебя обнимают. დედა მოელის შენგან ხუმრობით გატენილ წიგნს.

მონამ¹⁷⁹ ნახა რკინის გზა და უხაროან, რომ გაზაფხულზე გამოისეირნებს შენს სანახავად. ზალიკო¹⁸⁰ და პეტრე¹⁸¹ ჯერ არ დაბრუნებულან ოტპუსკიდან. ყველანი მოგიკითხავენ.

Любящий тебя М и х а и л.

14

Тифлис, 16-го ноября 1872 г.

Любезный Георгий, вот уже несколько времени, мы получаем твои письма через Потю, аккуратно на 8-й, 9-й день. К сожалению, мы не можем устроить того-же по каким то затруднениям для здешнего почтового управления и потому направляем наши письма через Ростов, отчего они доходят до тебя несколько медленно.

От 26-го окт. писала тебе Тасо¹⁸², а нынче пишем мы с Костей, адресуя письмо в университет, по неизвестности, на какую квартиру перейдёшь ты с нынешнего дня.

Сообщением мне письмами от 12 и 26 окт. известия, что ты привил себе оспу и ещё собираешься возобновить привитие, ты нас очень обрадовал и успокоил. Радуемся также, что ты, по твоим словам, вполне здоров и вдобавок полнеешь, — уже не думаешь ли ты со мною поровняться в полноте. Что же, в добрый час, — значит, и бородака вырастает пропорционально с тем. По твоему обещанию мы будем ждать твоих карточек в конце нынешнего или в начале будущего года; мы же поменяемся к тому же времени карточками мамыши и Тасо.

Без сомнения, ты нас уведомишь, к какому решению придёшь насчёт выбора квартиры для будущего житья. Только при передвижениях в зимнее время не простуживайся. Сочувственно отношусь к тому, что ты независимо от занятия переводами с французского серьёзных трактатов, сосредото-

чился и на чтении классических произведений¹⁸⁴. Я бы привил к твоей программе чтение и исторических сочинений — преимущественно о культурном развитии народов. Варенька читает теперь с глубоким вниманием брошюру князя Мухранского¹⁶² и как только кончит её, пришлём тебе. Варенька и Тасико записались для чтения в магазин Вихмана¹⁸⁵, где книги и свежее и интереснее. Например, вот перед нами «Развитие гражданск. и политическ. свободы в Англии» Тэна¹⁸⁶, 2 тома и мы не можем начитаться этой умной и превосходной книгой. Я бы желал её приобрести, но она здесь чрезвычайно дорога (цена 7 р.) — kombiniруй, не обойдётся ли дешевле, как эта, так и другие подобные книги у вас в Одессе. Впрочем, это когда-нибудь после. Мы вслед за письмами Тасо послали тебе несколько номеров „ღროება“, но не стоит на них тратить время.

Тарханов⁵⁰ прислал из Петербурга в газ. «Кавказ»⁵⁵ статью против критики Стадлена¹⁵⁸, под названием «Вынужденное объяснение», с сильной ругатнёй против критика¹⁸⁷, но с Стадленом не надо шутить: он со вчерашнего «Кавказ» начал печатание огромной бранчивой статьи против доктора под названием: **Добровольный ответ на вынужденн. объяснения Тарханова**¹⁸⁸. Нечего сказать, много выиграет наука от такой извощичьей полемики. რა ამის პასუხია, ალექსანდრე⁵² ამზადებს შენთან წიგნსა, которая пошлется к тебе следующий раз с письмом Вареньки.

Прощай, друг мой, желаю тебе во всем успеха и самого цветущего здоровья. Обнимая тебя, того-же желают тебе мама и сестрицы с братьями. Тебя любящий

М и х а и л

[ბოლო გვერდის კიდებზე, მარცხნივ]:

Желаю также успеха в выполнении сочинения по университетской науке. Поклон от меня Твоему Ключареву¹⁴¹, Шапарунову² и Акимовым¹⁴⁶.

Тифлис, 4-го декабря 1872 г.

Пишу тебе, милый мой Георгий, ровно через 2 недели после последнего письма (от 20 окт.)¹⁸⁶. В этот период времени ничего особенно нового не случилось у нас дома, ни вне дома. Мы все здоровы, и образ нашей жизни все тот-же, неизменный. Твои братцы принесли нам свои двухмесячные отметки.

Отметки Васи удовлетворительные, у Кости же палочка математике. Чтоб эта палочка не отозвалась ему дурно в будущем, мы думаем принанять к нему учителя из гимназистов же, который-бы погонял его особыми уроками. Твои сестрицы возненавидели и фон-Вихмана¹⁸⁵ и принялись брать книги из кружка⁵¹. У них на руках пока Добролюбов¹⁹⁰. В театре давно уже не были, да и не для чего. Зима у нас сухая с изморозью и пылью. Насморков в изобилии. Они обошли само-собой и нас до единого. В Тифлисе в настоящее время некоторое оживление вследствие съезда дворян для обсуждения дворянского банка. Личности, которые выучились говорить, думают всего больше не об деле, а о том, чтоб отличиться на поприще красноречия. Из ораторов самый выдающийся — поэт Илья Чавчавадзе¹⁹¹; речь его всегда вытверженная, подчас блестящая, но крайне бессодержательная для дела. Посмотрим, чем всё это кончится... и с одним красноречием подвинется ли дело вперед и к лучшему.

Существующие тифлисские органы, литературные и учёные ведут всё свою вялую и однообразную жизнь, новые ещё не начинались; хоть вышла 1-я книжка *Кавказ старины*¹⁶¹ Эрицова¹⁶⁰, но она, повторяю, для археологов. Калантаров¹³⁴ так-таки исчез с тифлисского горизонта.

Что-то ты поделываешь, как твоя жизнь, как твои занятия и в особенности приготовление статистического этюда на франц. языке? Сегодня день ангела Вареньки, и оттого ни я не могу слишком распространяться в письме, ни она и Тасо не имеют времени взять перо в руки. Постараемся на днях, кстати получится и твоё письмо, написать тебе подробнее. Покуда мы все горячо тебя обнимаем и желаем здоровья, а с ним, с помощью божией, придёт всё желаемое и приятное. К обещанным тебе номерам *გზობა*⁵⁴, еще прибавились новые и мы их с брошюрой Мухр.¹⁶² отправим тебе все непременно послезавтра, в среду.

Остаюсь любящий тебя

Михаил.

16

28 дек. 1872 г., Тифлис, Четверг.

Милый мой Георгий! Ровно две недели тому назад, 14-го дек., мамаша и Варенька писали тебе письмо¹⁹² и так как по примеру прошлого года, оказывалось неудачным послать тебе *გზობა* и другие здешние зимние фрукты, то мамаша пос-

лала тебе, при том письме, 20 р., в виде сверхместного пособия собственно для сластей к праздникам. Надеемся, ты на них покутишь и сладко встретишь Новый Год, а мы все дружно пожелаем, чтоб он был для тебя счастлив и принёс тебе полное и крепкое здорovie на том пути, на котором стоишь и подвигаешься. — По отправлении того письма, мы получили твоё от 7-го дек.¹⁹³. Из него я узнал, что ты перебрался на другое помещение и что тогда только подумал о покупке себе зимних брюк и жилета, когда тебя хорошенько прихватил морозик. Зная твою маловнимательность к себе, я сомневаюсь, чтоб ты и до сих пор сделал себе что-либо тёплое. Приходится очень скорбеть, что ты об этом не подумал в своё время. Если ты в самом деле не сделал нужных покупок, то прошу немедленно взять у г. Эренчака⁷ сколько нужно денег и закупить и зимний полный костюм, и плед, и просторные на двойной подошве сапоги, чтобы свободно влезли туда ноги в больших зимних чулках, так как зимы ещё много впереди. Мы с нетерпением ожидаем приезда отца Акимовых¹⁹⁴, чтоб разузнать у него подробнее о твоём житье и здорovie.

Мы все здоровы и проводим время по обыкновению. Недавно мы были на бенефисе Соколова¹⁹⁵ — ради полноты и веселости театра. Ну уж труппа! Кроме Соколова и Протасова¹⁹⁶ ни одного порядочного сюжета. Особенно беден женский персонал. А дают вечерние оперетки и мелодрамы. Положительно кончится кризис театральный лишь с ожидаемым приездом Яблочкина¹⁹⁷ с отборной труппой — в апреле.

Գրողն⁵⁴ приуныла с казусом с нею случившимся (см. письмо Тасико)¹⁹⁸. «Кавказская старина»¹⁶¹ так себе — для археологов. Газета Бебутова¹³⁵ готовится к выступлению на арену с 1-го января. Калантаров¹³⁴ так-таки пропал без вести...

Кстати о книжничестве. Добролюбова¹⁹⁰, Берне¹⁹⁹, Тэна¹⁸⁶ не покупай, — мы думаем купить их здесь, у фон-Вихмана¹⁸⁵, в январе. Мы выписали вместе с «Отеч. записками»⁸⁶ и «Петербург. ведомостями»⁸⁰ и «Неделю»²⁰⁰, думаю выписать и «Рус. старину»²⁰¹.

Я читал корреспонденцию из Одессы — кажется, в «Петербург. ведом.»⁸⁰, в которой крайне не хвалят дешёвых квартир, устроенных Коганом²⁰².

Что твой французский статистический этюд? Напиши мне, как он примется твоими профессорами. Пригодились ли тебе лекции, присланные Авгаром Орбели?⁵

Как прошли сценические затеи Кавказского кружка к праздникам, о которых ты писал нам²⁰³ и ты участвовал ли в них? Бабале и Тасо, а также твои братцы-актёрики ждут от

тебя уведомления о твоих дебютах на театральных, хотя и частных, подмостках²⁰⁴.

Мамаша и все тебе кланяются с наилучшими пожеланиями.

Прощай, душа моя, бог помощь тебе во всём.
Тебя горячо любящий отец.

М и х а и л.

17

Тифлис, 20-го января 1873 г.

Любезный Георгий! Из письма Вареньки, кажется, от 8-го янв.,²⁰⁵ тебе известно, как мы встретили Новый Год. Правду сказать, ничего особенно нового и Новый год, по принятому в людском быту обыкновению, только служит поводом, чтоб высказывать друг другу пожелания того, что близко к нашим чувствам и к настроению нашего ума. Собственно, в наших пожеланиях, конечно, занимало главное место то, чтоб ты пользовался полным здоровьем, а с здоровьем найдутся в тебе все данные, чтобы итти твердо и успешно к своим задачам и к своим целям. На днях мы получили твоё письмо от 4-го января²⁰⁶ и ждём обещанного, более подробного, насколько тебе позволят твои занятия. Без сомнения, ты нам напишешь, как будет принят твоим профессором твой труд — статистический этюд на французском языке. Если он, как первый серьёзный опыт, не удовлетворит, вполне может быть, строгого Аристарха¹⁰⁰, то, по крайней мере, убедит его в том, что ты способен мыслить и трудиться...

Маменька так и ожидала, что ты по твоим пуританским привычкам, не употребишь посланных тебе денег на сласти. Но странно, что ты довёл своё пальто до совершенной износки, а не подумал раньше его заменить новым тогда, как я тебе постоянно твердил быть внимательным к себе и строить себе во время всё, что необходимо. Надеюсь, что в настоящую минуту, когда я пишу это письмо, у тебя есть и плед и всё, что только тебе нужно и на что я указал тебе и средства в предшествующих письмах. Получил ли ты лекции от Орбели?⁵ Сам отец его удивляется его неаккуратности. Если им не прислано ничего и ещё не поздно, то тотчас напиши мне, я отсюда устрою так, чтоб ты получил всё, что тебе необходимо.

Ты пишешь, что у вас майские дни, а у нас совершенно июньские: такой тёплой зимы не бывало. Тифлис веселится всего более на улицах, на тротуарах, в парке, под солнечны-

ми лучами, за бедностью театральных представлений, которые никого не привлекают, хотя Надлер⁹⁴ и выбивается из сил. Недавно давали «Горе от ума»²⁰⁷, где, впрочем, Леиский¹⁵⁵ заявил себя лучшим Чацким²⁰⁸, какого только мы видели когда-нибудь. Но что сделает один, когда кругом все ничтожность. К твоему приезду будет здесь Яблочкин¹⁹⁷ с самой «элегантной труппой», как он обещивает. Недавно послали ему из Тифлиса петицию, об ангажировании Лукашевич²⁰⁹, на что он, как гласит «Вестник»¹³⁶ Бебутова¹³⁵, дал своё согласие²¹⁰. Таким образом, дела театра поправятся, но на вряд ли поправятся дела «Тифлисск. вестника», который оказался чрезвычайно слабенкой газеткой. Непонятное дело: этот молодой человек¹³⁵, хотя и не без способностей, но взялся за серьёзное дело, по-видимому, зря, рассчитывая на чужие силы, а la Сливицкий⁷⁹, не запасшись заранее своим. Скандели⁶⁰ выступил по-прежнему в დროება⁵⁴ с своими публицистическими фельетонами²¹¹, но во всём безвкусица и задор и больше ничего.

Наша домашняя библиотека обогатилась несколькими новыми приобретениями, каковы: «Один в поле—не воин»²¹², «Комедия всемирной истории»²¹³ (без 3-го, одного тома), «История крестьянской войны в Германии»²¹⁴, «10 лет реформ» Головачёва²¹⁵, новый «Рус. календарь Суворина»²¹⁶; скоро приобретём также Добролюбова¹⁹⁰, Тэна¹⁸⁶ и Берне¹⁹⁹. Твои братцы плетутся с успехом пополам. Вася сделался поприлечнее. Костя же в математике из рук вон.

Все мы тебя крепко обнимаем: я, мамаша, сестрицы и братцы. Туда же и მონარტა¹⁷⁹, ზალიკო¹⁸⁰, Александр⁵², Гриша¹⁴, Пётр Меликов⁴⁴ и все, все тебе кланяются. დედა გპირდება, რომ გოზინახს გაჭმევო მისშიათ.

Будь здоров и весел и бог да хранит тебя во всём.

Бесконечно тебя любящий

Михаил

[მიხაწყერი ბოლო გვერდის მარცხენა კიდეზე]:

Поклон от меня Шах-харунову², Ключареву¹⁴¹ и Акимовым¹⁴⁶. Отец¹⁹⁴ их приехал благополучно, здоров и шлёт тебе любящий поклон.

3-го февраля 1873 г. Тифлис.

Любезный мой Георгий!

После отправления моего письма к тебе от 20-го янв., мы получили от тебя два письма — от 12 и 15-го янв.²¹⁷—послед-

нее на **восьмой** день, через Потю. Меня удивило то, что последнее письмо было вложено в пакет синего цвета и с адресом не твоей рукой надписанным. Видно, тот господин, с которым ты отправил письмо, захотел сделаться Шпекиным Голя²¹⁸ (в Ревизоре) и вскрыл его, предполагая в нём, бог весть, какие известия, и затем, ввиду негодности уже твоего письма, сделал новый, надписал и адрес и сдал на потийскую почту, откуда оно и дошло до нас. Желательно было-бы знать, кто этот новый Шпекин,—для сведения только, а не какого-нибудь преследования. Так или иначе, мы имеем от тебя, в короткое время, два письма, которые нас, знакомят с твоим житьём-бытьём за последнее время.

Радуемся, что ты закончил свой первый сезонный труд и передал его на суд профессоров. Удивляемся, что Орбели⁵ выказал такую неаккуратность, не выслав тебе обещанных лекций; сам отец его не поймёт причины тому и обещался от себя запросить сына. Ты пишешь о покупке тобой зимнего пальто, раньше это следовало сделать, теперь нужно подумать о том, чтоб завести весеннее пальто. Смотри, друг мой, во время купи его и всё, что нужно для весенней пары: ни на чём не останавливайся. Что, оказалась ли хорошей новая квартира на Ямской? Главное, чтоб не была она сырая.

Подумаешь, как время быстро мчится. Вот, пройдёт месяц и другой, и начнутся у вас экзамены. А там, бог даст, мы и увидим тебя, весёлого, здорового, примчавшегося к нам на пароходе и на паровозе. Мы тогда обсудим с тобой много житейских вопросов. Желая тебе пока успеха в трудах, здоровья, — нравственных же сил в тебе предполагаю много.

Мы все здоровы и живём и проводим время, как обыкновенно. Дела Васи хорошо идут, отметки Кости улучшаются. Впрочем, они сами напишут о себе и дадут отчёт во всём.

Читал ли ты в «Голосе»²¹⁹ № 12, статью: «Кавказская печать»²²⁰ Все эти Зейдлици²²¹, Пфафы²²², Зиссерманы²²³, Сталинские⁷⁸ крепко, крепко гневаются, но напрасно: всем отдано должное — по заслугам. Сталинский отправился в «Кавказе»⁵⁵, но слабо²²⁴. Рекомендую тебе и ст. «Русские эмигранты» в №№ от 9-го, кажется до 15-го «Москов. Ведом.»²²⁵, где выставлен, между прочим, очень верно и наш знаменитый Николай²²⁶.

«Тифлисский Вестник»¹³⁶ оказался крайне тщедушным и едва-едва плетётся на трудном для себя поприще. Впрочем, наилучшие из номеров его мы пришлём тебе в скором времени.

В скором времени уезжают за границу П. Меликов⁴⁴ с сестрой¹⁵². Они едут в Одессу, где погостят две недели. Мамаша

отправляет тебе с ними გობნაყო, а Пётр⁴⁴ тебе везёт ხუბნულო. Впрочем, Н. З. Акимов¹⁹⁴ мне говорил, что он уже послал своим сыновьям ხუბნულო с тем, чтобы поделились всем этим изделием с тобой и Шах-Паруновым². С Меликовым твои сестрицы напишут тебе и подробные письма.

Прощай, до свидания. Я, а вместе со мной все, тебя крепко обнимаем и желаем тебе всего желаемого тобой и нами. Здесь ничего нового. Зимы не было и нет до сих пор, весна, постоянная, нескончаемая.
Остаюсь тебя любящий

М и х а и л

Поклон мой Шахпарунову, братьям Акимовым¹⁴⁶, Ключареву¹⁴¹.

19

Тифлис, 26 марта 1873 г.

Милый Георгий, мы получили твоё письмо от 8 марта²²⁷ — ответ на наши разом посланные тебе пять писем. Благодарим за пожелания каждому из нас, выраженные тобой по случаю приближающегося лета, отвечаем такими же пожеланиями и тебе — пожеланием, между прочим, чтоб ты окончил благополучно предстоящий экзамен и полетел весёлый и полный здоровья на свидание с нами. То-то мы все наговоримся с тобой и заживём вволю. Мы ещё ничего не решали положительно, где будем жить летом и прочее и прочее... Времени ещё довольно, успеем подумать и порешить. Уведомлю тебя в следующем письме.

Март месяц прошёл как всегда; с ветрами, холодами, дождями, подчас с снегом, хоть кратковременным. Но природа начинает понемногу улыбаться, обещивая приятную, яркую весну.

Концерты, как что-то искусственное, надоели нам; надоел и всемирный магик и с тем вместе всемирный шарлатан и картёжник доктор Эпштейн²²⁸. Он уже довольно набрал денег, но часть их уже спустил в карты в здешних клубах, и есть надежда, что тифлисские фокусники, иного рода—фокусники в картёжной игре, отправят его отсюда совсем налегке и поминай, как звали. На нынешней неделе ждут прибытия Яблочкина¹⁹⁷ с новой драматической труппой. Состав её ещё неизвестен, но нет сомнения, будет почище Надлеровского⁹⁴. Твой любимец Надлер живёт куда в Тифлисе и дожидается,

не упросит ли его Яблочкин остаться и делить с ним его под-
виги на удовольствие тифлисской публики.

Мы здоровы и все тебя обнимаем. Яссе²²⁹, Гриша¹⁴, Александр⁵² с Колей³⁵, доктор Мревлов⁶⁶ тебе кланяются. Радость засияла на лице Залико¹⁸⁰, когда Костя, вычитавши в газетах, сообщил ему, что с сентября ты нарядишься в новую студенческую форму: будешь в мундире, трёхуголке и при шпаге, которой фехтовальный опыт, конечно, Залико почувствует первый на себе.

«Кребули»⁵³ пришлю тебе особо на этой неделе.
Остаюсь любящий тебя

М и х а и л.

[მინაწერი 94-ე გვერდის მარცხენა კიდეზე]:

Поклон твоим товарищам: Шахпарунову², Акимовым¹⁴⁶ и Ключареву¹⁴¹.

[მინაწერი იმავე გვერდის მარჯვენა კიდეზე]:

Лёгкую шляпу последней моды непременно заведи.

Выше я сказал, что мы всё дома. И действительно, мы почти nowhere не выезжаем, и сожалеть о том нечего. Кругом такое затишье, такое однообразие. Тифлисская общественная жизнь представляет много странного; то ни с того, ни с другого расходится, беснуется, то вдруг впадает в сонливость, в тупую апатию. Это доказывает, что жизнь ещё не устроилась, не установилась правильно: только правильно устроенная жизнь может иметь правильные отправления... Так или иначе, решено, что будущую зиму будет в Тифлисе Итальянская опера, Яблочкин¹⁹⁷, говорят, предложил свои услуги; Басси²³⁰ также предлагает свои услуги, и если он согласится содержать и русскую труппу, так как хотят содержание обеих трупп предоставить одному антрепренёру, то не будет причины отказать ему, как весьма известному господину.

Прощай, досвидания, Георгий... Смотри, душа моя, береги своё здоровье и прилежно наблюдай за собой. თუ გატყურო რამ აკაზია, გიპირებთ აინ-ოინების გამოგზავნას საახალწლოთ. პრაზღნიკებში უფრო მოკლილი იქნები, — შენი კარტიჩკა გადაადგებინე და გამოგვიგზავნე, — თმა და ბაკენბარტები კი შეასწორებინე პარიკმახერს. დედამა აბანოშიაც წადიო, მაგრამ კი არ გაცივდეთ.

ჩვენ სულ კარგადა ვართ და ყველანი ძალიან-ძალიან მოგიკითხავენ.

წიგნები არ დააგვიანო ხოლმე, იცოდე, რომ ორკვირე შენთვის
ხელ მაინც მოველით შენგან თვითო წიგნს.

შენ ამხანაგებს ყველას გადაეცე ჩემი მოკითხვა. შენს ხაზეი-
კასაც მოვიკითხავ, — თავი კი მეტად არ გამოიღოს.

მონაევარდისა¹⁷⁹ მაგ შენს მამზელას კბილებს უკრაჭუნებს.

Тебя любящий М и х а и л.

20.

Тифлис, 6-го апреля 1873 г.

Любезный Георгий, мы получили твои 2 письма, от 21 и 27 марта²³¹, одно вслед за другим, с большей против прежнего скоростью, так что из них последнее, отправлено из Одессы 29 марта, пришло в Поти 2-го апреля, а сюда к нам 4-го апр. утром в среду, оно летело так быстро оттого, вероятно, что шло от любящего брата к любимой сестрице Бабале. Мне обещались на почте, что и наши письма будут пересылаться также через Поти и, следовательно ты их будешь получать быстрее, чем через Ростов.

Оба твои письма были для нас весьма интересны своими подробностями. В особенности мы увидели с интересом тобой начерченный план твоих экзаменов и твоего отправления и прибытия сюда в конце мая. А мы ничего ещё пока не решали насчёт нашего летнего убежища. Да и спешить не для чего. **Задумали и исполнили:** мы всегда следовали этому правилу и затруднений ни в чём не встречали. Во всяком случае у нас в перспективе Боржом, Гори или Коджори, — дач везде вдоволь.

Так как времени довольно ещё впереди, то успеешь и ты подать свой голос: куда бы по твоему вкусу и желанию, из этих трёх мест. Напиши мне об этом для моих соображений, с первым же твоим письмом.

Ты пишешь мне о твоём предположении закупить там себе платья, ради дешевизны и лучшей доброты. Я вполне одобряю твою мысль и разрешаю купить всё нужное только с условием: ради слишком и слишком большой экономии не покупать ничего дурного разбора, а купить как можно отличного и лучшего товара, прикинувши хоть и лишних рублей на том основании, что **«дорого да мило»**. В этом отношении не жалею денег, возьми сколько понадобится их у г. Эренчака!⁷ Я чувствую, что нужны тебе: **верхнее лёгкое пальто** (весенне-осеннее) хорошего лёгкого драпа или трико модного покроя и цве-

та (посоветуйся в этом отношении с более фешенебельными из твоих товарищей); изящная лёгкая шляпа — также модного фасона (суконная, пуховая или даже плотная соломенная): **весенние брюки и жилет**, а также **пиджак лёгкого драпа или трико**; **полусапожки, перчатки**, — а мамаша добавляет ко всему этому и **голландских рубах и подштанников** по полдюжине в том предположении, что прежние, вероятно, уже износились. Я чуть не забыл, что нужен же тебе **плед** хороший, шерстяной. Он должен быть там дешевле. Этот плед будет тебе полезен и на месте и в дороге. Там, вероятно, будет дешёво и добротнo и платье из лёгких материй, а потому купи и весь **летний костюм из английской парусины**, вместе с такой же **накидкой** для летних жаров. Не поспеши, душа моя, ни в чём, — купи всё, что требуется необходимостью и приличием. При выезде заступи и книг, каких тебе нужно — и французских и русских.

Итак, мы будем ждать и желать, что ты, покончивши благополучно с экзаменами, приедешь к нам, как истинный, в современном смысле (т. е. научно-общественном) джентльмен; мы будем тобой любоваться и гордиться. Ты здесь найдешь полное радушие во всём и отдых. Твои братцы тоже готовятся к экзаменам. Вася подаёт хорошие надежды; но не знаю, как будет с Костей, — он больно плох в математике и, как водится, и в ус себе не дует, — попрыгивает, присвистывает и упражняется в фокусах, которые успел подсмотреть у ошканинного под конец всемирного магика Эпштейна²²⁸. Вдобавок прибыла и новая труппа Яблочкина¹⁹⁷, и она с ума сводит и не одних гимназистов. Состав её действительно недурён: жена²³² и дочь Яблочкина²³³, Музиль²³⁴ с женой²³⁵, Арнольд²³⁶ с женой²³⁷, Жури⁹⁰, какой-то Правдин²³⁸, из Надлеровской⁹⁴ труппы оставлены: Соколов⁷⁵, Протасов¹⁹⁶, Воронковский¹²⁰, Бородин²³⁹ (недурной тенор для опереток). Сверх того 5—6 разных ещё актёров и актрис. Сам Яблочкин приедет в мае и обещивает попеременно приглашать: Самойлова²⁴⁰, Виноградова²⁴¹, Арди²⁴², Аборинову²⁴³. Спектакли будут пока в Зимнем театре. Первое представление «Гроза» Островского²⁴⁴.

Мы все, благодаря бога, здоровы. Мамаша, братцы и сестрицы тебя обнимают. Я вчера приобщился святых тайн. Пост оканчивается. Послезавтра светлое христово воскресенье. Мы встретим его мысленно с тобой. На будущей неделе все мы напишем тебе письма. Будь весел и здоров. Твоим товарищам поклон.

Тебя любящий

Михаил

Тифлис. 4-го мая 1873 г..

Наконец вот и май, в конце которого мы, с помощью божией, увидим тебя, милый Георгий! По письму твоему, ты сядишься на пароход 24-го, а приплывешь к нам 30-го числа²⁴⁵. Просим пожаловать, рады тебя встретить и принять, — только не решились ещё, выеду ли к тебе навстречу в Потю, либо в Сурам, или вышлю Квирио¹¹⁹, который давно просит меня отправить его в самые Потю навстречу тебе. გვერდებში გაუჯდა, რომ შარშან გზაზე სულ ჰყლაპა წითელი ნუნუა. ჯერ კიდევ დრო გვაქვს და გაცნობებ. მაინც და მაინც მარტო არ წამოხვიდე, აქიმოვის¹⁴⁶ დედ-მამა¹⁹⁴, მგონია, მოდიან ამ თვის გასულს ოდესაში და იქიდგან თავიანთის შვილებით ერთად წამოვლენ. მაშასადამე, შენ და შახპარუნოვს² და კლუჩაროვს¹⁴¹ ერთად მოგიხდებათ წამოსვლა.

Тем лучше, они оба бывалые в дороге и тебе с ними удобно будет ехать.

По окончании экзамена, 18-го мая, у тебя до 24-го числа останется довольно времени, чтоб собраться в путь как следует. Не знаю, запасся ли ты весенним платьем, как я писал тебе, а если нет, то можешь здесь обзавестись всем тотчас по приезде. Только чтоб на дороге было у тебя всё нужное — чтоб не простудиться на пароходе, — имей под рукой и тёплые пальто и башлык или плед — если последним ты обзавёлся. Остальной багаж увяжи хорошенько. Возьми у Эренчака⁷ сколько понадобится тебе денег, по расчёту, как на дорогу до самого Тифлиса, так и там, при выезде, чтоб рассчитаться со всеми. Запасайся на дорогу и пилюлями, могущими отворотить лихорадку, если-бы она вздумала улыбнуться тебе у лихорадочных кавказских берегов. ფეხები და მუხლები პარახლბე და რკინის გზაზე უნდა კარგად და ფრთხილად შეინახო.

Всем этим в дороге не следует пренебречь. Тебе, как уже не новичку в вояжах, нечего больше указывать; ты сам управишь походом, как лучше и как удобнее. Не забудь также, запасись от университетского начальства надлежащим билетом. Мы все здоровы и все жаждем тебя увидеть также здоровым. Сестрицы и братцы уже тебе не пишут, а берегут свой материалы, чтобы передать тебе лично, — из них Баренька и Тасо — впечатления, вынесенные из одновременного чтения «Недели»²⁰⁰ и Байрона²⁴⁶ (какое оригинальное сопо-

ставление), Костя—№№ «Тифлисского Вестника»¹³⁶, а Вася театральные новости. Мамаша ждёт тебя с тысячей ласок обниманий, Мона¹⁷⁹ — с красными яйцами и вареньем, а Александр⁵² — с кучею свежих анекдотов и городских сплетен. Мы всё-таки не решили ещё великого вопроса, где проведём лето, да и не спешили его решать, потому что пока и в Тифлисе хорошо, и приятно, и весело. Ботанический сад и Муштаид²⁴ цветут пышно и манят в свою прохладную тень. Александровский парк²⁴⁷ просто прелесть, — каждый день музыка. А по вечерам оперетки в летнем театре. Труппа прекрасно составлена. Ею правит пока мадам Яблочкина²³². Сам Яблочкин¹⁹⁷ будет в Тифлисе к концу мая, везёт с собой Нильского²⁷⁸, а там ещё, что бог даст. В последнее время кроме одного твоего письма от 11-го апр.²⁴⁵, больше не имеется. Я на Поти отправил тебе два письма, но не имею от тебя уведомления, получил ли ты их. Думаю, писать тебе ещё между 10-м и 15-м числом, а там и конец корреспонденции, которую заменит личная обо всём беседа. Экзамен Кости и Васи начнётся на-днях, какой же будет результат, в особенности для Кости, аллах ведаёт.

До свидания, тебя любящий

М и х а и л.

Поклон твоим товарищам.

22

Тифлис, 16-го сентября 1873 г.

Так недавно расстались мы с тобой, милый Георгий, а как много приходится писать тебе. Начну ав оуо²⁴⁹.

Подумаешь, как люди опытные иногда попадают впросак и чаще, нежели неопытные, которые от того что неопытные, бывают осторожнее и осмотрительнее. Так и случилось со мной в Гори, и до сих пор не соображу, по моей ли вине или по вине управителей поезда; кажется, было и того и другого по немногу. Ты знаешь, что я не склонен мух считать и если не поспешил в вагон с первого же звонка, то оттого, что думал, что впереди ещё два по обыкновению, но увидел, что со вторым же звонком тронулся поезд и мне уже трудно было на побеге попасть туда. В первую же минуту мне явилась мысль ехать, непременно ехать в Михайлово²⁵⁰ и, конечно, не с целью догнать поезд (каковая попытка была бы записана круп-

ными литерами в историю железных дорог), а с целью соединиться к Тасо, чтоб ехать оттуда вместе обратно в Тифлис. Подумал и тотчас сделал. Захватив немедленно один из попавшихся мне там-же фаэтонов, я, спустя каких-нибудь пять-шесть минут, уже скакал (не забудь, на паре лошадей) по прекрасной шоссейной дороге. И извозчик и лошади оказались просто чудо: летели как птицы и домчали меня в Михайлово ровно в 3 часа с половиною. С трудом верится, чтоб 43 версты проскакать в такое короткое время. Ваш поезд был выехавши незадолго оттуда. Настю я застал в обществе знакомых нам семейств, наехавших из Боржома (в том числе семейство Надирова)²⁵¹. Она только что принималась за бифштекс. Мы вдоволь нахотались; об одном сожалел я, что не мог проститься с тобой и на прощание поцеловать и благословить тебя. Но зато с каким жаром, обедая, поднимали мы с Настей тост за твоё здоровье, посылая вслед за тобой пожелания о счастливой дороге и достижении всех лучших целей тебе и твоим товарищам в дороге. После того первым делом, первой заботой моей было успокоить тебя насчёт нас и распорядиться послать тебе телеграмму, которая должна была встретить тебя в Ново-Сенаках²⁵², через начальника тамошней станции и на имя сопровождавшего вас обер-кондуктора. Ровно в 5 часов 10 минут прибыл в Михайлово²⁵⁴ Потти-Кутаисский пассажирский поезд, с которого знакомые пассажиры передали мне, что ваш поезд благополучно перешёл через Сурамский перевал, а в 6-ть без четверти мы, в вагоне 1-го класса, двинулись и были уже дома в 10 ч. 49 м. И дома много смеялись о случившемся, а Мона¹⁷⁹ чуть не плакала, увидев назад привезенными жареных цыплят, сваренных всмятку яиц и пирожные, которые были для тебя предназначены, по практическому совету Александра⁵², по известной ему, мнимой или действительной скудности железнодорожных буфетов. На другой день, в полдень, мы получили от тебя и твоих спутников телеграмму о вашем благополучном прибытии в Потти²⁵³; я же отправил тебе в тот же день депешу с повторением, на всякий случай, того-же, о чём было писано из Михайлова.

Интересно знать, получил ли ты эти две депеши, рассчитанные были на то, чтоб как можно скорее тебя успокоить насчёт приезда моего в Михайлово. Затем, когда мы полагали, что вскоре получим от вас депешу из самой Одессы, Сампсон Мгебров¹¹⁹, приехавший из Потти, передал мне в четверг, что вы, по случаю сильного бара, сидите ещё там и ждёте у моря погоды. Мы с Николаем Захарьевичем¹⁹⁴ крепко переполошились, думая, суждено же было сопровождаться такими казусами нынешней поездке вашей в Одессу. Вспомнив, что

мог оказаться у тебя дефицит в дорожных финансах, по случаю стоянки лишнее время в Потти и чтоб не развязывать тебе чемодана, я тотчас телеграфировал, по указанию Сампсона, его комиссионеру Бабалову¹¹⁹ о передаче тебе 25 р. А в **пятницу** с поездом, через обер-кондуктора послал тебе и письмо прямо на пароход **Голубчик**. Но вдруг, в 10-ть часов утра пришёл к нам Гриша Ениколопов¹⁴, приехавший накануне (в четверг) с поездом, с известием, что вы уже в среду, пополудни приехали в Сухум и вечером уплыли благополучно далее, что нас всех обрадовало; кредит через Бабалова отменён, обер-кондуктор назад привёз мне письмо и мы теперь, с помощью божией, ожидаем от вас известий из Одессы.

Каково вам самим было в дороге, как вы постранствовали по портам и бухтам Кавказских и Крымских берегов и благополучно ли обрели пристань у высшей *alma mater*,²⁵⁵ вы наши юные путешественники, Робинзоны-Крузо²⁵⁶ и пр., как ты по приезде устроился на первое время, один или с кем-нибудь — обо всём ждём твоего уведомления.

В интересующем тебя Тифлисском литературно-общественном мире случились новости, открытая и ожесточённая междоусобица. Тифлисский вестник¹³⁶ в 2-х номерах устами П. Ботина (открывается, что этот Ботин не иной кто как Скандэли)⁶⁰, разругал очень жёлко и театр и дирекцию и публику²⁵⁷. Актёры стали со сцены, при представлениях, задевать редактора¹³⁵ и рецензентов **Вестника**¹³⁶; кроме того, **Кавказ**⁵⁵ распустил статейку в защиту актёров и актрис²⁵⁸. Бебутов¹³⁵ раскрыл свой колчан и покуда хватил стрелой Протасова²⁵⁹. С другой стороны и в то-же время, Бебутов разругал Скандэли уже под настоящим его именем (а не Ботина — своего сорудника) по поводу проекта Кутаисского банка²⁶⁰; Скандэли не замедлил ответить ему в его-же **Вестнике**²⁶¹. Д. Эристов⁸⁵ поместил в Вестнике стихотворный фельетон-подражание свистку Добролюбова¹⁹⁰, в котором освистал преимущественно Скандэли и его братья²⁶². Горисели²⁶³ в **Дрозба**⁵⁴ вцепился в Бебутова — за чапечатанные им неодобрительных рецензий Д. Эристова против **Кребули**⁵⁴ и при этом случае, крепко на крепко **по-грузинскому** ругнул и Бебутова и Эристова, назвав последнего ბავშვი, რომელსაც უნდა ყურები აეწიოს.²⁶⁴ И это всё случилось в продолжение всего одной недели после твоего выезда. Готовится, заваривается большая катавасия, — мне кажется, бой будет тем упорнее, ожесточённее, злее, что в нём замещаны такие бойцы, как Николадзе, Бебутов, Соколов⁷⁵. Тем лучше, давно пора было проснуться и газетам и театру. Если успеем, сегодня же пошлём тебе все газеты, нет — так с

Ванечкой Псаровым²⁶⁵, который отправляется с будущим воскресным пароходом в Одессу, для поступления в Коммерческое училище и по приезде тотчас посетит тебя для получения твоих советов и назиданий. Лучше пошлю газеты с Псаровым, чтобы, по неизвестности твоей квартиры, они не затерялись, кстати, прибавятся ещё новые и Кребули № 4.

На прошлой же неделе (в среду или в четверг) Адамов¹⁴³ уже написал Эранчаку⁷ об открытии тебе кредита на прежнем основании и в прежнем порядке. Мы все здоровы и все тебе шлём самые наилучшие пожелания. Ждём с нетерпением твоих интересных и милых писем.

17 сентября

Вчера, в воскресенье, 7 часов вечера, пришла и ваша телеграмма из Одессы²⁶⁵. Видно, шибко летели вы, чтоб наверстать потерянное время в Поти. Тем лучше, вы избавились от скучных остановок и стоянок в разных бухтах и портах. Слава богу! Поклон Акимовым¹⁴⁶

Тебя любящий

Михаил.

23

Тифлис, 31-го декабря 1873 г.

Любезный Георгий! Последний раз отмечаю письмо моё к тебе 1873 годом — годом столько тяжёлым и скорбным для нас²⁶⁷. Дай бог, чтобы зло принесённое нам было последним, чтоб ничто подобное не огорчало и не омрачало наших дней в будущем. Мы все мыслями и чувствами сегодня с тобой и встречаем новый год с пожеланиями для тебя самого прочного здоровья, спокойствия и крепости духа и всевозможных успехов в твоих задачах, целях и стремлениях.

Мы все здоровы, благодаря отчасти и тому, что зима у нас хоть холодная, но без сырости и с небольшими морозиками. Снежок пошёл всего один раз и тотчас исчез. Праздники изобилуют всякими фруктами, на улицах движение и шум. Но есть ли какая нибудь жизнь в собраниях, в кружке⁵¹, в театре — понятия не имеем, так как мы их не посещаем. В собраниях, без сомнения, преобладают карты, в кружке царствует чопорность, а в театре — монотонность. Редактор Бебутов¹³⁵ продолжает нападать на Михайлову²⁶⁸, а Михайлова при содействии Питоева²⁶⁹ (товарища по антрепренёрской части) справляет себе хорошие сборы. Вопрос к кому перейдёт театр с будущего года, ещё не решён. Но сильно поговаривают, что здешнее Музыкальное Общество примет в свои руки и оперу

и русские представления на шесть лет. Газеты здешние **б** действуют оттого, вероятно, что Калантарову¹³⁴ некогда **б** их поддерживать, — занят постановкой своего знаменитого произведения²⁷⁰ на армянской сцене, — произведения, которое сыграется после крещения и сделает эпоху в драматургии, как «Ревизор»⁸⁹ Гоголя²¹⁸.

Мы выписали все те-же газеты и журналы. Тасо их усердно перечитывает. Костя перечитал или перенюхал все почти книги вновь открытого книжного магазина Шах-азизова²⁷¹. Вася всё со своим спутником—ленцом. Мы получили твоё письмо от 12-го **декабря**²⁷² и ждём другого на этой неделе с парикмахером Захарием¹¹⁹ или просто с парохомом. Наконец-то **официально** объявлено почтовым начальством, что открыта пересылка здешних писем в Одессу через Потти. На этом основании думаю, это письмо пустить к тебе с парохомом четверга нынешней недели. Что-то ты поддельваешь, как праздники проведёшь, вероятно, ты нам напишешь подробно. Тасо и братцы думают писать тебе в конце нынешней недели, **особо**, по получении твоего письма.

Будь здоров и весел.

Твой любящий М и х а и л.

Если будет у тебя время, прочти интересную статью Анненкова²⁷³ о Пушкине²⁷⁴ в 11-й и 12-й книжках **Вестника Европы**²⁷⁵. Все тебе кланяются. Кланяйся твоим товарищам.

24

18 октября 1874

Милый Георгий! По поводу твоего последнего письма, в котором пишешь о предмете твоей диссертации — **о народных школах**²⁷⁶, я многое имею тебе рассказать, так как этот предмет есть в настоящее время животрепещущий и имеет за собой громадную литературу и книжную и официальную. Но, по недостатку времени, откладываю об этом беседу с тобой до самого, впрочем, ближайшего времени. Я совершенно здоров и мы все здоровы и шлем тебе горячий привет. Посылаются при этом: 2 № «Т. В.»¹³⁶ Послание Стадлена¹⁵⁸ к Бебутову¹³⁵ в рубрике **Объявления Кавказа**, и книжку «ცხსკობი»²⁷⁷, где напечатано образцовое по языку стихотворение Григ. Орбелиани¹⁹ под псевдонимом „ძველი სემინარისტი“²⁷⁸.

Любящий тебя М и х а и л.

21 января 1875 г., вторник

Послезавтрашний пароход привезет тебе, милый Георгий, письмо Насти от 14 числа²⁷⁹ и с ним вместе целых две пачки местных газет. То-то будет, что тебе прочесть или что только посмотреть. Письмо Насти и посланные с ним газеты передадут тебе все, что дает в данную минуту Тифлисская жизнь и Тифлисская печать, а по даваемому ты можешь судить, какая невообразимая здесь скудость в общественном и литературном движении. Только и можешь прочитать с интересом статью ღველი სემინარისტო (Григ. Орбел.)²⁸⁰, которая обнаруживает в нем не только большой критический такт и эстетический вкус, но и превосходные филологические познания, которые не уступают в верности и точности познаниям профессора Цагарели²²¹ (есть у нас критический этюд последнего о грамматической литературе груз. языка).

Последнее письмо твое от 9 янв. мы получили в прошлую пятницу²⁸². Я не мог не обратить внимание на выраженное в нем какое-то индифферентное настроение чувств.

В минуту писания не находилась ли ты под влиянием какой-нибудь книги 30-х годов, когда считалось как-бы модой, чтобы каждый молодой человек, едва начинающий жить, глядел уже разочарованным, не испытавши еще людей и света — казался равнодушным и т. д.

ბაბაღმე თუშანოვილის წერილები

1 (26)

Тифлис, 1871 года, 13 октября

Дорогой мой Георгий! Ты меня очень обрадовал своим последним письмом²⁸³, из которого я узнаю, что ты уже совершенно устроился и начал правильные занятия. Что до нас, то здесь такая скука, такая однообразная жизнь.

К приезду Государя¹⁵ было большое оживление, суетились, хлопотали, чистили улицы, прилепляли значки, составляли адреса и просьбы, готовили наряды... Но теперь отпраздновав несколько дней, когда Государь уехал и розданы кое-какие награды, всё пришло в прежнее спокойствие и живут

одними только воспоминаниями. Если ты пересмотришь последние №№ Кавказа⁵⁵, то увидишь целые списки полученных здесь наград²⁸⁴. Прибавлю ещё, что В. Княгиня²⁸⁵ получила в подарок Боржом.

Желиховский⁷⁶, говорят, в отчаянии, что Государь не посетил гимназию. В настоящее время здесь находится Соллогуб⁴⁹. Недавно давали его «Алла-Верды». Театр был наполнен груз. патриотами, в числе которых находились и мы. После оперы «Эрнани»³⁸ и одной сцены из «Жизнь за царя»²⁸⁶ в театре загремела зурна, всё зашевелилось и на сцене увидели актёров, одетых в груз. платья. Один из них Арнольд²³⁶ выступил с бокалом и продекламировал несколько куплетов, характеризующих грузин. Затем увидели мы живую картину. В середине находился бюст Государя и кругом разные феи венчали его. При звуках зурны, «боже царя храни» и рукоплесканиях, автор был вызываем несколько раз.

Две недели тому назад, один раз вечером Шах-Парунов² вышел к нам. Мы его начали расспрашивать о тебе, задержали всевозможными вопросами. Он рассказал, как вы готовились к экзаменам, как жили, обедали, куда ходили. Одно, что мне не понравилось, это как он называл тебя «Они, Вы». — Если бы ты знал, с какой любовью и с каким удовольствием читаю я „Prince - Canich“.²⁸⁷ Не говоря об его остроумном содержании, лёгкий язык. Гриша¹⁴ дал мне читать несколько №№ «Знания»¹⁰⁵, очень сожалею, что не могу поделиться ими с тобою. Ты пишешь, что собираешься читать „Revue Positive“.²⁸⁸ Но ведь это трудная вещь, разве ты так силён во франц. языке, чтобы преодолеть её г. Мревлов⁶⁶ спрашивал о тебе и когда узнал о твоих занятиях, сказал:

„რალა ხიზია და ფიზიოლოგია, ურჩევია იურიდიესკი და იმზედ იყოს, თავის თავს ძალას რას ატანს. სიმართლე ყველაზე ძვირფასია, მაგობრით ავად გახდება და მერე ყველაფერს ვერ ისწავლის“.

С следующей почтой пришлём тебе несколько №№ *დროება*⁵⁴ и книгу *კრებული*,⁵³ в которой много интересных вещей, также выписки из «Отеч. записок»⁸⁶, которые уже начали. Ты меня очень обрадовал обещанием прислать лекции Сеченова²⁸⁹. Как часто переношусь я мысленно в твой уголок и как живо чувствую твоё отсутствие. Давно мы с тобой не философствовали. Педагогику я пока отложила. Повторяю вместе с Тасо нервную систему. Затем перейду к зоологии и уже достала «Жизнь животных» Брэма¹²⁵. После прочту «Происхождение видов» Дарвина²⁹⁰ и, таким образом, буду подготовлена, чтобы прочитать происхождение человека. Гогобери-

дзе⁶² ещё не приехал. В библиотеку Иванова²⁹¹ ещё не записалась. Пока есть что читать. ტასომ შემოგივალა: სწავლობ თუ არა ფრანციკულს, მე რო დამცინობდი, ვახსოვს? Васо пишет к тебе отдельное письмо²⁹² и очень усердно читает «Дети капитана Гранта»⁶¹. Шлём тебе наш общий любящий поклон и поцелуй. Хвалят очень «Путешествие по Америке» Циммермана²⁹³, только не знаменитого, как я думала, а петерб. шляпочника.

Иван Иванович Евлахов¹⁵⁷ наконец-то женился.

Прощай. Твоя В а р е н ь к а.

Папаша получил вторую Красную ленту (Анну 1-й степени через плечо).

2 (27)

Тифлис, 1871 года 22 октября.

Дорогой мой Георгий!

Не могу утерпеть, чтоб не передать тебе о том, чем большинство тифлисской публики заинтересовано. Это именно лекции доктора медицины Тарханова⁵⁰. 18-го была назначена 1-я лекция. Мы заранее запаслись билетами, кот. продавались без №, вместе с программой. Мы отправились пораньше, чтоб занять лучшие места, но когда вошли, то 1-е ряды уже были заняты, но всё-же нашли хорошие места. Для лекции была приготовлена та самая зала, где давались представления. И поверишь ли, она вся была переполнена; говорят, кто-то явился в 3 часа занять 1-й ряд. В конце залы было устроено возвышение, на кот. стоял стол с склянками и тарелками, возле стола скелет человека. Внизу, где начинались ряды, с одной стороны стоял большой стол, за котор. сидел сам Тарханов, со своими помощниками, — это были: Измайлов²⁹⁴, Иванов²⁹¹, Шавердов⁹³, Церетели²⁹⁵ и др. Они что-то чистили, суетились, оказалось потом, что уставляли микроскопы. На другой стороне возвышения стояла большая классная доска. Когда публика уже собралась, Тарханов взошёл на возвышение и начал говорить. В то-же время подняли занавес, и на сцене было растянуто белое полотно, сзади его было освещение и оттуда показывали лягушек, изображения нервов, мускульных волокон, нерв, клеточек и др. Всё это отражалось на полотне во 100 раз увеличенном виде. Он говорил очень простым, общедоступным языком; темой лекции была — отчего происходит

движение. Говорилось о мускулах, нервах и нервн. центрах. При этом показывал опыты. По всей зале разносили разрезанных лягушек, вырезанный головной мозг собаки. Публика большей частью состояла из дам, докторов и офицеров. По окончании лекции бросились осматривать микроскопы. Сам Тарханов вмешивался в толпу и кто что не понимал, обращался к нему. Мы там оставались долго. Встретили Меликову¹⁵². Месхи²⁹⁶ изодрал и изрезал лягушку и показал нам все её внутренности. Все вообще остались довольны и с нетерпением ждут 2-ю лекцию.

На днях все мы получили сентябрьский № «Отеч. записок»⁸⁶, в которых особенно интересна статья Щедрина²⁹⁷ «Ташкенцы приготовительного класса». Ты вероятно прочитал в «Кавказе»⁵⁵ описание спектакля с живыми картинами Соллогуба²⁹⁸. Пожалуйста, не верь, всё, что писал Желиховский⁷⁶, всё преувеличено, не было никаких поцелуев, ни слез²⁹⁹. Говорят, он заставлял гимназистов заучивать наизусть стихи Алла-Верды. Кажется, что издание Кавказа переходит к нему. Он недавно, говорят собрал родителей учеников и стал доказывать, как необходимо и полезно классическое образование и в пример привёл пруссаков, кот. потому одержали победу, что они классики.

В 277 № Петерб. вед.⁸⁰ есть продолжение писем о Кавказе Скандэли³⁰⁰. Ты пишешь, что у вас уже зима, а здесь так тепло, так хорошо. Прощай, я тебе ещё напишу, когда кончатся лекции. Папаша, мамаша, братья и Тасо целуют тебя. М-ме Колоубанская³⁰¹ кланяется тебе.

Тасо в восторге от лекций, от радости порхает. Жду от тебя письма, хотя это и отнимает у тебя время. Целую тебя.

Твоя Варенька.

Посылаю тебе выписки, кот. получишь вместе с газетами. Говорят, Эривов⁸⁵, сын Глухарича⁸⁴, написал ответ на «Алла-Верды» Соллогуба. Когда достанем — пришлём. Ты пишешь, что занимаешься франц. языком по Олендорфу³⁰². Мне кажется, что этого недостаточно. Нужна практика. В этом случае полезно было бы ходить почаще во франц. театр.

მონავარდისა¹⁷⁹ გკოცნის, ზალიკომ¹⁸⁰ და პეტრემ¹⁸¹ მოგიკითხა.

3(28)

Дорогой мой Георгий!

Тифлис, 7 ноября 1871 года.

В твоём последнем письме ты мне доказываешь значение великих людей³⁰³. Я с тобою совершенно согласна, что для то-

го, чтоб оценить известных людей, надо брать их относитель-
но, а не абсолютно. Но коль скоро мы уже оценили, то отбра-
сываем, проклиная вредных и тем более возвеличиваем и по-
клоняемся гениальным. Таков мой взгляд. Для чего не хоро-
нят великих мошенников вместе с замечательными гениями в
Вестминстерском Аббатстве?³⁰⁴ Для чего не воздвигают памят-
ник Нерону³⁰⁵ наравне с Вашингтоном?³⁰⁶ и т. д.

В настоящее время Тифлис только и занят, что лекциями
Тарханова⁵⁰. Все проснулись и пошли слушать и молодые и
старые. Я тебе уже писала о первой лекции, на кот. собралось
до 200 человек, но что было на последующих, нужно было
посмотреть. Все бросились покупать билеты, но охотников
оказалось так много, что больше не хотели выпускать биле-
тов. Но несмотря на это, бог знает, каким образом набралось
600 слушателей. Нечего и говорить, что дамы преобладали.
Программа тебе прислана, говорят и самые лекции будут на-
печатаны. На первой лекции в предисловии же сказал, что
хотя до сих пор преобладало учение о свободной воле, но те-
перь понемногу переходят к другому учению, что все действия
человека происходят от влияния внешней, окружающей сре-
ды и выбрал темой зависимость движений от нервных цент-
ров, нервов и мышц. Сперва рассказал о нервных центрах, о
нервах, выходящих из них и значение этих нервов. Причём по-
казаны были опыты над лягушками. Перерезали одной дви-
жущие нервы, другой—чувствующие. Когда говорил о раздра-
жениях нервов и о причине их, то между прочими причинами
привёл и то, что приток артериальной крови обуславливает
раздражимость нервов. При этом был сделан опыт над живой
собакой, кот. разрезали слегка шею и перевязали шейную ар-
терию, причём она потеряла сознание и как ни тормозили
её, она ничего не чувствовала. Здесь было неск. мужчин, ко-
торые отворачивались. Затем развязали сосуды, зашили шею
и собака вновь ожила. Затем живому кролику перетянули
брюшную артерию и он потерял сознание. На других лекци-
ях, тоже опытами над лягушками, рассказал о рефлекторных,
движениях, причём доказал, что хотя с виду они целесооб-
разны, но что все рефл. движения происходят механическим
образом. Нет ни инстинкта, ни чувства самосохранения. На-
конец он сравнил рефл. движ. с произвольными. Тут то-же
строение, только с той разницею что в рефл. чувствующие
нервы в центрах прямо переходят в движущие, но в произ-
вольных чувствующие, прежде чем соединиться с движущими,
в центрах происходит известная работа, кот. мы называем по-
нятиями, представлениями и т. д. и если уничтожена чувстви-
тельность, то не будут и произвольные движения, следова-

тельно — всё зависит от внешнего влияния. В конце своей последней лекции, привёл теорию Дарвина²⁹⁰, но только слегка, хотя говорили, что он хотел распространиться побольше. Именно, он говорил, о наследственности и приспособлении к известному положению, говорилось и о борьбе за существование. Почему происходят воспоминания, помнишь, что мы с тобою головы ломали в прошлом году, сказал, что путём ассоциаций. Но где они сохраняются, ещё не открыто. По окончании лекции ему поднесли адрес с 120 подписями, кажется, в том числе были и мы, чтобы, если можно ещё прочёл бы лекции. Он обещал ещё прочитать три лекции, больше не успею, сказал он, так как должен уехать. Говорят, он остался доволен, что его попросили продолжать лекции. Одним словом, все были очень заинтересованы, с таким вниманием всегда слушали. Что до меня, то лекции эти произвели на меня освежающее влияние. Сколько сомнений, недоразумений в физиологии разъяснил он! Большая разница учиться дома по книжке и рисункам и слушать простую, разжеванную речь и при этом видеть ответы на живых. С другой стороны, я здесь встречала старых подруг инстит., познакомилась и с новыми, также жадно слушавшими, как и я. Ты спрашиваешь об лекциях. Иваненко¹⁰ и др. Естественную историю мы уже кончили, Иваненко больше не занимается. Зато начались лекции по химии, читает Бокий³⁰⁷, но мы не ходим, потому что не хотим, чтоб повторялась та-же история из-за лекций, которая была в прошлом году. — Занимаюсь зоологией, читаю антропологию Дресслера³⁰⁸ и журнальные статьи. По вечерам собираемся вместе с Нодаром читать «Один в поле не воин»²¹².

Все здоровы. Папаша, мамаша, Тасо, братья и я целуем тебя. Мамаша очень обрадовалась твоему письму³⁰⁹. Забыла сказать, что по окончании последней лекции публика долго не расходилась, наконец притащили в залу рояль, Эристов (поэт)⁸⁵ начал играть и некоторые учёные барыни пустились плясать с офицерами (посещавшими также лекции).

მონაგარდისამ¹⁷⁸ და ზალიკომ¹⁸⁰ მოგიკითხეს.

შენი ბაბა ე.

4 (29)

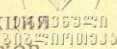
Тифлис, 1871 года, 4 декабря.

Дорогой мой Георгий! Давно я тебе не писала, а между тем есть кое-что сказать тебе. Начну с лекций Тарханова⁵⁰. Ах, опять Тарханов, скажешь ты. Но что же делать, если он

привлекает теперь всеобщее внимание. Ты удивляешься, мы восхищаемся его лекциями тогда, как его товарищ только лаборант Сеченова²⁸⁹. Но, так как мы ещё не слышали другого, кто бы лучше его читал, то и нравится нам. Впрочем, и знатоки находят хорошими его лекции. На этот раз многие обращались к нему с просьбой; одни в пользу благотворительных школ кн. Мирской¹¹⁹, другие в пользу заведения св. Нины, даже Желиховский⁷⁶ просил его, но он согласился читать только в пользу ремесленной школы. Как видишь, сумел отблагодарить своих помощников, так как эту школу содержат Измайлов²⁹⁴, Иванов²⁹¹ и компан. На первых двух публики было не так много, как на предыдущих; образовались какие-то партии обиженных, но на 3-тней, последней, было опять много. Содержание его лекций — общие понятия об устройстве и деятельности различных органов животного тела. Читал очень кратко и всё извинялся за неимением времени. Последнюю лекцию закончил тем, что сравнил отдельного человека с целым обществом. Каждый орган человека имеет свою работу, соразмерно распределенную и из совокупности этих отдельных работ составляется общая работа — жизнь. Так должно быть и в обществе. У дикарей каждый делает для себя всё; но чем более развивается общество, тем более развивается и раздел труда. У каждого должна быть соразмерно его силам работа. Далее, если какой-нибудь орган повреждён, то и общая гармония деятельности человека нарушается. Точно так и должна быть солидарность в обществе. Если какой-нибудь класс страдает, то это отзывается на целом обществе. Итак, регуляторы общественной деятельности должны стараться отстранять страдания отдельных классов, чтоб не пострадало вследствие своей солидарности целое общество. Долгие рукоплескания были ответом на слова лектора. Затем притащили стол, на котором лежала собака и производили опыты над остановкой биения сердца и, наконец, всю разодрали и показали естественное расположение внутренностей. Публика едва разошлась к 10-ти часам. Говорят, некоторые устроили там же, в кружке, ужин и пригласили Тарханова.

Из твоих писем видно, что движения студентов продолжают³¹⁰. Пришлось же тебе переиспытать всего. Вздумали же вы обращаться к обществу? Где и когда и в какое время целое общество сочувствовало науке, учащимся (я разумею Россию). Вспомни Желиховского⁷⁶ и Тифлисское общество. Конечно, с Тифлиса-то некому брать пример. Кстати о Желиховском. Соколов⁷⁵ сделался общественным обличителем и предметом своих нападок выорал Желиховского, кот. даёт прекрасную пищу остроумию Соколова целым рядом совер-

шённых им глупостей, между которыми самая крупная лекция о Мамуке Орбелиани³¹¹. Пригласили экзарха³¹² с своей духовной свитой, аристократию, и выпросил солдат у полиции и угостил почтенную публику своей биографией, восхвалял своего доблестного отца, могила которого затерялась и заросла капустой и картофелем. Тут были, говорят, и нигилистки, которые оставили залу в середине лекции и потом шикали из коридора. Вероятно, ваши нигилистки не похожи на здешних, а то и без 25 р. нашли бы доступ к лекциям и др. Д. Гогоберидзе⁶² привёз карточки⁶³, за которые премного тебе благодарна. Он был у нас и передал собственноручно. Какой он скромный, симпатичный, и, между нами будь сказано, не любит вовсе говорить. Мы его встречали и на лекциях Тарханова, которые ему нравились. Он собирается поступить на службу по судебной части. Ты меня так расположил к Помяловскому¹²⁶, что собираюсь прочесть его сочинения, когда у меня будет время. Тасо возобновила свои уроки франц. языка, только не у Киканто¹¹⁹, а у Шенье¹¹⁹, молодой особы с необыкновенно красными волосами, но она так хорошо даёт уроки, что и я увлеклась и занимаюсь серьёзно; в неделю два раза приходит, переводим, пишем рассказы, глаголы и, что особенно мне нравится, какое-нибудь напр. существительное обращаем в глагол, прилагат., наречие и потом тоже самое с глаголом и т. д. Всё это не похоже на методу Киканто—долбить безконечные слова и слова. Читаю, между прочим, очень интересный роман «В деле гордая воля» и продолжение «На новом пути», который посвящается Сусловой³¹³, и, кажется, описывается её жизнь. Обратил ли ты внимание в Отеч. записках⁸¹ на рассказы Глеба Успенского³¹⁴ — «Наблюдения провинциального лентяя»³¹⁵. Право, они мне больше нравятся, чем рассказы Щедрина²⁹⁷. Я хотя и не видала оперетки Оффенбаха³¹⁶, но согласна с Михайловским³¹⁷, что Оффенбах имеет немалое влияние на общество³¹⁸, и потому, когда будешь присылать карточки, то присоедини и его⁶³. Да что ты думаешь, что я такая уже прихотливая, что спрашиваешь каждый раз, желаю ли я карточку того или другого, выбор предоставляю вполне тебе. Только Мольтке³¹⁹ и Бисмарк³²⁰ составляли такой контраст с другими карточками, что поневоле обратилась к тебе с вопросом. На днях, когда из твоего письма узнали, что твой товарищ⁶⁵ уезжает и что ты ищешь новую квартиру³²¹, решили папаша и я приехать погостить на праздниках, но мамаша предложила другой план, написать тебе, чтобы ты приехал сам сюда. Нельзя ли будет поменять книгу «Дети капитана Гранта»⁶¹ на какую-нибудь другую? Нет, так пришли, или как знаешь. Присылаю тебе выписки, продолже-

ние будет ещё. Прощай. Папаша, мамаша, Тасо, братишки, целуем тебя.

Твоя Варенька.

Бедный Богданов-Калинский⁸² умер. Говорят, Желиховский хочет читать возражение на лекции Тарханова.

5 (30)

Тифлис, 1872 года, 5 января.

Дорогой мой Георгий! Что-то ты поддельваешь, как-то ты проводишь время на праздниках? Вероятно, совершенно своеобразно. Здесь стоит прекрасная солнечная погода, каждый день в саду играет музыка и весь город на-лицо. Все так-же, как было в прошлом году. По вечерам то представления в театре, то вечера в кружке. В день нового года мы были на бенефисе Надлера⁹⁴; давали драму «Пасынок»³²². Пьеса эффектная, но бессодержательная, напоминает «Блестящую партию»³²³. На второй день были на маскараде в кружке⁵¹. Я очень интересовалась знать, что-то будет. Народу было очень много, масок порядочно. Но всё было так чинно, тихо. Каждая маска выбирала себе какого-нибудь кавалера и весь вечер с ним шушукалась. Только одна какая-то маска выступила довольно смело на середину залы и всякому подходящему напоминала его, может быть, давно забытые семейные тайны. В том числе досталось и Исаку Туманову³²⁴. Все заметили, что Неверов³²⁵ весь вечер прогуливался с одной маленькой маской. Оказалось, что она его порядочно выругала, назвав его глупым, а все его действия шарлатанством. Мы же всё ходили взад и вперёд, подбегали то к одной, то к другой маске, но никого не узнали. На другой день были опять в кружке, в этот раз уже на грузинском представлении. Давали 2 пьесы «Женитьба поневоле» Мольера⁸³ и «Муж пяти жён» Антонова³²⁶. Все играли хорошо, но особенно выдавалась дочь Кипиани³²⁷ во второй пьесе в роли первой жены-имеретинки. Зала была полна, было много аплодисментов, кругом виднелось довольство. После театра танцевали лезгинку, а потом и другие танцы. Разъехались поздно. На крещение ещё будет детский бал и конец праздникам. Были и частые маскарады, между прочим, и у редактора Церетели²⁹⁵, говорят, там были очень интересные маски. Издание „ღრობა“ вовсе не думают прекратить. Мы, кажется, будем ещё получать „ღრობა“.

Шавердов⁹⁸ сделался сотрудником армянской газеты и собирается вместо письма прислать тебе первый номер, от которого он в восторге. Здесь по рукам ходит грузинское стихотворение, в которое выставлены несколько грузин, занимающих высшие должности. Между ними и Бессарион Гогоберидзе³²⁸. Неизвестно, кто автор. Гриша¹⁴ обещал написать тебе маленькое письмо, только не знаю, когда. Скоро начну читать «Рефлексы головного мозга»³²⁹. Теперь я верно пойму. Первый номер Кавказа⁵⁵ не совсем-то понравился публике. Передовая статья состоит из каких-то трескучих фраз. Тебе кланяется Д. Гогоберидзе⁶². Может быть, тебе привезет наше письмо Челобаев³³⁰, который был в Абас-Тумане. Он женился на Онцковой¹¹⁹ и через Одессу едет за-границу на шесть месяцев обучаться, кажется, сельскому хозяйству или осмотреть заведения и фабрики, не знаю наверно.

აბა, იმტა ვისა აქვს და ფლავს ვისა სჭამს! Папаша хочет написать журнал «Знание»¹⁰⁵. Пожалуйста, снимись в твоём новом платье и венгерской шляпе и пришли нам твою карточку. Интересно посмотреть, каков ты теперь. Не изменился ли хотя немного? Прощай.

Папаша, мамаша, Тасо, братья и я целуем тебя.

Твоя Варенька.

Как тебе понравились гозинаки?

6 (31)

Тифлис, 1872 г., 5 марта.

Дорогой мой Георгий!

Еще раз благодарю тебя за книги и карточки³³¹. Котэ уже начал читать Австралию¹¹⁹, а Васо соч. Бока³³²; трудно поверить, чтобы больной мог написать такое письмо, как твое последнее³³³. Ты спрашиваешь, что делается у нас. Не знаю насколько основателен восторг Тарханова³³⁴, каковы предприятия молодежи и сбудутся ли они, но пока можно сказать, что во 1-х составилось общество переводчиц из 3-х лиц — Меликовой¹⁵², Кипиани³²⁷ и Тархановой³³⁵. Они намерены по временам выпускать небольшие книжки. На первый раз выбрали несколько отрывков из посмертных писем Росселя³³⁶, из «Американки XVIII века»³³⁷, «Жюль Тарро»³³⁸ — рассказ помещённый в декабрьской книжке Отеч. Записок⁸⁶ и др. Кроме того, составилось частное сельское общество. Каждый член вно-

საქართველოს
რესპუბლიკის
ხელნაწილების
სამეცნიერო ბიბლიოთეკა

сит 10 руб., участвуют и дамы. Собрания происходили в доме И. Мамацева³³⁹ и каждый член по очереди читает лекции по своей специальности, а вечер заканчивается танцами и угощением. Так, недавно там читал Симонович, содержатель пансиона³⁴⁰, сравнение Теории Ламарка³⁴¹ с теориею Дарвина²⁹⁰. Сам Мамацев—о сельском хозяйстве и т. д. Г. Церетели²⁹⁵ распространяет книги для народного учения, А. Пурцеладзе³⁴² написал роман из жизни грузинских рабочих, подробный разбор которого ты найдешь в 9 № „ცხოვრობ“³⁴³. Г-жа Симонович³⁴⁴ устраивает литературные вечера — читают соч. Лассалья¹²⁴. Там бывает Надеждина³⁴⁴ с компаниею. Библиотека Иванова²⁹¹ находится в цветущем состоянии. Куда ни посмотришь, везде снуют с зелеными книжками. Воропаев³⁴⁶ читает лекции из высшей математики, о том, как в первый раз возникли понятия о числах у разных народов и др. Вышло несколько листков обличительных стихов³⁴⁷. Желиховскому⁷⁶, говорят, дают место Илиашенко³⁴⁸ только не здесь, а в Владикавказе¹⁷¹. Не менее других процветает музыкальное общество. Появляются новые таланты и в числе их выступил и Нико Мириманов³⁵. Можно ли всё это принять за признак действительного пробуждения и движения или нет? Говорят, что Тарханов⁵⁰ скоро приедет сюда навсегда, что будто он получил место при Големладте³⁵⁰. Не удивительно, что ты нашёл перемену в Гогоберидзе⁶². Он здесь познакомился со всеми, бывал в самых разнообразных кружках. Тебе нечего жалеть, что там у вас не получают Кавказ⁵⁵, читая его, ты узнал бы, что делается в Персии или Турции, а не в Тифлисе. Кроме бездарных фельетонов и некрологов ничего нет. Обратил ли ты внимание на речь Соллогуба⁴⁹, сказанную на Кавказском вечере, о том, что должен быть установлен прямой путь по морю в Одессу на железной дороге через Владикавказ. Это должно нас особенно интересовать. Я тебе уже писала, что мы записались в библиотеку Иванова. Сначала оттуда брали 2-ю часть «Жизнь животных» Брэма¹²⁵, потом «Эмиль»³⁵² и, вообще, статьи по теории воспитания Руссо¹²², а теперь читаем соч. Лассалья¹²⁴. Какой серьёзный и высокий взгляд на воспитание у Руссо. Но мне кажется, один человек не в силах выполнить то, что он предлагает — именно, начать воспитание с рождения и довести до 22 лет возраста. А взгляды его на воспитание женщин, просто возмутительны, совсем не подходят к понятиям нигилистов. Мы ещё думаем взять оттуда несколько книг в этом месяце, а потом приняться за наши книги—присланные тобою и другия. Масляница прошла довольно весело. Ставили новую оперу «Африканка»³⁵³, которая удалась. Говорят, Глебова³⁵⁴ и Соколов⁷⁵ уезжают навсегда. Первая с 500 чер-

вонцами, полученными в подарок в день своего бенефиса, а второй—с одержанной победой над Желиховским⁷⁶. Симонов⁷⁷ ча³⁵⁵ мы видели на короткое время, рассказывал о тебе. Видно бойкий господин, с виду похож на какого то учёного, обещал принести своё сочинение не знаю на франц. или немец. языке. Оказалось, что он родственник М-ме Колубанской³⁰¹. Вчера, когда мы собрались пообедать, вдруг приехал Захарий Туманов¹¹⁷ и сказал, что собирается ехать в Одессу. Мы его попросили остаться обедать и поручили тебя ему, что если всё ещё ты болен, чтоб тебя взять бы и вместе с войском привёз. Он явится к тебе с военным медиком, осмотрит тебя и освидетельствует. Я не успела бы вчера написать письма и потому с ним послала только выписки из 9 № „დროება“⁵⁴, также послали тебе варенье. Мы все здоровы. Захарий тебе всё расскажет подробно. Я с ним спорила и говорила, что это письмо дойдёт к тебе раньше его приезда.

Мы летом поедem, кажется, на Белый Ключ. Папаша, мамаша, Тасо и Котэ и я все мы целуем тебя. მონავარდისამ¹⁷⁹, ზალიკომ¹⁸⁰ და პეტრემ¹⁸¹ მოგიკითხეს.

Любящая тебя В а р е н ь к а.

[მინაწერი წერილის მე-2 და მე-3 გვერდის კიდებზე, ქვევით]:
იასე²²⁹ კი არა, მაგრამ დიმიტრი ჯორჯაძე⁷² ძრიელ ჯავრობს
ლექსებზე, ძალიან ფინთათ არის გამოყვანილი,³⁵⁶ მელიქოვსა⁴⁴
სთხოვე, სულ რაც ლექსებია, დამ¹⁵² გამოუგზავნა.

7 (32)

Тифлис, 1872 года, 20 ноября.

Дорогой мой Георгий! Давно я тебе не писала. Вчера мы получили твоё письмо³⁵⁷. Поздравляю тебя с новосельем и новым хозяином, особливо если он болтливый весельчак, каким иногда бывает француз. У нас здесь маленькое оживление. Все только и говорят о брошюре¹⁶², а сам автор очень сконфужен. Кажется, в № 282 «Бир. Вед.»¹⁰¹ есть корреспонденция¹¹⁹ из Тифлиса, я ещё не читала, но мне рассказывали содержание. Разбирается также и эта брошюра. Ты, верно, прочтёшь. «Две главы, два введения и две части». Как остро! Но конечно, не похоже на остроты Берне¹⁹⁹. Я теперь читаю его «Парижские письма»³⁵⁸. Биография Свифта³⁵⁹ произвела

на меня тяжёлое, какое-то подавляющее впечатление. Ты спрашиваешь об Меликове⁴⁴, а мы его вовсе и не видим. Только иногда встречаем на улице с товарищами: Шавердовым⁵³ и другими. Я читала содержание I № «Кавказской старины»¹⁶¹. Что за старина! Бебутов¹³⁵ также объявил программу своей газеты. Дворяне и князья съехались обсуждать великий, неразрешимый вопрос, вопрос о банке. При этом, конечно, выступают на сцену различные ораторы. Говорят, Илья Чавчавадзе¹⁹¹ выказал много учёности в своей речи. Я недавно слышала, будто коммерческий банк послал на свой счёт в Москву Челокаева³³⁰, нашего Абас-Тум. знакомого, изучить банковую систему, чтобы потом его сделать директором. Не насмешка ли это? Я этому не верю. Ты из «დროება»⁵⁴ узнаешь, что Мамацовская компания открыла даровое обучение башмачному мастерству, чтению и письму³⁶⁰. Старшая Макарова¹¹⁹ сделалась классной дамой и учительницей в пансионе Денисенко³⁶¹. ამბობენ: ჩვენც ცუხცულა³⁶² ზაგრანიცას მაგიერათ ერევანს წასულა, სადაც თურმე ბევრი ვეება ძველებური წიგნებია, რა სიამოვნებაში იქნება, რომ მოვა, ველარ ვიცნობთ. თავვივით გალეული იქნება. Две недели тому назад мы были на «Орфея в аду»⁷⁴. Мне очень понравилось. Какая умная и весёлая пьеса. Я хохотала от души. В самом деле, какая горькая насмешка, когда боги откладывают в сторону всю свою божественность и пускаются канканировать. Продолжаешь ли ты занятия по естественной истории, или твоя статистика поглощает всё твоё время? Не помогает ли тебе француз переводить? Я спрашивала у Вихмана¹⁸⁵ антропологию и зоологию по Любену³⁶³, но у него не было. Все мы целуем тебя.

Любящая тебя В а р е н ь к а.

8 (33)

Тифлис, 1872 г., 14 декабря.

Дорогой мой Георгий!

Я недавно писала тебе об оживлении, которое произвёл вопрос о банке³⁶⁴. Теперь этот вопрос почти уже решён, т. е. новый устав³⁶⁵ принят большинством, но к утверждению законом ещё не представлен. Скоро отпразднуют своё торжество, может быть, и преждевременное, обедом в честь Григория Орбелиани¹⁹, за то, что он выпросил у Государя¹⁵ 100.000—глав-

ный капитал банка и в честь предводителя Реваза Андроникова¹⁸, не знаю за что, за то ли, что он всегда красноречиво молчал, или что благоразумно переходил то к одной партии, то к другой и наконец, стал на стороне большинства. А говорят, эти заседания были очень интересны. Мы попали только на самое последнее, когда всё уже было решено; читали новый устав, потом открыли баллотировку, но уже заранее можно было сказать, что большинство примет хорошо, потому что там были все, большей частью, приверженцы Ильи Чавчавадзе¹⁹¹, который и написал новый устав. При разборе отдельных пунктов устава, почти никто не возражал, один только Аба-меликов³⁶⁶, ბიჭების აღვკატი რომ არის, стал говорить заранее приготовленную речь, но такую чушь понёс, что начали шуметь и не дали ему закончить. На всех предыдущих заседаниях спорили о том, какой банк должны принять, краткосрочный или долгосрочный и, наконец, в один вечер, выступил Илья Чавчавадзе и целые три часа говорил. Сначала, говорят, раскритиковал старую комиссию и устав, вышедший в мае месяце, потом доказывал, что все мы должны думать об общем благе и потому нужно учредить такой банк, который бы приносил пользу всем. Как поэт, таки убедил всех. Выбрали новую комиссию и его главным. И таким образом, покончили все споры. Речь Чавчавадзе снова будет напечатана в «Тифлисском Вестнике»¹³⁶, который станет выходить с января³⁶⁷.

От Александра⁵² и не жди письма. Это он только для красного словца обещал. Забыла сказать, что по новому уставу будет долгосрочный банк вместе с краткосрочным. На заседаниях бывали и дамы, но очень мало. Очень жаль, что не пришлось мне прочесть твою повесть¹¹⁹. С. Меликов³⁶⁸ был, кажется, в Одессе. Ты, вероятно, виделся с ним. Сюда он ещё не приехал. Знаешь ли, что я теперь делаю, а ведь ты не поверишь, я занимаюсь рифмоплётством. Для пробы перевела одно стихотворение Беранже³⁶⁹, но как выбор стихов, так и перевод не удался. Я тебе когда-нибудь прочту, ты будешь от души хохотать, но у меня есть другой план, если только он удастся. Я хочу перевести биографии нескольких замечательных промышленных деятелей, как-то Стефенсона³⁷⁰ и др. и при этом изложить кратко ход их деятельности. Вероятно, обо всём этом я найду в сочинениях Смайсла³⁷¹. Я хочу знать твоё мнение. Напиши непременно, что ты об этом думаешь. Не будет ли это бесполезный труд и напрасная трата времени? А теперь я собираюсь прочесть целое «ვეფხისტყაოსანი».

На будущий год мы выписали «Отеч. записки»⁸⁶, «Неделя»²⁰⁰, «Петерб. ведомости»⁸⁰ и др. Нет никаких обществен-

ных увеселений. В театр нельзя ходить; дают оперы (русские, конечно) без певцов и, говорят, представления эти смахивают на балаганные пантомими. С каким удовольствием читаю «Историю Крестьянина»¹⁵⁰. Превосходная книга как по мысли, так и по изложению. А какая забавная должна быть история этого студента Бакрадзе¹¹⁹. Многие, вероятно, вначале серьёзно перепугались, в том числе и ты, как библиотекарь незаконной библиотеки. Обрати внимание на «Дневник провинциала в Петербурге» в октябр. книжке «Отеч. Зап.»³⁷².

Папаша, мамаша, Тасо, Васо, Котэ и я — все мы целуем тебя.

Твоя Варенька.

9 (34)

Тифлис, 8 января 1873 года.

Дорогой мой Георгий! Мы получили твоё письмо³⁷³ вечером накануне нового года, в то время, когда Васо и Котэ разыгрывали препотешные сцены. Ты очень живо и верно представил картину того дня. Тасо говорит тебе—смотри, не задевай меня, а то...³⁷⁴ Праздники провели как всегда. Впрочем, на этот раз мы были лишены театра. Кроме неприятного чувства ничего оттуда не выносишь. Прекрасная солнечная погода особенно оживила праздники. Вместе с новым годом появилась и новая газета. Для образчика присылаем тебе первый номер «Тифлисского Вестника»¹³⁶; другие номера весьма обыкновенны. Ты будешь получать только выдающиеся или замечательные №№, если таковые окажутся. В первый день нового года или накануне выхода газеты, редактор¹³⁵ делал визиты, был также и у нас. У него много надежды впереди, но сотрудников, кажется, мало. Тебе, верно, понравится фельетон³⁷⁵. Это Глухарича сын, Давид Эристов⁸⁵ написал. Я хочу тебе назвать лиц, которые там выставлены, тогда легче можно будет понять всё. Дело касается тех дворянских собраний для решения вопроса о банке, о которых я уже тебе писала. **Гамбетта** это Илья Чавчавадзе, прокурор **Гранперэ**—Нико Чавчавадзе, председатель окружного суда³⁷⁶. **Клемансо Дювернуа** — это так называемый чёрный Челокаев³³⁰; а банкир **Штейнкопер**—Вано Эристов³⁷⁷, который женат в Петербурге на богачке Рудадзе¹¹⁹ и который прокутил всё своё состояние. Дальше о том, что кто-то хотел издавать **Северное сияние** — это на их счёт. Здешние аристократы хотят воскресить давно прошедшие времена. Они нашли для себя униженным бывать в том-же

кружке, где бывают граждане и разные мелкие чиновники. Поэтому составили другой аристократический кружок; членов принимают с большой разборчивостью и осторожностью. Вот на этот-то кружок намекает фельетонист. В лице Кирсанова представлена аристократия и ее воспитание, хотя автор и затронул только одну особу и имел только личные интересы. Сестра³⁷⁸ того Шервашидзе³⁷⁹, который женился на Андреевской, кончила недавно курс в Институте. Княгиня Гагарина³⁸⁰ приняла её под своё покровительство и теперь старается, как это всегда бывает, обратить простую институтку в светскую даму. Эристов бывал у них и даже сватался за неё, но получил отказ, как в её руке, так и в праве посещать их дом. Их то и выставил он. Присылаем также последние номера „ტრეგბა“⁵⁴, на будущий год ещё не выписали, а может быть, и вовсе не выпишем. Увы! мой план оказался неисполнимым. Я ходила по всем книжным магазинам и библиотекам и нигде ничего не нашла. Только в старых книгах «Рус. Вест»³⁸¹, я отыскала биографию Стефенсона³⁷⁰ и уже начала переводить, как потом узнала, что есть книга «Герои Труда», в которой более подробно изложена биография Стефенсона. Теперь я хочу из этих двух статей выбрать одну. Как пуст последний № Отеч. Записок!⁸⁶ Я теперь читаю «Научные, политические и философские опыты» Спенсера³⁸². Какие гениальные мысли высказывает он. Извини за небрежность письма. Я тороплюсь, раньше не успела. Папаша, мамаша, Тасо, Васо, Котэ и я — все мы здоровы и целуем тебя.

Любящая тебя Варенька.

10 (35)

Тифлис, 1873 года, 16-го февраля, четверг.

Дорогой мой Георгий!

Давно, как я собираюсь тебе писать. Теперь у нас мясница в разгаре и каждый торопится веселиться, как будто бы в посту нельзя будет выходить из дому. Недавно устроили здесь представление грузинской пьесы „მზის დაბნელება“³⁸³. Игтали все любители и довольно хорошо. Но сколько народу было! Чисто патриотический праздник был. Скоро появится

в «Тифл. вестнике»¹³⁶ статья о грузинском театре³⁸⁴. Что тебе сказать тебе об этой газете? Пока еле-еле протягивает свое существование. А бедная „ღროგბა“⁵⁴ — вот чье существование подвержено сомнению. Я перед этим писала тебе, что она получила выговор за «письма из Швейцарии» в № 47³⁸⁵. Теперь вновь досталось ей. Ты, может быть, читал статью Стадлина¹⁵⁸ в «Кавказе»⁵⁵, в которой разбирается что-то помещённое в „ღროგბა“ о католической школе³⁸⁶. Вот на то и обратил внимание барон Николай⁶⁹ на „ღროგბა“, да ещё статья Николадзе⁶⁰ о здешней железной дороге, тоже помещённой в „ღროგბა“.³⁸⁷ Вот за всё это, как цензор, так и редактор получили выговор и впредь обещание, что за ними будут иметь строжайший надзор. „ღროგბა“ мы больше не получаем и потому не можем сообщить тебе подробно о статьях, в ней появившихся. Издание „ქრებული“⁵⁵ переходит к Кир. Лордкипанидзе³⁸⁸. Здесь недавно был съезд грузинских литераторов. Говорят, Ил. Чавчавадзе¹⁹¹ хочет написать критическую статью, в которой проведёт параллель между Гамлетом³⁴⁹ и Тариелем из «Барсовой кожи». Обрати внимание на 12, 13 и 14 №№ «Моск. вед.»²²⁵ об эмигрантах²²⁶ и 12 № «Голоса»²¹⁹, «Кавк. печати»²²⁰. Я уже прочла рекомендованные тобою статьи Писарева³⁸⁹. Как верна характеристика героев «Истории Крестьянина»³⁹⁰, а о «популяризаторах» так мне понравилось и приохотило³⁹¹, что если будет у меня время, то прочту книгу Геттнера³⁹². Ты обещал прислать «о промышленных деятелях», едва ли найдётся такая книга. Я перевела биографию Стефенсона³⁷⁰. Папаша поправляет и перевод обещает быть блестящим, но пока работа идёт медленно. А переводчицы³⁹³ готовят вторую книгу³⁹⁴.

Вот уже две недели как Меликов⁴⁴ с сестрой¹⁵² собираются уехать и никак не могут собраться³⁹⁵. Они останутся несколько дней в Одессе. Мамаша давно уже приготовила тебе гоziнаки и чурчелы и запечатанный ящик так и стоит. А какой случай был здесь? Олико Гурамова³⁹³ уехала в Цюрих, не дав знать никому — ни матери, ни отцу и, конечно, ни дяде. Николадзе⁶⁰ взял паспорта на имя своих сестёр³⁹⁷, но только одна сестра поехала³⁹⁸, а под именем другой отправилась Олико. Но теперь, конечно, достали ей всё — и паспорт и свидетельство, больше всех, конечно, хлопотал дядя Александр⁵². Ты не можешь себе представить, как он был взволнован и как он нам рассказывал, а мы как хохотали. Глухарича сын положительно производит фуррор своими фельетонами³⁹⁹. В од-

ном из тех номеров, которые ты получишь, он описал аристократический кружок груз. писателей³⁷⁵. Он же поставил так блистательно груз. пьесу „მზის დაბნელება“³⁸³. Все аристократы и аристократки узнали себя в его фельетоне, в особенности сердита мадам Африканянци, т. е. Вар. Вас. Тамамшева¹¹⁹. Недавно вышло продолжение გამოცანა⁴⁰⁰ об Ирак. Грузинском⁴⁰¹, რომელსაც სულ ფეხებზე ჰკიდობ. Ты получишь 2 № Тиф.¹³⁶ и 1 № „დროება“⁵⁴ вместе с этим письмом.

Мы все здоровы. Папаша, мамаша, Тасо, Васо, Котэ и я целуем тебя. Меликовы привезут тебе гозинаки и чурчхелу.

Твся В аренька.

11 (36)

Тифлис, 1873 года, 15 марта.

Дорогой мой Георгий! Ждём, ждём от тебя письма. Как-то ты встретил Меликовых³⁹⁵, что-то они порассказали тебе? Как тебе понравились чурчхелы и гозинаки? Твоё последнее письмо⁴⁰² подействовало на нас приятно, из него мы видим, что ты совершенно здоров и весел. У нас теперь пост в полном смысле слова, как, вообще, в обыденной или в общественной жизни, так и в удовольствиях. Мы сделались ужасно добры. То и дело, что устраивают то концерты, то другие затеи с благотворительной целью. Так с первой недели поста открыта художественная выставка⁴⁰³. Чего-чего только там нет, начиная с княжны Таракановой⁴⁰⁴ и кончая портретом полицмейстера Науменко⁴⁰⁵. Между другими есть картины, рисованные Вел. Княгиней²⁸⁵. Одна — бычки с поднятыми хвостами, а другая — большая собака. Вообще, рамки лучше самих картин. Впрочем, есть некоторые хорошие вещи — как статуэтки — тулухчи или ахалцихского жида и др. Знаменитый доктор, всемирный магик Эпштейн²²⁸, наконец-то приехал и даёт свои волшебные представления и каждый раз просто нарасхват берут билеты. А между тем, увы и ах, он стоит гораздо ниже Штрауса¹¹⁹, того самого, который показывал фокусы в Абас-Тумане. Устраиваются также концерты, на которых с шиком выступал Д. Эристов-Глухарич⁸⁵, с своей декламациею. Он читал «Поля-Майкова»⁴⁰⁶, «современные пьесы», «Избави бог» и многое другое, а главное, все говорят, с большим ус-

пехом. Как видишь, он пробует свои силы на всех поприщах и пока всё ему удаётся. Видно, пришёлся по вкусу здешней публике. Да будет между прочим сказано, Тасо теперь разгрызает грузинские песни, которые так отрадно слышать каждому патриоту. Надлер⁹⁴, забрав порядочный куш, улизнул куда-то. Яблочкин¹⁹⁷ будет, говорят, здесь на шестой неделе с новой труппой, между прочим, с Глебовой³⁵⁴ и Аграмовым¹⁵⁶, а летом Абариновой²⁴³. На днях мы получили последний № „კრებული“.⁵³ Там есть критическая статья Скандели⁴⁰⁷. Сперва он расхваливает и превозносит до небес подвиги грузинок-переводчиц, а затем переходит к их трудам и совершенно уничтожает их. Есть также статья о брошюре Мухранского¹⁶² г. Петридзе⁴⁰⁸, но я ещё не читала. Если хочешь, мы пришлём тебе эту книгу, а также выпишем „დროება“⁵⁴ и „კრებული“.
Я совершенно уже оставила свой перевод, потому что нахожу, что не так взялась за дело, как следовало и что прежде, чем начать переводить, следовало мне хорошенько изучить грузинский язык. Но теперь я не думаю этим заняться. В Тифл. Вестн.¹³⁶ то и дело что появляются объявления, что ещё и ещё одна девица поехала в Цюрих, но не нужно быть пророком, чтобы предсказать, что ещё и ещё многие поедут. Редактор¹³⁵ как-то приуныл. Нет ни средств, ни сотрудников. Всё это печально. Но есть одна светлая полоса, одно приятное обстоятельство — это появление Ка-ка-ка!⁴⁰⁹ Где он был, откуда приехал, не знаем. Мы как-то мельком видели его в театре, но он ещё не был у нас. ვეღარ იცნობ, ისე გასუქებულა.

Ты правду сказал, что он принадлежит к тем породам, которые появляются с наступлением весны. Он, говорят, был в редакции «Тиф. Вестника», расспросил обо всем и обещал свои статьи. ვაი, ვაი, ვინც მავ კუდიანს არ იცნობს! Папаша хочет свести его с редактором и соединить их труды. Какие хорошие статьи помещают в Неделе²⁰⁰, особенно по педагогике Там есть также разбор «Дневника провинциала в Петербурге» Щедрина⁴¹⁰. Ну, кто мог себе представить, что будет такое время, когда некому будет и словечка написать, а Щедрин²⁹⁷ будет первым писателем. Его очень расхваливают в этой статье. Я давно уже ничего серьезного не читала; все газеты, да журналы, да франц. увлекают меня. Так что, когда увидимся придется свести итоги и окажется, что я немногим подвинулась в этом году. Я все делаю выводы и заключения и многие из них бывают печальные.

შენი ბაბაღე

1871 года, 21 сентября

Дорогой брат Георгий!

Сегодня у нас был Шахпарунов² и много рассказывал о тебе и передал нам твои посылки. Вероятно теперь уже знаешь, что мы 31-го августа, вечером, приехали в Тифлис, где застали большое оживление⁴¹². Со всех сторон съехалось столько народу; поневоле все проснулись и ожили. Сперва дворяне собрались и решили просить у Государя¹⁵ об учреждении военной гимназии и даже написали просьбу, а при общем чтении молодежь нашла лишним просить об увеличении военного сословия и без того достаточного; стали требовать университета и при баллотировке больше шаров оказалось на их стороне, по беспечности некоторых деревенских князей, которые стояли за гимназию¹⁸, ис не были. Говорят, на другой день эти просили предводителя, чтобы он начал снова собирать голоса, но им отказали. Конечно, это немного расшевелило всех; говорили речи — особенно доктор медицины Тарханов⁵⁰, Николадзе⁶⁰ разбирал написанную просьбу и нашёл её нехорошей. После сторонники университета выбрали комиссию из следующих: Тарханова, Чавчавадзе (литератора)¹⁹¹, Дмитрия Джорджадзе⁷² и папаша, второй раз. И обща решили просить средств для средних учебных заведений и о том, чтобы устроить одно из высших учебных заведений. Вчера Государь, Наследник¹⁶ и В. К. Владимир⁴¹³ въехали с торжеством; а сегодня, во время приёма, дворянство подало вышеупомянутую просьбу и Государь обещал им исполнить всё, что возможно; вечером дворянство даёт обед в летнем театре, а завтра город устраивает бал в Муштаиде²⁴ и исключительно для этого построили дом и что только роскошь и умение здешних распорядителей могли сделать, всё применено. Залико¹⁸⁰ рассказывает своё путешествие как фантастическую сказку. Сделался ли ты практичным, я желала бы посмотреть на тебя. Что ты мне всё твердишь про театр, право, ты не меньше меня охотник до него и если ты не отпавился до сих пор, так, вероятно, финансы не позволяют тебе, а я не была и не собираюсь. Теперь я читаю «Эмиль XIX

века»⁴¹⁴ и мне очень нравится, вообще, теория Спенсера¹²³ (которая находится в приложении), а мысли Эскироса¹²³ некоторые неприменимы по нашей бедности и обстановке, впрочем, я ещё не кончила. Напиши, пожалуйста, подробно о лекциях, кажется, что это может меня интересовать. Вероятно, ты завёл лексикон, так как читаешь французские книги; у нас в доме 2 газеты „*დროება*“⁵⁴ лежат, которые получили после Орбели⁵ (он уже, вероятно, передал всё, что мы прислали). Мамаша целует тебя и велела тебе передать, чтобы ты берёг себя и ухаживал бы за собой. Когда Мревлов⁶⁶ узнал, что ты уехал, сперва стал покачивать головой и удивляться, как тебя пустили и примирился с этой мыслью, когда узнал, что аттестат потеряет свою силу через год.

Твоя Тасо.

Бабале благодарит тебя за книгу и карточки и говорит: неужели ты находишь Мольтке³¹⁹ и Бисмарка³²⁰ достойными сидеть в моём альбоме? Книга „*Prince Caniche*“²⁸⁷ написана очень лёгким и общеупотребительным языком, отчего ты сам не прочёл прежде и так не прислал, если хочешь, когда мы кончим читать, назад пришлю; если будешь присылать другие книги, то прежде сам прочитай. Обрати внимание на статью «Классификация наук»⁴¹⁵ (Отеч. записки⁸⁶. Июнь).

2 (38)

1871 года, 10 октября.

Любезный Георгий!

Я сегодня получила твоё письмо⁴¹⁶, из которого вижу, что ты в хорошем расположении духа, право, как будто бы ты с нами. Ты спрашиваешь о лекциях Тарханова⁵⁰. Сперва он объявил, что будет читать 4 лекции, но теперь, к нашему удовольствию, прибавил ещё пятую; из программы, которую, вероятно, уже получил, увидишь, что он читает. На первой лекции было много народу, а на последующих просто битком наполнена была зала Артистического клуба⁵¹. Он сам читает ясно, просто (совсем не поэтически, как ожидали некоторые), говорят, совершенно по сеченовски. Так как плата самая ничтожная, то бедные и богатые собрались одинаково слушать

и они охотно берут в руки лягушку (хотя-бы из любопытства). После лекции его окружают со всех сторон и спрашивают, чего не понимают. Вторую лекцию он окончил, сказав, что в другой комнате устроили опыт кровавый и что не советуется нервным итти туда; несмотря на это, просто доступа не было несколько времени. Опыт был следующий: собаке перевязали сонную артерию, перерезав кожу у горла и, от недостатка крови в головном мозгу, она потеряла совсем чувствительность и через полтора часа ей развязали этот сосуд и сшили горло. Третья лекция не менее интересная была, именно о рефлективном движении и о нервах рефлекса поднимающихся и опускающихся (про это говорят, что это его открытие). Он так увлекательно рассказывает, что забываешь, где находишься. Несмотря на то, что начинается в 7 часов, некоторые собираются уже в начале пятого часа. Слушателей более 800 и даже опоздалые (т. е. люди апатичные) больше уже не находят [места]. Физиологию мы окончили, я выучила и Варенька повторила и теперь мы вместе учим зоологию, чтобы хотя немного знать. Очень неприятно, что ты не можешь прислать лекций Сеченова²⁸⁹, а мы уже планы составляли, как читать и как учиться, даже Гриша¹⁴ в восторг пришёл. Ты пишешь, что Одесса большой город, не думаю, чтобы был бы больше Тифлиса, так как ты не видал окрестности, напр., Навтлуг, Авлабари, Собачьей деревни⁴¹⁷ и др., то, вероятно, потому ты это написал. Осмотришь ли ты окрестности Одессы, это ещё вопрос. Разве от скуки. Ты только теперь позволяешь мне читать французскую книгу, которую уже без тебя начала. Я ещё не беру уроки франц. языка, но собираюсь вскоре начать, только не у Киканто¹¹⁹. Значит, что стоит фунт винограда и пр., это ещё не значит, что ты сделался практичным, впрочем, для тебя же лучше; а насчёт того, что я сделалась писательницей, ты, конечно, видел во мне этот талант ещё прежде, но я отложила до тех пор, покуда ты не одобришь моё стремление. Гогоберидзе⁶² ещё не приехал, говорят, он ещё в Кутаисе.

Любящая твоя сестра Т а с я

Мамаша целует тебя и говорит, что получила твоё описание комнаты и чтоб ты берёг себя. Варенька целует тебя и напишет скоро письмо.

Твоя Н а с т я.

[1871 წ. დეკემბერი—1872 წ. თებერვალი]

Любезный брат Георгий! Вероятно, у вас не такая смертельная скука, как у нас. Представления в театре очень плохи. Оперы дают новые для приманки публики и то посещаются с большим трудом. Поговаривают о скором отъезде Тарханова⁵⁰. Мы недавно видели у Гриши¹⁴ книгу «Физиология» Сеченова⁴¹⁸, но покуда у кн. Вартанова⁴⁰⁴ нет больше, но сказал, что на днях будет. Гриша усердно занимается сельским хозяйством и он говорит, что устраивается частное общество сельского хозяйства. Библиотеку Иванова²⁹¹ перенесли в другое место и, говорят, отдельно устроили кабинет для чтения женщин и мужчин. Читаешь ли ты Скабичевского⁴²⁰? В нашем обществе говорят, ему не позволяют ничего печатать про Герцена⁴²¹. Я занимаюсь усердно французским языком, пишу рассказы и переводы, право, я должна скоро выучиться, а то стыдно; для практики через несколько времени можно будет переписываться на франц. языке.

Прощай. Твоя Т а с о.

Что ты смеёшься над моим писательским талантом, право, я не имею претензию на него и разве только этим можно приносить пользу обществу, впрочем, я не про себя говорю; когда кругом такая пустота и самодурство, надо иметь сильный характер и ум, чтобы не поддаваться им. Варенька целует тебя. Васо и Котэ в гимназии, целуют тебя крепко.

4 (40)

[1872 წ. მარტი]

Любезный брат Георгий!

Твои экзамены верно уже начались и у тебя не будет времени писать нам так часто, как прежде и притом ведь мы скоро увидимся. Оставила ли тебя лихорадка, я много перенесла от этой злополучной болезни и потому знаю, как она действует на человека. Из твоего письма видно, на какие мысли навёл тебя герой Шпильгагена⁴²²; а сколько разных вопросов затрагивает Лассаль¹²⁴ и чтоб понять всю глубину его

мыслей, надо, по моему, не только прочесть его сочинения, но и изучать их. Мы недавно кончили читать первый том (второй запрещён). Лассаль образовал целую школу и осуществление его идей составляет для нас вопрос далёкой будущности, так как у нас нет ещё и буржуазии. Впрочем, ты как юрист и политико-экономист изучишь теорию Лассалья; когда ты приедешь, мы будем много, много говорить об этом. Варенька говорит, что я слишком уже увлекаюсь, но вот мы читаем теперь соч. Помяловского¹²⁶ и его сочинения мне очень нравятся, давно я не читала ничего подобного, они напоминают мне соч. Гоголя²¹⁸ и «Кто виноват» Герцена⁴²³. Да, я очень увлекаюсь, не то что Гриша¹⁴, который говорит, что наше общество не стоит того, чтобы для него жертвовать собой; нет ничего удивительного, что он это сказал, разве мы уже давно не знаем его с этой стороны; это только значит, что мы не ошибались. Что до Тифлиса, то концерт следует за концертом. Дирекция отпустила как италийскую, так и русскую труппу и артисты стараются собрать ещё немного денег на прощанье; дирекция обещивает к сентябрю собрать новых (чтоб хотя новизной привлечь публику), а покуда Надлеру⁹⁴ предоставлено доставлять удовольствие публике, он собирается выписать русскую труппу и после пасхи начнётся его деятельность. Являются афиши за афишами, то в пользу выезжающих Марксов¹³¹, Соколова⁷⁵ и т. д., то для членов в кружке, где выступил Н. Мириманов³⁵ и был встречен радушно публикой; то скрипач Коман⁴²⁴ даёт концерт и которого газета «Кавказ»⁵⁵ называет будущей знаменитостью⁴²⁵, даже наш скромный Краземан¹²⁹ выступил с афишей⁴²⁶; я и папаша были на его концерте (ты знаешь, что Варенька не поощряет артистов); он познакомил нас с своими сочинениями, ему подарили кольцо; он целый вечер играл то один, то с Команом. Ах, вот ещё новость: в «Кавказе» объявлено, что г. Модзалевский⁴²⁷ прочтёт педагогические лекции, кот. хочет разделить на 3 отдела: первый — на славянскую расу; представителем которой считает Коменского⁴²⁸; на германскую — Песталоцци⁴²⁹ и на романскую — Руссо⁴³⁰. Мы собираемся послушать его и тогда напишем об этом. Не зная армянского языка, узнаём всё-таки, что пишут у них, потому, что наш редактор⁷⁸ «Кавказа» так добр, что много чего переводит оттуда; так мы узнали, что дочь доктора Ионисиани⁴³¹ перевела географию на армянский язык и что армянская газета⁴³² желает, чтоб нашлись подражательницы. Кружок⁵¹ выписал и уже получает на 600 рублей книг, большей частью сочинения русских писателей; говорят, также много книг по женскому вопросу. Уж не в кружке ли хотят разрешить его,

особенно после танцев? Что там у вас подельывает Гогоберидзе?⁶² Как-то ты встретил Захария?¹¹⁷ Ни мы, ни мамаша не постимся, а тем более ты не должен. Папаша, мамаша, Варенька, Васо, Котэ и я, все мы тебя целуем. Также и Монавардиса¹⁷⁹.

Твоя Т а с с.

5 (41)

1872, 6 сентября.

Любезный брат Георгий!

Вот уже несколько дней, как мы оставили Белый Ключ (впрочем, без сожаления), но здесь было пыльно и жарко, только теперь заметна перемена. После тебя на Белом Ключе продолжалось то-же самое, переходили от карт к танцам и наоборот. 30 числа офицеры устроили большой вечер, мы не отправились, но говорят, что до 5 часов утра танцевали. Но зато мы поехали в Самшвильдо⁴³³ на целый день с дяденькой⁵², с Натальей⁴³⁴ и с Миримановыми⁴³⁵, составилось довольно большое общество; Варенька с папашей, с Нико³⁵ и с Гришей¹⁴ поехали верхом, а мы поместились на 3-х линейках, пришлось проехать мимо мельницы и через эту лужу, или, как называют, речку, перейти пешком; сколько пищали и кричали, ты можешь себе вообразить потому, что знаешь нашу Анечку⁴³⁶. Когда мы подъехали к садам этой деревни, нас встретил священник, и вместо того, чтоб указать место, где нам отдохнуть, завёл нас прямо в церковь, чтоб не потерять случай собрать побольше денег. Возле церкви сделана была лошадь с седлом из камня и сверху ещё вырезаны человеческие фигуры; в церкви же, возле алтаря, находится большой камень; священник объяснил, что он вырос вдруг из земли (каков священник и как он будет просвещать свою паству!). Потом мы отправились обедать в виноградный сад, а после обеда осматривали развалины замка армянского царства⁴³⁷, вспомнили тебя и пили за твоё здоровье. Этот замок построен на скале, кругом обрыв и река «Храм». Это название ты часто слышал. Надо представить себе развалины в грандиозном виде, внутри устроены бассейны; на возвратном пути нас застал проливной дождь, как раз у мельницы, опять суматоха, крик, шум и т. д. К 9-ти часам мы были уже дома и на другой день с Александром⁵² вспоминали канун, что так хорошо провели. Мы собирались переехать в город вместе с Александром, но

он остался без фаэтона и мы одни отправились по новой дороге через немецкую колонию¹³³. Это чистенькие, белые домики с олеандрами и с огородами, напоминают здешнюю колонию. Говорят, что Бебутов¹³⁵ будет издавать газету «Тифлисский листок»¹³⁶. На днях мы встретились с Калантаровым¹³⁴ в Александровском саду²⁴⁷ и он то нам из зависти объявил, что Бебутов нашёл сотрудников, как-то: Химшиева⁴³⁸ какого-то и что, вероятно, папаша будет ему помогать и доказывал с жаром (насколько мог), что в Петербурге сотрудники больше служащие. Сам же он послал свою корреспонденцию в «Голос»²¹⁹ от 5 августа⁴³⁹. Папаша спрашивал его мнение о брошюре Мухранского¹⁶², он сказал, что ещё не обдумал, но, впрочем, потом высказался очень неблагоприятно для автора. Водевиль твоего знакомого Сталинского ошкаркали⁴⁴⁰, это нехороший признак для начинающего, впрочем, драму Надлера⁹⁴ не лучше встретили⁴⁴¹. Калантаров сказал, что Надлер составил эту пьесу из какого-то французского романа и каждое действие оканчивается очень эффектно, а в целом очень пустая. Ты, вероятно, слышал, что Надлер ещё в прошлом году написал пьесу; теперь он собирается поставить на сцену и дал предварительно прочесть Калантарову, а этот обещал принести нам. В Тифлисе большое стечение народа, лагерь стоит неподалеку и целый белоключинский полк переселился сюда. Все мы, все обнимаем и целуем тебя крепко.

Твоя Т а с о.

6 (42)

[1872 წ. დეკემბრის 28]

Любезный брат Георгий!

Как проводишь ты праздники и зиму? Здоров ли ты? Мы то и дело сидим и читаем по целым дням. Я прочла Добролюбова¹⁹⁰ I том, сколько в нем знания и серьёзного юмора; но его некоторые идеи уже сделались азбучными, чему, вероятно, его последователи много способствовали, разъясняя его слова, хотя в том и не было нужды, потому, что он так просто писал; Даже Яссе²²⁹ пришёл в восторг, когда он прослушал одну маленькую статью. Ты, вероятно, не обратил внимания, почти когда-нибудь «Применение железных дорог к защите материка»⁴⁴² — будешь много смеяться. Говорят, граф Левашову⁴⁴³ в Кутаисе перевели с грузинского языка из

„დროება“⁵⁴ «Корреспонденцию из Швейцарии»⁴⁴⁴; так как статья была социального содержания, то он нашёл нужным при приезде сюда, доложить об этом Великому князю¹⁶, вследствие этого сделали выговор цензору и редактору, вообще, за направление газеты и вот с тех пор начали появляться в „დროება“ точки. Через несколько дней родится новая газета¹³⁶ и восприемником её будет Александр⁵², одним словом, мы получим 1 января «Тифлисский Вестник»¹³⁶ и будем делиться с тобой плодами его. Говорят, что сотрудником его будет Д. Эристов⁸⁵ и для первого дебюта приготавливает фельетон³⁷⁵, в котором будут описаны все заседания дворянского собрания по вопросу о банке и, между прочим, будет о том, как председатель Реваз Андроников¹⁸ сказал вместо эксплуатации — плантация, что, впрочем, для него всё равно. Наши аристократы устроили отдельно свой кружок и по крайней мере этим хотят поддержать своё аристократическое достоинство. Варенька нашла только биографию Стефенсона³⁷⁰, а о других ничего нельзя достать. დედამ შემოგიტვალა: გაუფრთხილდი თავს, თორემ პეტერბურგში არ გაგზავნიო.

Все мы крепко обнимаем и целуем тебя.
Твоя Т а с о.

7 (43)

7 ноября, 1873 года.

Дорогой мой Георгий!

Что ты подельываешь? Успешно ли идут твои дела? Я знаю, что тебя очень интересуеет наша маленькая литература, которая занята тем, что все и всех обличает да обличает и потому я кое-что скажу про нее. У нас только и речь, что о водопроводе и о газе. Дело в том, что город хочет отдать на откуп освещение газом и снабжение Тифлиса водой. В заседании городской голова Язон Туманов³¹ предложил и настоял, чтоб эту привилегию отдали какому-то Руко и сказал про него, что он принадлежит к обществу „Société générale“ Наши редакторы стали телеграфировать в Париж, потом в Лондон, чтобы узнать, правда ли он агент этого общества и узнали, что все это пух⁴⁴⁵. Результат тот, что теперь, кто-то разбросал по городу запечатанные пакеты, а внутри на бумаге написано, что Язон Туманов взял 10000 рублей взятку для того, чтоб устроить это дело. თუმანიანთ ძალიან არცხვეს

Труднее всего бывает открыть первое злоупотребление, მეტი რეზიზანსი ბიზლითვეს რეტი თითონვე თავს ამოყოფენ ხოლმე. Бебутов¹³⁵ почти в каждом номере писал задорные перодовые статьи, задевал всех; а в последнем номере написал фельетон: «Заседание общества вливания нового вина в старые мехи»⁴⁴⁶. Я уговариваю Александра⁵² пересылать эти газеты для Ваню Псарова²⁶⁵, но он говорит, что хочет некоторые из них вставить в рамку. В этом фельетоне, между прочим, выставляет и Александра Бебутова¹¹⁹, называя его оратором словословия, неправда-ли верно? Этот № мы тебе перешлем с письмом папаша. В 7 номере „კრებული“⁵³ Николадзе⁶⁰ пишет про Антона Пурцеладзе⁴⁴⁷ (вероятно, ругает, я еще не читала), и про «Мнато-би»⁴⁴⁸. Без сомнения, это не понравилось ему и он, говорят, с пистолетом отправился в типографию и без дальних рассуждений выстрелил в Николадзе. Пуля не попала; но, за то, с помощью наборщиков тот как отдул его, что, кажется, он и другую ногу потерял. ბუბუთოვმა¹³⁵ გვითხრა, რომ ნიკოლაძესთვის აუკრძალე ბიათ ზაგრანიცაში წასვლა დროებითო, დაუბრალე ბიათო რაღაც წიგნების მოტანაო, მაგრამ მალეო გაანთავისუფლებენო და რაც ცხარე და მწარე არისო ჩემ გაზეთშიო, სულ იმისი ჰგონიათო. Что еще сказать тебе? Я целый день читаю, а по вечерам бренчу на фортепиано. Газеты очень интересные, не хочется их пропускать, а между тем на них идет так много времени. Костя пристрастился к страшным и необыкновенным романам и все их читает. Присылаем тебе через одного офицера баталиона Захария Туманова¹¹⁹, 6 номеров „დროება“⁵³ и один номер „კრებული“⁴⁴⁹. Я пересмотрела этот номер. Заметка о «Поти» мне очень понравилась, вероятно, соответствовала настроению, о «Батуме» скучно, а насчет радикалов очень интересно⁴⁵⁰; другие неоригинальные, а ты знаешь, что я все ищу что-нибудь новое и оригинальное. Папаша, мамаша, братья и я, все мы, обнимаем и целуем крепко и крепко. Мы все здоровы, а ты как поживаешь? Нянюшка целует тебя.

Твоя Т а с о.
8 (44)

Тифлис, 5-го декабря 1873 г.

Любезный Георгий!

Долго, долго ждали мы твоего письма и папаша все откладывал, что, авось, получим, но все-таки днем раньше тво-

его письма написал тебе, а 3-го числа, вчера, мы по почте несколько номеров „ღროება“⁵⁴, три номера «Тифлисского Вестника»¹³⁶ и один номер „ქრებულო.“⁵³ С этим же господином¹¹⁹ присылаю следующую книгу „ღროება“, которая состоит из 5-го и 6-го номера. Из этой книги я читала и пересматривала только статьи Николадзе⁴⁵¹ и пришла к давно известным выводам, что он начитанный господин и большой патриот. На короткое время расшевелил он всех, поднял шум, бросался туда и сюда и кончил тем, что уехал, или уезжает за границу. Скучно что-то в Тифлисе! Несмотря на то, что балы, концерты и представления сменяют друг друга, но всё это как будто искусственно. То-же самое и в литературе: Эристов (Глухарич)⁸⁴ вот уже другой месяц, как сильно болен, лежит в постели, все о нём жалеют, как о даровитом писателе; но есть, конечно, и такие лица, которые думают: «а кому достанется его наследство?» Наш Калантаров¹³⁴, после оспы ставший ещё красивее прежнего, тем не менее всё прячется и не показывается, встречаясь с папашей только по ночам, под тёмным покровом которых обдумывает свои гениальные произведения. Пока он задумал попробовать свои силы в драматических опытах и написал пьесу для армянской сцены. Если только он выставил в пьесе себя, то, конечно, публика много выиграет, находя обильную пищу для смеха. «Не сердитесь»²⁷⁰ — вот название его пьесы. Не правда-ли, что после такого предварительного извинения со стороны юного автора, зрители будут к нему снисходительны. О том, как пройдет его пьеса — узнаем и немедленно напишем тебе.

Все мы крепко и крепко обнимаем тебя и желаем успеха как в юридических занятиях, так и во французском языке.

Любящая Т а с о.

9 (45)

Тифлис, 19-го марта 1874 г., вторник

Дорогой Георгий!

С каких пор мы не имеем от тебя известий; письмо, которое ты послал с Псаровым²⁶⁵, по крайней мере до сих пор, потеряно для нас, он уложил его в чемодан, который пропал...
 რა უმბოა, ღმერთო, წიგნი რა ჩასადებო იყო ჩამდარბნი?
 Присылаю тебе свою карточку, не знаю, как ты найдёшь её,

щёки немного одуты, но так как, это первый опыт, до сих пор ни разу не снималась, то остановилась на этом. Я на днях окончила сочинение Геттнера³⁹². Философы-писатели, которых он описывает, сами так занимательны и увлекательны, что Геттнер совершенно ступёвывается и кроме двух-трёх противоречий, ничего не заметно. Какая галерея картин, какой разнокалиберный характер и соответственно этому — дух сочинения у Вольтера¹⁷⁸, Руссо¹²² и Дидро⁴⁵². Шатриана¹⁵⁰ непременно кончу к Пасхе; кто хочет познакомиться с революциею 93 года, то эта книга, мне кажется, гораздо больше поможет, нежели Виктора Гюго роман⁴⁵³, которого все наперыв хвалят.

Что сказать тебе про Тифлис, лекции по-прежнему продолжают. Какой-то адвокат Молчанов⁴⁵⁴ выступил на сцену с политической экономией, на первой лекции его ошкарли сильно, ვაფხუკიანბრა და მეორედ არ წაიკითხა. Меня не было в этот вечер, но говорят, что он сказал: «Людовик XIV⁴⁵⁵ был республиканцем, а Адам Смит⁴⁵⁶ — меркантилистом. — Местные газеты наперыв ругают и критикуют лекторов-учителей. «Мшак»¹⁰⁸ разругал Стадлина⁴⁵⁷; этот не отстал в этом отношении, посмеиваясь над доктором философии и вызывая его на полемику⁴⁵⁸. Скоров⁴⁵⁹ закончил свои бесцветные лекции благодарностью публике, что у неё достало столько терпения выслушать его во имя науки, не шикая, до конца. Появился ещё новый лектор — Трачевский⁴⁶⁰, он учителем истории во дворце. Предмет его очень интересен: «Россия и Германия при Екатерине II⁴⁶¹, Фридрихе II⁴⁶² и Иосифе II»⁴⁶³. Он ещё только одну лекцию прочёл⁴⁶⁴, но так небрежно и вяло, что это не соответствовало тому, что его сильно хвалили. — Что день — то концерты разных актёров, актрис, приезжих музыкальных артистов и даже местных классиков. Ты знаешь, что Желиховский⁷⁶ не ударит в грязь, недавно устроил концерт, играл оркестр из гимназистов и даже заставил одного гимназиста-поэта прочесть стихи без всякого смысла. Бывают ещё прощальные концерты. Соколову⁷⁵ отказали, несмотря на то, что «Тифлисский Вестник»¹³⁶ распинался за него⁴⁶⁵; он едет во Владикавказ¹⁷¹ с женою⁴⁶⁶, его там ангажировали. Уж, конечно, на его прощальном концерте⁴⁶⁷ были Васо и Котэ, они говорили, что Соколов пел куплеты насчёт антрепренёров, что публике доставляло большое удовольствие. Мы все здоровы. Папаша, мамаша, братья и все мы обнимаем и целуем тебя крепко и крепко.

Твоя Т а с о.

Когда начинаются у тебя экзамены?

8. სარკივო მასალები.

[1874 წ. აპრილი]

Дорогой Георгий!

Мы аккуратно получаем твои письма, ещё аккуратнее считаем дни, когда можно будет обнять тебя и вдоволь побеседовать с тобой. დედა ვითვლის, რადგანაც ოდესაში ვაქრობა იცით, არ იქნებაო, რომ ერთი დღე მაინც დააკლო კიდევო და უფრო ადრე მოხვიდეთ. У нас весна в разгаре. Александровский сад²⁴⁷ по прежнему популярен, сюда собираются со всех сторон, даже буржуазная аристократия, как например: Михо Мириманов с женой⁴⁶⁸. Наслаждаться воздухом — единственное удовольствие в Тифлисе. Театр плох, из прежних некоторых распустили; а из новых одна Г-жа Мирайловская¹¹⁹ (из Владикавказа)¹⁷¹. Говорят, у неё хороший голос, но неуклюжая и неповоротливая (а оперетки ведь, вообще, берут игривостью). С Соколовым⁷⁵ простились. На своем концерте⁴⁶⁷ он собирался дать маленький водевиль с участием Сталинского¹³⁷ и других любителей, но перед поднятием занавеса ему запретили представлять, так как по контракту с дирекцией Яблочкин¹⁹⁷ имеет право запрещать актёрам частные представления в день театральных представлений и Г-жа Яблочкина²³² не преминула воспользоваться этим случаем, чтобы насолить ему. Соколов не унялся и там же состряпал несколько куплетов насчёт дирекции, антрепренёра, чем доставил большое удовольствие, гимназистам вообще, а, в особенности, Васо и Котэ. რა უგემური ყოფილა შენი ნაცნობი სტალინსკი; ისეთი ფინათ კითხულობდა. Чуть было не забыла написать, что в этот вечер выступил на сцене Акакий Церетели⁴⁶⁹. Он читал по грузински вяло, так тихо, что нельзя было разобрать ничего и как будто боялся всех и всего. Нельзя было представить, что имеретин, а в особенности он, Церетели, мог так конфузиться перед большею частью русской публики. В литературе у нас затишье, скука и пустота. На неё даже и то не действует, что в «Петерб. ведомостях»⁸⁰ есть корреспонденция из Тифлиса, где ругают здешних молодых туземцев. Ты пишешь, чтоб тебе не посылали „კრებული“⁴⁵³, да у нас только и есть, что один 10-ый номер; больше не издали, вероятно, от того, что нет у них материала. Да и „დროება“⁴⁵⁴ и «Тифлисский вестник»¹³⁶ так пусты, что не стоит их пересылать. Не-

правда ли, верна характеристика Давида Эристов⁸⁵ насчёт здешних писателей, особенно про Калантарова¹³⁴, что в «Тифлисском Вестнике»⁴⁷⁰. С весною у нас начинается переселение, ты, вероятно, часто будешь видеть здешних, особенно, женщин, проездом через Одессу. Некоторые едут лечиться, другие с мужьями покупать товары; конечно, есть и такие, которые будут учиться. Так, говорят, что Домбровская⁴⁷¹, Надежди-ны³⁴⁵ (две сестры) и Симонович³⁴⁴ уезжают, первые — в Женеву, а Симонович совсем закрывает школу, детский сад и едет в Петербург. Скажу ещё, что Гриша¹⁴ пишет в армянской газете фельетоны о Женеве, о Лозанне и т. д. Он пишет по-русски, а в редакции переводят на армянский язык, из этого можно заключить, как драгоценны эти материалы. Папаша, мамаша, братья и я, все мы обнимаем и целуем тебя крепко и крепко.

Твоя Т а с о.

11 (47)

1874 года. Октябрь, 4 число.

Дорогой мой Георгий!

Вчера мы получили твое первое письмо⁴⁷² и были очень обрадованы, что ты доехал благополучно и так хорошо устроился. С тех пор, как ты уехал, не прошло и трёх недель, а между тем мне кажется, что мы уже давно не виделись и давно ничего не пересказываем друг другу. Когда по утрам не бывает папаша и братьев, то настаёт такая тишина во всём доме, удобная, конечно, для философствования... Я кончила читать Шерра⁴⁷³; в сущности начатый им рассказ о революции Венгрии⁴⁷⁴ не окончен и возбуждает большой аппетит к дальнейшему чтению, невозможному нам. У него описано начало деятельности Кошута⁴⁷⁵. Из его сочинения можно вывести самый печальный вывод насчёт способности вообще людей, а в особенности немцев, к свободному мышлению и к разумным переворотам.

Громкое название, что в Тифлисе есть опера, но что там делается, боже упаси! Мы были недавно на „Bal masque“⁴⁷⁶. У тенора (первого) большой, но неприятный голос. Заметно, что когда-то чем-то был; но зато, первая примадонна выкрикивает свою партию, размахивая руками, но после пения лицо её принимает тупое выражение. Говорят, у второго тенора

нет голоса и у другой примадонны — самый маленький, но приятный.

Что сказать про нашу жалкую журналистику! «Кавказ»⁵⁵ остаётся по прежней программе таким-же, но «Тиф. вестник»¹³⁶ и „ღროგბა“⁵⁴ с тех пор как ты уехал, ссорятся из-за злополучной корреспонденции⁴⁷⁷. Эристов⁸⁵ написал недавно фельетон⁴⁷⁸, где их очень осмеивает, выставляет Лордкипанидзе³⁸⁸ конканирующим в юбке с песнями *trou-la-la!* У него и патер Скандели⁶⁰ (который теперь приехал сюда), сердится на Лордкипанидзе и жандарм Петридзе¹⁶⁵, издающий звук «С-сс-уу! Тш-ш!» и т. д. и т. д. Со следующего номера „ღროგბა“ будет редактироваться Месхи²⁹⁶, который уже приехал⁴⁷⁹; посмотрим заграничные плоды. Сегодня папаша занят, поэтому не могли послать тебе некоторые номера «Тифл. Вестника» и „ღროგბა“, где ты сам мог-бы всё прочесть. Но скоро получишь или с почтой или с Псаровым²⁶⁵, который едет (как говорит Александр)⁵² не учиться в Одессу, а приказчиком за границу; посоветуй Джанджугазову⁴⁸⁰ последовать его примеру. Мы все здоровы, Вася и Котэ крепко заняты, кроме уроков читают книги, которые берут из читальни Иванова²⁹¹. Мамаша просит не тужить из-за потерянных вещей, а нянюшка и кормилица просили передать: „გვ ძველი და სხვა ახალი“. В настоящее время Гриша¹⁴ занят одной богатой армянкой Кетхудовой¹¹⁹, у которой вероятно не меньше приданного, чем у Айвазовской¹¹⁹, которая воспитывалась в Дрездене и холодна к нему, как истая немка.

Ещё раз пишу, что мы все здоровы, чего желаем и тебе.

Твоя Т а с о.

12 (48)

Тифлис, 28/29 декабря, 1874 г.

Вот уже почти месяц, дорогой Георгий, как я тебе написала письмо, не знаю, право, зачем я так разленилась. Начну с того, что мы вчера послали тебе телеграмму с поздравлением со днём твоего рождения. Не знаю, ожидал ли ты, но в последнее время, кажется, ты так неисправно получал от нас письма, что мы этим дали тебе знать о нашем здоровье. Мы все тебя поздравляем и желаем тебе прежде всего здоровья, а что ты пишешь насчёт Александра Македонского⁴⁸¹,

так мне нравится в нём только его энергия и мужество; а не то, что в 20 лет он защищал трон, оставленный ему отцом народа, который хотел отделиться и образовать республику, или что он забрал Среднюю Азию, так на это способен был и Аттила⁴⁸², и другие завоеватели. Что до Росселя³³⁶, то он, кажется, слишком близко стоит к нам, чтоб о нём судить беспристрастно. Не умирали ли также во время первой Республики⁴⁸³ тысячи же Росселей, которые шли босыми по колону в снегу защищать свою свободу, чтоб потом предоставить Наполеонам⁴⁸⁴ пожинать лавры? Не принёс-ли бы Россель-коммуналист больше пользы теперь, во время реакции и при таком безлюдии, если бы он был на стороне республики и защищал бы её честно и с энергией? Я, кажется, слишком распространилась, — лучше я тебе новости порасскажу.

На днях были в один вечер две свадьбы: одна нашей швейки Мариам, а другая — о, удивление! — Нико Мириманова³⁵, который составил дуэт с Аргутинской (не с музыкантшей⁴⁸⁵, а с сестрой её — с той, которая, помнишь, дебютировала в пении «О любви» на Белом Ключе). Свадьба Нико и обручение произошли в один день, торопливость со стороны невесты объясняется, кажется, тем, чтоб любовь Нико не охладела в один день, а с его стороны — чтоб невесту не отняли бы, так как в Тифлисе их очень мало!... Но каково было положение здешних женщин, когда они узнали эту новость уже после свадьбы. Недавно Катя Макарова¹¹⁹ показывала мне одного молодого артиллерийского офицера по фамилии კობახიძე, сказав, что он тот самый, который пишет под псевдонимом ჯალადიდელი⁴⁸⁶ и Катя осталась верна себе, как и всегда, рассказывая его биографию. Кстати, её старший брат¹¹⁹, который был с тобой в гимназии, теперь уже в Петербурге и поступил в земледельческий Институт. У нас затишье, реакция, впрочем, благотельная, как выражается папаша, в кружке танцуют, в театре смотрят на канкан; а для некоторых является надежда, что в великом посту будут читать лекции в кружке⁵¹; подробности неизвестны, но говорят, что лекторами явятся не только мужчины, как-то Стадлин¹⁵⁸, Гордзиевский⁴⁸⁷ и т. д., но ещё и женщины, М-ме Симонович³⁴⁴, а других не знаю. Решительная минута настала для Калантарова:¹³⁴ в это время, как я пишу тебе письмо, решается его судьба, или он будет армянским Шекспиром⁴⁸⁸ и на руках понесут его домой (что не составит большого труда, принимая в соображение его объём), или же минует его храм бессмертия и он провалится в преисподнюю (ჯანბანში წავა). Он переименовал название пьесы, которая теперь называется

«Тифлисские нравы»²⁷⁰. Не поверишь ли, я его почти что видала после тебя. Посылаем тебе 4 номера „დროება“⁵⁴, они же и последние, так как папаша их ещё не выписывал. Признаюсь тебе, эти последние номера, под новой редакцией, отзываются сухостью и тяжестью, об одном вопросе докучливо пишут несколько раз⁴⁹⁰. Не знаю, прежде ли лучше была эта газета, или во мне исчезла последняя патриотическая искра. Получишь ещё три номера «Тифлисского Вестника»¹³⁶, они не то чтоб были из лучших, но в них помещена судебная хроника о том, как Николадзе⁶⁰ судили в Кутаисе за оскорбительные выражения против Окружного Суда⁴⁹¹. Из Тифлиса поехал защищать его наш Арсенев (Степанов)⁴⁹². Папаша при чтении каждый раз добавлял: ამ ჰკვიან აუბლიცისტს კიდევ როზგი. Не осуди грешного Бебутова¹³⁵, он один возится, никого нет решительно у него, Глухарич⁸⁴ всё болен, а Калантаров¹³⁴ занят приобретением славы на другом поприще. В Одессе издан, как я где-то читала, с благотворительной целью женский календарь, если это благополучие не стоит дорого, то как-нибудь перешли его мне, хотя я знаю, что он может иметь больше местный интерес. Что касается до семинаристов, то правда двух или трёх судили⁴⁹³, но ничего ужасного я не слыхала и не знаю. დედა გილოცამს რაქდენიას და გითვლის, რომ ჩიტმა ამბავი მომიტანაო, რომ უკალოზოდ დადიხარო და თუ მართალია, ამ სიცივეს როგორ იტანო და რატომ არ იცვამო. Ждём твоей карточки. Мы все здоровы, обнимаем и целуем тебя. Поклон твоим товарищам от нас. Желая тебе провести хорошо масленицу. 2 номера „ქრებული“⁵³ пришлём на днях. Журин⁹⁰ женился на Светлановой²³³.

Любящая тебя твоя Т а с о.

13 (49)

Тифлис, 14 января 1875.

Дорогой мой Георгий!

Из твоего письма видно, что ты уже кончил свою диссертацию⁴⁹⁴, заметно, что ты сильно работаешь, но вероятно, не в ущерб здоровью, так как Орбели⁵ сказал, что ты совершенно здоров. У нас также всё обстоит благополучно. Мы все

здоровы, братья принялись за свои уроки. Не можешь ли ты мне сообщить, когда у тебя будет время, касался ли ты в своей диссертации нынешнего положения школ в России и системы обучения, принятой у нас в школах. Поверишь ли, что я не могла найти журнал Мин. Нар. Просвещения⁴⁹⁵, где статья Миропольского⁴⁹⁶, мне обещали, но не знаю, насколько можно надеяться на это. Но зато я прочла статью Льва Толстого⁴⁹⁷. Он так убедительно критикует новых педагогов, что у меня явилось желание познакомиться поближе с его методом и потому я собираюсь купить его азбуку⁴⁹⁸ и сравнить с азбукой Ушинского⁴⁹⁹, его буквослагательный метод с звуковым. Я думаю, что на опыте очень легко будет заметить все недостатки как одного, так и другого метода. Теперь наш город не волнуется никакими общественными вопросами (если только он мог когда-нибудь волноваться), после сверхъестественного усилия, сделанного им в выборе гласных и городского головы, того-же Язона Туманова³¹, находя его всё-таки лучшим из худших. В первое же заседание, как говорят, Язон представил гласным готовый адрес к барону Николаи⁶⁹ от города, — как к инициатору введения нового городского положения. Конечно, нашлись такие, которые сейчас-же согласились подписать этот адрес, другие тихонько говорили, что голова начинает вести дела лакейством, но что они служащие люди и потому не могут не подписать; а некоторые, как редактор Арцруни¹⁰⁷ и другие свободные люди не подписались, но, так как, их было меньшинство, то адрес был послан и голова осчастливился получением ответа... Вот всё, что у нас делается. Как жаль было расставаться с сотрудником **С.-Петербург. Ведом.**⁸⁰, особенно с Сувориним⁵⁰⁰, читал ли ты их прощание и где они приютятся? Что-то граф Салиас⁵⁰¹ смахивает на славянофила; вероятно, скоро увидим, как он будет вести дела, или не будет ли он последователем «Гражданина»⁵⁰² или «Русского мира»⁵⁰³. Что касается местной литературы, то мы посылаем тебе — весь букет. В „ცისკარი“²⁷⁷ есть Гр. Орбелиани статья²⁸⁰, где он разбирает роман Г. Церетели²⁹⁵, хорошо тебе знакомый, а в фельетонах „ღროგბა“⁵⁴ ответ на это⁵⁰⁴. Так как, теперь очень много номеров „ღროგბა“ хотя и маленьких, то право, не знаю, стоит ли их всех посылать и будет ли у тебя время перечитывать их; поэтому я сократила и несколько номеров удержала у себя. Не знаю, получается ли у вас кем-нибудь «Кавказ»⁵⁵ и читал ли ты, как Ерицов¹⁶⁰ разбирает **Тифл. Вестник**¹³⁶ за 1873 и 74 год⁵⁰⁵, но я посылаю тебе, хотя только конец этой статьи, так как, ты сам можешь догадаться, о чём он пишет вначале. Инициатива критиковать так, конечно, никому не пришла-бы в голову,

საქართველოს
 ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

как только Ерицову, вероятно, ты сам его хорошо оценишь. Бебутов¹³⁵ не падает духом и не уступает ни в чём⁵⁰⁶. В Тифлисе всё попрежнему, только недавно выступил как лектор доктор геологии Арцруни, (брат редактора)⁵⁰⁷, читал он о сере несвязно, вяло, одним словом, он произвел на многих и особенно на меня, дурное впечатление, хотя ему хлопали его знакомые...⁵⁰⁸

Я чуть было не забыла написать, что наш поэт Эристов⁸⁵ женился на одной богатой девушке Сараджевой⁵⁰⁹. Вот видишь, как у нас легко соединяется поэзия с золотом, а коль скоро является благополучие, то можно благодушествовать и поэзию отложить в долгий ящик.

Поклон тебе от всех родных и знакомых. Все мы тебя крепко и крепко целуем и обнимаем.

Твоя Т а с о.

14 (50)

1875 года, 25 марта. Вторник.

Дорогой мой Георгий!

Из твоего письма от 12 марта⁵¹⁰ видно, что ты получаешь аккуратно мои письма с каждой почтой. Я потому пишу тебе так часто, чтоб ты о нас не беспокоился; у нас все идет хорошо. Не знаю, получишь ли ты это письмо аккуратно, так как, по линии железной дороги сгорел мост и поезд перестал ходить на время. Хотя у нас все зелено и весенние дни, но ветер довольно холодный дает часто себя знать. В продолжении десяти дней из Петербурга не было почты, по случаю завалов и ты себе не можешь представить положение здешних газет. აკაკი⁴⁶⁹ მთვარე მთვარეზე გამობნდება „დროებაში“⁵⁴, იმ ნომრების უკან რაც გამოგიგზავნე, კიდევ ორ ნომერში დაიბეჭდა თითო ბეწო და დაიღუბა. В передовой статье (если можно так называть их) Месхи²⁹⁶ написал о том, как у нас выходят или проще выдают замуж молодых девушек и прозвал их გამბიო⁵¹¹. Эристов (Глухарич)⁸⁵ обиделся, принял все это на счет себя, так как, он недавно женился и разразился фельетоном⁵¹², но увы! Очень плохим, в конце затронул и Чавчавадзе¹⁹¹, что он теперь думает только о том, что скажут на базаре — следующими стихами:

Уж лучше муза ты молчи,
Чем петь базар и тулухчи!

რა გითხრა კიდევ! Ты знаешь, сколько у нас говорят о молодых людях, только что окончивших курс. Все то и дело хвалили и восхваляли молодого Гамбарова¹¹⁹, но многим пришлось разочароваться. Говорят, на одном вечере, где было много молодых армянских девушек, после ужина все говорили спичи; когда очередь дошла до него, он что-то тихо пробормотал, молодые девушки просили повторить, но он им сказал: наплевать на вас, если вы не расслышали. Представь положение этих очарованных девушек. У нас больше всего прививается клубная жизнь; так, скоро откроют офицерский клуб. Великий князь¹⁶ пожертвовал 8000 рублей, а княгиня²⁸⁵ целый сервиз. Они все так надеются на клуб, что он может соединить всех военных и распространить между ними образование, а, вероятно, только разовьет более картежничество и не забудут конечно, плясать.

დედა გითვლის, თუმცა ვიცის, რომ ბევრი საქმეები გაქვსო, მაგრამ თითო სტრიქონს ნუ დაგვაკლავთ ამ ცოტახნისთვის და შენი მშვიდობის ამბავი მოგვწერე ხოლმეო, მონარტამ¹⁷⁹ შემოგითვალა: როდის იქნება ერთი კაი ნაღები პირში ჩაგიდოო და ჩახლილი ერბოკვერცხი გაგიკეთოო.

Она все то и дело дни считает.

Насчет выезда летом еще ничего не решили, ждем твоего мнения. Вероятно, ты уже написал нам.

Поклон тебе от дяди Александра⁵², Иассе²²⁹, Гриши¹⁴, тетьки Саломии⁵¹³ и от всех других родных и знакомых.

Мы все здоровы, проводим хорошо время и дни считаем, когда увидимся.

Будь здоров и весел. Крепко тебя любящая

твоя Т а с о.

15 (51)

18 апреля, 1875 года.

Дорогой мой Георгий!

Васо пишет тебе о своем театре⁵¹⁴, в котором он был главным участником. Я все подсмеивалась над ним, чтоб он слишком не увлекался и говорю, что на безрыбье и рак рыба. Я недавно прочла «Темное царство» Добролюбова⁵¹⁵. Не

знаю, ожидала ли очень многого или теперь уже эти идеи делаются для многих азбучными; но мне эта статья не особенно понравилась, или, может быть, я сама виновата, не в меру очаровываюсь и не в меру же очень скоро разочаровываюсь. Посмотрим, что скажет «Луч света в темном царстве»⁵¹⁶. Ты, вероятно, так занят экзаменами, что ничего не читаешь. Наша литература вполне отдыхает и вот уже почти две недели, как газеты не выходят და როგორღაც დაყრუბული ვართ, თუმცა ბევრი წიგნები გვაქვს შინ წასაკითხავი, რომ მესხის²⁹⁶ და აკაკის⁴⁶⁹ ბაიათებს არ ვკითხულობთ. „ბაგრატ დიდი“⁵¹⁷ აკაკისა ძალიან მომეწონა. Он от начала до конца проводит идею — что цель оправдывает средство. Орбели⁵ поступил на службу в палате и отец в восторге от него и до небес его возносит.

Будь здоров, дорогой мой Георгий, все мы тебя крепко и крепко целуем и обнимаем. Желаем тебе хорошо окончить свои экзамены. Мы все здоровы и хорошо проводим время, каждое утро в 6 часов выходим в сад гулять. Косте очень нравятся литературные грузинские вечера⁵¹⁸ и он собирается ещё раз пойти.

Любящая тебя Тасо.

Сейчас получили твоё письмо и очень рады.

16 (52)

1875 года, 25 апреля, Пятница.

Дорогой мой Георгий!

Вчера мамаша получила от тебя письмо. Она была так рада, целовала его, говоря, мне кажется, что я Георгия целую. У нас всё обстоит благополучно, погода прелестная, гуляющих и катающихся нельзя перечесть, так что не хочется думать о будущем. Недавно был второй грузинский концерт⁵¹⁹ без Глухарича⁸⁵, говорят, он обиделся, что в „დროება“⁵⁴ его не поставили выше всех⁵²⁰ и вместо него участвовали Умиков¹⁶⁵, Ахвледiani⁵²¹, Чиковани⁵²², и т. д. წარმოიდგინე რა იქნებოდა, хотя Котэ, который был там, их всех хвалит. Гриша¹⁴ получил опять новый плуг и всё возится и пробует. Он ездил в Логино⁵²³ с Костей Ениколоповым⁵²⁴ делать опыт, მგონია, ერთი მეორეს სჯობს. Недавно Вано Андроников⁵²⁵ говорил,

что Кананов⁷⁸² (помнишь, что женат на Пальцыной⁷⁹⁷) едет к вам в Одессу и хочет сдать экзамен по юриспруденции. Мне очень понравилась статья Добролюбова «Когда же придёт настоящий день?»⁵²⁶. Я читала его три тома и больше всех понравилась эта статья, хотя она не отличается оригинальностью, но написана живо и разумно. Я помню, что Писарев³⁸⁹ не соглашался с ним и был совершенно другого мнения о романе «Накануне»⁵²⁷. Я хочу на днях пересмотреть и его статьи об этом⁵²⁸.

Наш редактор Бебутов¹³⁵ совершенно разленился, выпускает такие номера, что тошно в руки брать, а „დროება“⁴⁵⁴ помещает те статьи, которые на концертах читает Акакий⁴⁶⁹. ზაფხულისა არ ვიცი რა მოგვწერო, ჯერ აქამდინ არაფერი არ ვიცით, შენც მოგვწერე შენი აზრი, თუ სად წავიდეთ, კოტე იწევა ფეოდოსისკენ, ვასო—ახლო მახლო. თუ ფეოდოსიაში ვერ წავედით, სად გინდა, რომ სახლი ისე დაგიჭიროთ, თორემ მერმე ძნელათ ვიმოვით.

დედა გოთვლის ტანისამოსზე, რომ, როგორც შენ ამჯობინო, ისე მოიქეციო, რასაკვირველია მანდ უფრო იაფი იქნება და ერენჩაკისგან⁷ აიღეო, რაც დაგიჭირდესო. Мы все здоровы и хорошо проживаем, будь и ты здоров. Поклон тебе от всех знакомых и родных.

Любящая тебя Т а с о.

ვასილ თუმანიშვილის წერილები

1 (53)

1871 г., 10 октября⁵²⁹.

Любезный брат Георгий!

Получивши твоё письмо, мы узнали, что ты хочешь прислать нам книги⁵³⁰. Котэ читал все 3 части «Дети капитана Гранта»⁶¹. Я скоро тебе мои двухмесячные отметки пришлю, я теперь читаю «Зверобой» сочинение Купера⁵³¹. Я тоже попал на первые две лекции доктора мед. кн. Тарханова⁵⁰, он читал «Роль нервной системы в движении животных». Он читал очень ясно и понятно, так что всякий, кто понимает по русски, мог бы слушать его лекции, даже Сулхан Иванович¹¹⁹

был. Он постоянно повторяет слово «очевидно», говорят, он подражает Сеченову²⁸⁹, он (Тарх). его ученик. Остаюсь твоим любящим братом.

В а с и л и й.

2 (54)

12 декабря, 1871 г., Тифлис⁵³².

Любезный брат Георгий!

Я скоро тебе пришлю отметки за ноябрь и декабрь месяцы. Я читаю «Приключение капитана Гранта»⁵³³. Тут давали недавно комедию Гоголя²¹⁸ «Ревизор»⁸⁹. Городничего играл г. Соколов⁷⁵, Хлестакова — Фёдоров⁵³⁴, почтмейстера — Журин⁹⁰, Бобчинского — Каменский¹²¹, Добчинского — Полтавцев⁵³⁵. Недавно наша русская труппа увеличилась одним артистом г. Лариным⁵³⁶ (ты, кажется, его видел в Муштаиде)²⁴. Хвалили очень Соколова и Федорова в «Ревизоре». В прошлую субботу давали в бенефис г. Журина «Быль молодцу не укор», комедия Потехина⁵³⁷, ещё давали «У страха глаза велики и антракт», в коем участвовали г-жа Аборинова²⁴³, г-н Соколов и г-н Ларин. Завтра будет Соколов читать куплеты «Смех»⁵³⁸. Целуют тебя все наши и Нодар¹¹ кланяются. Залико¹⁸⁰ и Монавардиса¹⁷⁹ собираются написать тебе письмо!

Твой брат В а с о.

3 (55)

18 февр. 1873 г.⁵³⁹

Любезный брат Георгий!

Я уже сколько времени не писал тебе письма. У нас теперь весенние дни стоят, одеваются по весеннему, словом, говорю, весна.

Ну, вот и масленица настала; то и дело блины едят, ходят по маскарадам, по вечерам, а иногда и по театру. Говоря о театре, нельзя не упомянуть о гимназистах, как о постоянных посетителях нашего театра. Твой бывший директор⁷⁶ был

так любезен, что выхлопотал для нас, гимназистов, ложи и дал нам право ходить, платя по 50 коп. Честь и слава Жетеховскому! Но вот только сегодня антрепренёрство Надлера⁹⁴ кончается и вряд-ли Яблочкин¹⁹⁷ пустит нас в ложи, подчас и в литерные за 50 к. с человека, как Надлер.

Мы теперь посещаем трагедии, как-то: Гамлет³⁴⁹, Разбойники⁵⁴⁰ и др. В этих трагедиях отличается А. Ленский¹⁵⁵. Этот молодой артист производит фурор на нашей сцене в ролях Гамлета, Франца⁵⁴¹ и др. Если ты читаешь «Кавказ»⁵⁵ в 16 номере можешь найти про него⁵⁴². Здешние театралы говорят, что такого Гамлета, Чацкого²⁰⁸ и др. не было на нашей сцене. Меликова⁴⁴ расспроси про Ленского, он тебе расскажет. Яблочкин выписал Аграмова¹⁵⁶ (которого нельзя сравнить с Ленским), Глебову³⁵⁴, Лукашевич²⁰⁹. Оставил: Л. Соколова⁷⁵, Протасова¹⁹⁶ и Воронковского¹²⁰. Надлер слишком много запросил — уезжает; сегодня последний спектакль, последний день царствования его в Тифлисе и последний прощальный бенефис его, дают трагедию «Велизарий»⁵⁴³.

Мои дела идут по прежнему хорошо; говорят, будто с будущего года у нас 6 классов будут. Я недавно встретил бывшего твоего товарища Луарсаба Христова¹¹⁹; он распрашивал о тебе и просил передать поклон (он теперь прапорщиком).

Г-жа Маркс 2-я¹³¹ вышла замуж за И. Питоева²⁶⁹ (брат бывшего твоего товарища).

Твой брат В а с о.

4 (56)

[1873 Մ. սմբողո] ⁵⁴⁴

Любезный брат Георгий!

Христос воскрес! Ну, вот, всего полтора месяца остаётся до твоего приезда, которого мы ждём с нетерпением. У нас экзамены начнутся, как говорят, 17 мая. С нашей гимназией будет большое преобразование, впрочем, это слухи, посмотрим. Калантаров¹³⁴ тут; занимается разбором армянской литературы! Он третьего дня был у нас, но жалко, я не мог его видеть — я был в театре, давали «Гувернёр»⁵⁴⁵, гувернёра играл вновь приезжий актёр из Петербурга, г. Добров⁵⁴⁶. Я был и на открытии театра — шла «Гроза»⁵⁴⁷; исполнение этой пьесы мне не особенно понравилось, — отличались только:

Соколов⁷⁵ в роли Кудряши и д-ца **Яблочника**²³³ в роли **Варвары**. Г-жа **Яблочкина**²³² же в роли Катерины была холодна и не произвела никакого впечатления. Кабанова играл **Журин**⁹⁰. **Надлер**⁹⁴ до сих пор тут был (даже на представлении «Грозы») и ждал, авось, **Яблочкин**¹⁹⁷ пригласит его; но не дождавшись этого, уехал во Владикавказ¹⁷¹, где и назначен он управляющим тамошней труппой. Целуем мы все.

Твой брат В а с о.

5 (57)

1873 г., 1 ноября⁵⁴⁸.

Любезный брат Георгий!

Вот уже два месяца, как ты уехал, между тем, я не писал тебе ни одного письма; но вот берусь. У нас в Тифлисе всё обстоит благополучно, всё те-же люди, всё прежнее... Ну, словом, ничего нового нет, разве только то, что теперь мы «ученики», а не гимназисты. Мои занятия идут довольно хорошо: у нас всё те-же учителя, впрочем, **Горяева**⁵⁴⁹ заменили каким-то учителем **Падалка**⁵⁵⁰. Недавно мы были на «Жизнь игрока»⁵⁵¹. Пьеса мне понравилась, хотя многие сцены заимствованы у Шиллера⁵⁵² и др. Играли все скверно, в особенности **Михайлова**²³²; вслед за драмой давали водевиль «Женщины-арестанты»⁵⁵³, в коем г. **Соколов**⁷⁵ представил **Неверова**³²⁵, это был просто второй экземпляр нашего попечителя; он не упустил даже и то, что **Неверов** ходит с зонтиком жёлтой обкладкой и пр. пр. Сходство было поразительное; между прочим, **Неверов** был также в театре, все встали с места и начали на него смотреть, тот сконфузился и вышел. С **Соколова** взяли 48 рублей штраф, хорошо ещё, что он так отделался, а то его хотели выслать отсюда, но по просьбе **Неверова**, оставлен. Позавчера был я на «Разбойниках» **Оффенбаха**³¹⁶, но сожалел, что пошёл. Играли все скверно, скука была невыносимая. Отличился один только **Соколов**, в роли кассира **Мантуанского двора**. **Правдин**²³⁸ был дурен; он надоел ужасно; на него и смотреть не хочется. Как в «Кавказе»⁵⁵, так и в «Тифлисском вестнике»¹³⁶ есть разбор этой оперетки⁵⁵⁴ и мнение авторов этих рецензий походит немного на моё. Скоро также дадут твою любимую оперетку «Парижская жизнь»⁵⁵⁵. Я читаю в настоящее время «Ярмарку тщеславия»⁵⁵⁶ (**Вано Псарову**²⁶⁵ поклон).

Твой В а с о.

Любезный брат Георгий!

Я, кажется, с нового года ещё не писал тебе письма. У нас всё обстоит благополучно; теперь совершенная весна настала; да и лето близко, месяц ещё, да и экзамены наступят, а затем и с тобой свидимся. Праздники у нас прошли, как обыкновенно, весело, оживленно, а на этот раз сопровождал их наш спектакль, устроенный в доме Айвазова⁵⁵⁸. Давали мы «Купленный выстрел»⁵⁵⁹, 4-е действие «Горе от ума»²⁰⁷ и «Комнату с 2-мя кроватями»¹¹⁹. О своей игре ничего я не могу сказать сам; другие меня хвалят (я с Правдиным²³⁸ познакомился, его мы и на спектакль пригласили, так он меня удостоил похвалой). Я играл немца в «Купл. выстреле» (я переделал роль англичанина на роль немца) Репетилова⁵⁶⁰ и Фамусова⁵⁶¹ и в антракте пел куплеты (4 раза заставили петь). Котэ тоже участвовал в нашем спектакле — Загорецкого⁵⁶² играл. Наш театр открыл свои спектакли; труппа несколько изменилась: Соколова⁷⁵ нет в труппе Яблочкина¹⁹⁷, но он тут даёт прощальные концерты и в куплетах всё ругает Яблочкина. Колосовой⁵⁶³ — нет, на место неё Михайловская⁵⁶⁴ (плохая актриса, но не дурно поёт), Стрекалова⁵⁶⁵ (драматич. актриса), Ларин⁵⁶⁶. Я на днях был в театре, — скучно было без Соколова; на месте Соколова никто ещё не выступает — трусят... впрочем, попытался вчера г. Брянский⁵⁶⁶ (певец не дурной, но актёр плохой) Ахилла⁴⁸⁹ играть, но говорят, что будто его ошкарли и требовали Соколова. Что тут ещё нового? Стадлин¹⁵⁸ и Арцруни¹⁰⁷ (ред.) ведут полемику на счёт лекции. Потом ещё что? Задека-швили⁸⁵ появился опять в «Тифлисском Вестнике»¹³⁶ с своими фельетонами. Калантаров¹³⁴ что-то говорит, что-то пишет! Посмотрим.

Твой брат В а с о.

1874 г., 8 апреля.

7 (59)

*Любезный брат Георгий!*⁵⁶⁷

Давно, давно мы не говорили с тобой, а многое я мог тебе сообщить. Дела мои по гимназии идут довольно хорошо;

что-же касается до чтения, то вот уже два месяца скоро я записан у Иванова²⁸⁰ и перечитал «Подлиповцы»⁵⁶⁸, «Свой хлеб»⁵⁶⁹, «Грудное время»⁵⁷⁰, несколько статей Писарева³⁸⁹, «Отцы и дети»⁵⁷¹, «Накануне»⁵²⁷, «Когда же настанет настоящий день?»⁵²⁶ и пр. Всего более понравились мне «Подлиповцы»; теперь же я взял прочитать у Гриши¹⁴ «Что делать?»⁵⁷² — Как видно из твоих писем, тебя очень интересует судьба здешней литературы; ну — что, о ней много что можно сказать: «Кавказ»⁵⁵ начинает либеральничать, приобретает новых сотрудников (Рамаз Андроников)⁹⁹ под старость лет пустился в литературу, разрешая разные сельско-хозяйственные вопросы). «Дрозба»⁵⁴ перешла в руки Месхи²⁹⁶ и несколько оживилась; с будущего года она, как предполагает Месхи, будет издаваться 3 раза в неделю. Кирила Лордкипанидзе³⁸⁸ я узнал получше, в полемике с Бебутовым⁵⁷³ он доказал то, что глаза его давно говорят. «Тифлиссский Вестник»¹³⁶ живёт и даже приобретает популярность, приобретает также и новых сотрудников (Лукиян Исарлов⁵⁷⁴ по педагогической части и любитель театра по части истории тифлиссского театра). Кстати о театре; не могу я вспоминать хладнокровно о театре, который предали огню злоумышленники⁵⁷⁵. Подозрение пало на купца Лазарева⁵⁷⁶, к[ото]рый и арестован и, как говорят, скоро будет судиться. А страшное зрелище представлял вечер 11 октября. Следующий день наступил, — и вот народ собирается в обгорелом здании, чтобы сказать последнее прощанье ещё свежему пеплу того, кто в продолжение 25 лет не заставлял скучать Тифлисса, вот, идёт толпа за толпой, вот, идёт молодой человек с рыжей бородой, сопровождая молодых барышень, но с лица к[ото]рого и при этой печальной картине не сходит самодовольная улыбка и словами: «Чтоб иметь понятие» приводит спутниц к пеплу исчезнувшего театра; быть может, в нем узнаешь Гришу¹⁴; вот, другой молодой человек стоит в углу разрушившегося магазина и тыкает палкой в стену, дабы что-нибудь найти; быть может, в нем узнаешь своего товарища по гимназии к[ото]рый всё ещё так усердно обнюхивает магазин Лаксина⁵⁷⁷. Да, печальная картина завершила судьбу нашего театра! Убытков было нанесено много; всё что было на сцене — сгорело, только часть библиотеки была спасена. Ты думаешь, что Яблочкин¹⁹⁷ в убытке? Нет, ему то и хорошо: выданы ему значительные вознаграждения, контракт нарушен и театральные дела все перешли в руки дирекции, состоящей из Язона Туманова³¹, Прибиля⁵⁷⁸ и пр., а Яблочкин оставлен при труппе в качестве режиссёра, за что он будет получать 6000 рублей ежегодно, не смотря на все хлопоты «Тифлиссского Вестника», к[ото]рый

так и кричит, чтоб Яблочкина удалили⁵⁶¹, при котором не могут быть таланты, так как все они находятся в личной ссоре с нашим режиссером (Соколов⁷⁵, Васильев II⁵⁸⁰, Федотов⁵⁸¹, Разказов⁵⁸² и пр.). Правдин²³⁸ тоже уезжает, — он ангажирован в Вильно. И нам остаётся смотреть на Иконникова⁵⁸³, Лидину⁵⁸⁴, Бурдину⁵⁸⁵, Михайлову²³² и пр.

Вспомнишь — бывали: Музиль²³⁴, Соколов, Иловайский⁵⁸⁶, Ленский¹⁵⁵, г-жи Лукашевич²⁰⁹, Маркс¹³¹ — и станет горько, как шарлатанство Яблочкина привело тифлисскую сцену к такому плачевному состоянию. Русские спектакли возобновлены пока в зале Музыкального Общества⁵⁸⁷, а затем будут перенесены в летний театр, к[ото]рый и приспособляют к зимнему сезону; там и опера пойдёт. Так-то ведутся у нас дела. Нодар¹¹ кланяется.

Твой В а с о.

1874 года, 11 ноября.

8 (60)

4 марта 1875 г.⁵⁸⁸.

Самые тяжёлые минуты в жизни человека бесспорно те, когда он лишается отца или матери, людей столь близких к его сердцу⁵⁸⁹; и вот в эти-то минуты сказывается, как нельзя лучше, характер человека, — в людях сильных по уму и характеру продолжительная скорбь и отчаяние не имеют места, практическое благоразумие берёт решительно верх. Вот ввиду этого я и надеюсь, что ты не предашься грусти, не станешь падать духом, а трезво взглянешь на свет, останешься по прежнему весел! Никто из нас не бессмертен, все мы рано или поздно отойдем в вечность! Предпослав подобное предисловие, я перехожу к себе. Занятия мои в гимназии идут также, как и прежде. Дома же занимаюсь чтением. Я теперь взял читать «Исповедь» Руссо¹²² (вероятно, долго буду читать). До этого же кормился я всё Писаревым³⁸⁹, а отчасти и Антоновичем⁵⁹⁰ (читал полемику их по поводу «Отцов и Детей») ⁵⁷¹. Вероятно, тебя интересует состояние нашей литературы: «Кавказ»⁵⁵ канканирует, — не обретаётся в нём более передовых статей по «научным» вопросам, а являются глупые и пустые фельетоны Иеронима Южный (Сталинского, ред.) ⁵⁹¹, так скоро приобретшего репутацию фельетониста без перца и соли. «Т. Вестник»¹³⁶ стал аккуратнее, не пропускает

№№-ра, но по прежнему пуст («Новая литературн. школа на Кавказе» — статья Загурского)⁵⁹². Месхи²⁹⁶ то и дело передовые статьи, а «Дроэба»⁵⁴ всё уменьшается (უმცოვს¹⁵⁶ უნდოდა გამოეცინებლა ლექსები, მაგრამ ვერ მივართვი, შენ მოგწერს წიგნს). В последнем письме ты спрашивал об Иосифе Андроникове⁵⁹³, он действительно выехал вместе с отцом в Петерб., но Боткин⁵⁹⁴ ему посоветовал выехать назад; несчастный до сих пор болел, теперь только оправился. Миша Кипиани⁵⁹⁵ тоже тут. Слово о театре. Труппа наша как русская, так и итальянская расходится (Журин⁹⁰ и Светланова²³³ к вам едут в Одессу, Правдин²³⁸ — в Новороссийск). Антрепренёрами сделаны, как говорят, Арнольд²⁴² и Туролла⁵⁹⁶. Тебе понравилась «Злоба дня»⁵⁹⁷, как видно из письма. Действит., пьеса не без смысла, и не без некоторых комических сцен, но меня удивляет личность студента, выведенного страшной сволочью. Не знаю, существуют ли подобные студенты? Ваш Андроников⁵²⁵ упорно доказывает их существование.

Твой брат В а с о.

9 (61)

18 апреля 1875 года⁵⁹⁸.

Любезный брат Георгий!

Вот уже две недели, как мы имеем от тебя письма, — должно быть ты przygotowываешься к экзаменам, а у нас в гимназии и разговору ещё не было об экзаменах наших. Мы ждём сегодня твоего письма. Узнаем, вероятно, как ты провёл праздники, что у вас там нового, а пока я начну рассказывать о наших новостях. На второй день пасхи гимназистами (реалистами) дан был спектакль в частном доме в пользу бедного ученика, в котором я не мог не участвовать. Давали «Жилец с тромбоном»⁵⁹⁹ (я не играл в нём), «Фофочку»!!!⁶⁰⁰ (я играл главную роль, — роль Соколова)⁷⁰ и дивертисмент, в котором, между прочим, и я участвовал (пел куплеты, — 4 раза заставили повторить). От моей игры в «Фофочке» все приходили в восторг, а гимназисты (классисты и реалисты) на руках носили меня и после спектакля качали. Все видавшие меня, признали мою игру талантливой, а меня самого редким талантом. Был вчера спектакль и у классистов, но несравненно хуже нашего играли. Будет спектакль также и послезавтра у них же... впрочем, что я всё про спектакль рас-

сказываю, рассказать бы, как превосходно прошёл литературный грузинский вечер⁵¹⁹. Пальма первенства принадлежит на этом вечере бесспорно Ак. Церетели⁴⁶⁹, прелесть, как он читал (утро адвоката⁶⁰¹ и сцены в тюрьме⁶⁰²). Читал также хорошо Ил. Чавчавадзе¹⁹¹ и Д. Эристов⁸⁵, впрочем, у первого скверный, глухой голос, так что мало было слышно в галёрке (я был в галёрке). Читали также Дм. Кипиани⁶⁰³, Раф. Эристави⁶⁰⁴. Предполагают устроить ещё подобный литературный вечер, а затем отправиться в Кутаис и там дать ряд литературных вечеров. Здешняя литература справляет пока ещё праздники.

До следующего раза.

Твой В а с о.

კონსტანტინე თუმანიშვილის წერილები⁶⁰⁵

1 (62)

Любезный брат Георгий!

Я от тебя получил книгу «Австралия»¹¹⁹. Я больше половины прочёл, и теперь отдаю в переплёт. Я кроме того, кончил первую часть и читаю вторую часть книги «80000 вёрст под водою», соч. Жюль Верна⁶⁰⁶. Вся здешняя труппа уезжает, кроме г. Надлера⁹⁴, который будет директором зимнего и летнего театра; ещё из актёров остаётся, кажется, Воронковский¹²⁰, а г. Соколов⁷⁵ уезжает навсегда и потому я хочу купить его карточку. Сюда приехал фокусник, который был в Абастумане — Иоганн Страус¹¹⁹. Здесь на днях было очень много концертов: в пользу Каменского¹²¹, Маркса¹³¹, Соколова и др. Также концерт Краземана¹²⁹, Комана⁴²⁴ и Купфера⁶⁰⁷, г-жи Филомени Савио⁶⁰⁸, Труффи⁶⁰⁹ и в пользу малолетнего скрипача, ученика Бениамина Рафаэля Дума⁶¹⁰. Я уже приобщался. Мы ещё не готовимся к экзамену. Надеюсь, что я выдержу.

Твой К о т э*

2 (63)

[1872 წ., აგვისტო]

Любезный брат Георгий! Я хочу написать тебе всё, что было после тебя, т. е. о детском театре, который был дан 21

* ამ სიტყვის დაწვრილობას უცვლელად ვტოვებ (გ. ა.).

числа в клубе, из следующих пьес: «Минутной размо-
 лочкой»¹¹⁹, «Горе от ума»²⁰⁷ и «Аз и Ферт»⁶¹¹. Лучше
 всех пошло «Аз и Ферт», в которой немца играл Васо, Морда-
 шова — Кобиев¹¹⁹, Фадеева — Аргутинский¹¹⁹, роль Марк-
 са I¹³¹, т. е. Акулину играл я. Сюда приехал фокусник Деб-
 рень¹¹⁹ из Парижа, который даст здесь представление; этот
 фокусник тот самый, который был в Тифлисе. 26 августа в
 Тифлисе дан будет 1 раз в бенефис Надлера⁹⁴: «Страдальцы»,
 драма в 3 действиях, соч. Ф. И. Надлера, в которой он 1 раз
 выступает на сцену, как писатель. Г. Надлер собрал перед
 этим в Москве 30 лиц, в том числе 16 актрис, 14 актёров, кро-
 ме 4 балерин и 1 танцовщицы. Я узнал, что в числе их нахо-
 дятся: Глебова³⁵⁴ и Арди²⁴². Арди, вероятно, будет исполнять
 роль Музиля²³⁴. После тебя я читал из библиотеки продолже-
 ние: «80 тысяч вёрст под водой» Жюль-Верна⁶⁰⁶ и я оконча-
 тельно убедился, что это сочинение превосходное. Читал так-
 же некролог Диккенса⁶¹², детские сцены «Аз и Ферт» и др.
 «Экали» («ეკალი») ⁶¹³ продолжается.

Мы все здоровы.

Твой Коте.

3 (64)

5 ноября, 1872 г.

Любезный брат Георгий!

Мои дела идут хорошо. В нашей гимназии, как и прежде,
 7 классов и ничуть не переменяли ничего. Горяев⁵⁴⁹ нам часто
 задаёт сочинения на разные темы. Иваненко¹⁰ был очень бо-
 лен и опасались за его жизнь, но теперь он здоров и ходит.
 Теперь я не могу читать так, как прежде, потому что у меня
 много уроков. Но я пишу по временам «Дон-Серландо» под-
 ражание «Дон-Кихоту»⁶¹⁴, которого я прежде ужасно нена-
 видел, но которого теперь вполне оценил. Уже составил две
 тетрадки своего сочинения. Кузьмин⁶¹⁵ приехал и учит так-
 же в нашем классе. В городе тишина и Густав Артемич¹³⁴
 больше не появляется. Гений любит уединение, верно, он за-
 бился где-нибудь в Эривани и пишет драму или роман.

Мы вчера были в театре, в бенефисе Соколова⁷⁵: «Орфей
 в аду»⁷⁴. Соколов и Каменский¹²¹ были так хороши; только
 вот что, Соколов мало добавлял своего. Маркса играл Рос-

товцев¹¹⁹, так себе, Юнону — г-жа Шван⁶¹⁶, так себе. Орфея —
 Бородин²³⁹, хорошо. Роль Евридики — г-жа Соколова (Кугу-
 лер)⁴⁶⁶, так себе, Меркурий — Тихомиров⁶¹⁷, не так, как Ли-
 дин⁶²⁶. Тут давали «Прекрасную Елену»⁶¹⁸, отличался: Про-
 тасов¹⁹⁶ в роли Менелая и Соколов в роли Ахилла.

Твой Котэ.

4 (65)

[1872 წ., სექტემბერი]

Любезный брат Георгий!

Мы теперь в гимназии. Я больше не издаю «Экали»⁶¹³, потому, что мне некогда. Васо уже понёс Умикову¹⁶⁵ народные песни. Из народных сказок я записал одну сказку и доканчиваю. Недавно в Тифлисе застрелился из револьвера в лоб сын Тер-Мкртичянца¹¹⁹, тот самый, который был на Белом Ключе, оттого, что он просил отца, чтоб он его отдал в классическую гимназию, а тот не захотел.

В летнем театре играют Ленский¹⁵⁵ (драматург, он уже давно на том свете), т. е. Ленский, сочинитель водевилей⁶¹⁹, Ленская⁶²⁰, Качевская⁶²¹, Любская⁶²², г-жа Шван⁶¹⁶, Гаврилов⁶²³, Темрез (Кастальский)⁶²⁴, Воронковский¹²⁰, Соколов⁷⁵, Протасов¹⁹⁶ и Каменский¹²¹. Воронковский играет в драмат. и в комических ролях. В «Аз и Ферте»⁶¹¹ он играл немца, в «Доходном месте»⁶²⁵ роль Вишневого и т. д. Недавно мы были в театре и давали: «Петер. когти»¹⁵⁴, лучше всех играли: Соколов⁷⁵ и Протасов; хорошо: Ленский, Воронковский, Каменский и Лидин 2-ой⁶²⁶. Давали ещё «Пустяки»⁶²⁷. Лучше всех играли: Воронковский и Надлер⁹⁴, хорошо: Качевская, Шван. А теперь дают «Гамлет»³⁴⁹. Роль Гамлета играет Ленский. В «Петерб. ведом.» мы прочли, что г. Арди²⁴² там отличается в «Макар Алекс. Губкин»⁶²⁸. Мы все здоровы. Мы прочли: «Дон-Кихот Ламанчский» в 6-ти книгах Сервантеса⁶²⁹, я нашёл его довольно хорошим. Евлахов¹⁵⁷ здесь. Калантарова¹³⁴ поймали и обещал, что он принесёт «Тифлиские уголки»⁶²⁸ соч. Надлера⁹⁴ и прочтёт, он упрямец ещё не приносил. Евлахов¹⁵⁷ прочёл нам стихотворение Тютчева⁶³⁰ «Россия», которое у меня переписано. 18 сентября вечером у нас встретились Евлахов и Калантаров и вечер провели хорошо.

Твой Котэ.

დედამ შემოგიტვალა: ახლა წიგნებს სულ საკმედ ნუ გაიხდითა და თავს ზედ ნუ ჩააკლამო. შენთვის მოსვენება საჭიროაო. ორ კვირეში ერთხელ აბანოში იარე. თმა შეიკრიჭე, თბილი შალვარი იყიდე და კალოშები არ მოიშორო.

5 (66)

19 февраля [1873]⁶³¹.

Любезный брат Георгий!

Я до сих пор не писал тебе письма потому, что времени не было. У нас в гимназии всё благополучно, только вот недавно один ученик 6-го класса, Кайданов¹¹⁹, застрелился; он был бывшим товарищем Тер-Мкртичанца¹¹⁹. Горяев⁵⁴⁹ нам часто задаёт сочинения, как-то: «Уборка сена», «Духан» (описание), «Бой петухов» и т. п. Я теперь буду ходить к Кузьмину⁶¹⁵ на дом, заниматься особо математикой. Недавно Джорджадзе¹¹⁹ чуть было не оставил гимназию за то, что Иваненко¹⁰ назвал его мальчишкой и велел стать в угол, а он не стал и вышел из гимназии, впрочем, теперь они помирились и Джорджадзе опять ходит в гимназию. Калантаров¹³⁴ ещё не появился в Тифлисе, место его занял в литературе Д. Эристов⁸⁵. Вчера кончилось антрепренерство Надлера⁹⁴, давали «Велизарий»⁵⁴³ и «Цирюльник из Рогожской»¹¹⁹. Театр был полон. В первый раз я видел его так хорошо играющего, но у Ленского¹⁵⁵ была маленькая роль, он играл Аламира⁶³². По окончании спектакля Надлер прочёл своё стихотворение «Прощанье с публикой», которое оканчивалось так:

«...и тифлисскую публику
я не забуду никогда...»

и при этом ударил себя в грудь. Это было так трогательно. Его вызывали несколько раз.

Твой Коте.

6 (67)

*Любезный Георгий!*⁶³³

Наконец-то пишу тебе письмо. До сих пор я никак не мог собраться, как следует и написать тебе обо всём, что происходит на нашей стороне.

На-днях мы (я с товарищами) снялись группой в 13 человек; мамаша сердится: 13 — нечётное число.

Недавно приехал Нодар¹¹, шумит чрезвычайно. Он хочет поступить на службу, но пока ничего не делает, только дурачит Ваню Андроникова⁵²⁵ и старается расстроить его свадьбу. В городе нет ничего нового. Театр только торжествует здесь и больше ничего. Луэ⁶³⁴ достигала величия: в бенефис ей подали: букеты и венки (счёт их я потерял), сервиз, веер, бокалы, серьги и пр. Давали «Травиату»⁶³⁵, театр был полон, освещение было на счёт публики, в партере многие сидели во фраках; этот вечер носил на себе характер праздничный. Несмотря на дурную погоду, её провожали бенгальскими огнями и факелами. Да, недаром мать её говорит: «Моя дочь вторая Патти»⁶³⁶. Говорят даже, что тифлиские дамы собираются сняться группой с Луэ. Вот тебе и раз!

Ты спрашиваешь об «Иверии?»⁶³⁷ Она будет издаваться с марта месяца. Вчера мы получили письмо от Васо⁶³⁸, он пишет, что адреса твоего не знает.

ზალიკო¹⁸⁰, წუხელის ვიღასაც ბულიონის კარი უცოდვილნია და გაქცეულა.

[1877], 5 декабрь.

Костя.

გიორგი თუმანიშვილის წერილები

1 (68)

16 ноября [1871]⁶³⁹.

Любезный папаша!

Я получил неделю тому назад как Ваше письмо от 31 окт.,⁶⁴⁰ так и письмо Тасо, Васо и Котэ⁶⁴¹, а Вашего письма от 12 авг. все еще нет⁶⁴². Продолжаю описывать здешнюю студенческую историю⁶⁸. На днях суд над студентами кончился. В пятницу выслали из Одессы с жандармами 2 студентов на родину (Белкина¹¹⁹ — в Ставрополь и Желябова¹¹⁹ — в Керчь; оба были юристы III курса), а одному студенту приказали поскорее выехать из Одессы (Шестаковскому¹¹⁹, студенту юрид. факул. тоже III курса); первые двое могут через год поступить в университет, а последний может поступить теперь же,

только не Одесский. Их провожали знакомые им студенты и нигилистки; последним угрожает опасность без куска хлеба остаться. Квартальные то и дело делают визиты студентам, а полицмейстер приглашает их; даже теперь, когда я начал писать это письмо, получил мой соквартирант⁶⁵ приглашение от градоначальника. Я так теперь привык к этим держимордам, что..., но вот хотел закончить фразу, да жандарм помешал; он явился с какими то повестками, они ей-ей надоели хуже горькой редьки, то и дело, что подозрения. Впрочем, оставлю в покое этих жалких полицейских, буду описывать, что дальше было. В субботу пригласили 15 или 16 главных виновников беспорядков и объявили, что проф. Богишич⁶⁴³ останется, и что будут ли производить они беспорядки или нет. Будем,—сказали студенты. Их уволили с правом поступить в другие университеты; между ними был и мой соквартирант Ан. Лордкипанидзе⁶⁵, он через неделю поедет в Казань и поступит в тамошний университет. Одного студента нашего курса нашего факультета послали на 28 дней в какую-то деревню. Из 16 уволенных студентов—юристы IV курса и весь IV курс естественного факультета. Вчера начались лекции. Завтра должен читать лекцию освищенный профессор Богишич; не знаю, что будет. Повсюду тишина. Университет в осаде. Осаждает его целый полк полицейских.

Все что газеты пишут о студенческой истории — неправда, в особенности «Московские ведомости»²²⁵ врут.

14 Ноября на памятнике Воронцова⁶⁴⁴ и на дверях университета появились прокламации, обращения к одесским гражданам, в которых студенты просили их прогнать Богишича. Пр. Богишич получил анонимное письмо, в котором советовалось ему не являться в университет. На днях от министра народного просвещения (не лучше ли сказать угнетения?) телеграмму получило университетское начальство; в этой телеграмме было сказано, чтоб Богишич непременно продолжал читать лекции.

Общество, как это обыкновенно бывает, жалеет молодых людей, которые погубили себя, но... молчит.

Но я надоел Вам этой историей, да что же делать, других здесь новостей нет, разве то еще, что знаменитый граф Соллогуб⁴⁹ был здесь, поставил в благородном театре свою комедию: «Беда от нежного сердца», расхвалил содержателя этого театра⁶⁴⁵ в газете и даже с Шумским⁶⁴⁶ сравнил (А содержателем этого театра — Берг, комик, немного ниже Иловайского)⁶⁴⁷, а народный театр разругал потому, что там лакеи на ямщиков похожи; о, умная, мудрая аристократическая голова!

Этого графа слишком мало кто здесь заметил.

Я совершенно здоров. Думаю найти себе другую комнату, потому, что через неделю мой соквартирант⁶⁵ уедет в Казань.

Относительно платья я обезпечен. მოიკითხეთ ჩემ მაგიერად გრიზა¹⁴. დაჰკოცნეთ ძმები, დები, დედა.

Вас любящий сын Георгий.

არ მახსოვს მომიწერია თქვენთვის თუ არა, რომ ერენჩაკისაგან⁷ 3 გიორგობის თვეს 50 მანეთი ავიღე.

ამ დღეებში აქ მოვიდნენ: ი. მესხი⁶⁴⁸ (ძმა რედაქტორისა²⁹⁶), ვლ. ნიკოლაძე⁶⁴⁹ (ძმა პუბლიცისტისა⁶⁰) და პავლე თუმანოვი⁶⁵⁰. პირველები ჩვენსა დადგნენ ორი დღით და გუშინ წავიდნენ ციურისში სასწავლებლად, პავლე თუმანოვიც გუშინ წავიდა ვენაში ორი თვით თავის თვალების მოსარჩენათ; იმან მოგიკითხათ თქვენ ვინ ხდება „კავკაზის“⁵⁵ რედაქტორად?

2 (69)

23 марта [1872]⁶⁵¹

Папаша!

Я только что от Вас письмо получил⁶⁵².

Из Вашего письма я вижу, что Вам Симонович³⁵⁵ о моей болезни сообщил. Поэтому я Вам намерен описать историю моей болезни.

Я еще летом, в Тифлисе находился ужасно в дурном расположении духа и часто бывал жар; это я приписывал моим усиленным занятиям и жаре, Мревлов⁶⁶ же приписал это совершенно другому; и дал поэтому совершенно другие лекарства (молоко, холодные ванны и т. д.). В Одессе тоже самое было со мной, но я это климату одесскому и моей непривычке к общественности приписывал; в январе же, во время сильных холодов, открылась лихорадка и мне как-то легче стало; оказывается, что моя тифлисская сырая комната была причиной скрытой лихорадки; я прежде лечился домашними лекарствами, впоследствии обратился к университетскому доктору; этот последний не обратил должного внимания на мою болезнь, поэтому я с ним распростился и обратился к Тарханову⁵⁰; Тарханова лекарства мне даже очень помогли;

об этом я уже писал Бабале⁶⁵³. Когда Тарханов уехал, ратился к другому, не мревлообразному доктору; этот последний лечил меня две недели, почти что совсем вылечил; моя крошечная слабость и крошечная лихорадка с каждым днем все более и более уменьшаются. Эта лихорадка мне нисколько не мешает держать экзамены. Отсюда думаю выехать в конце мая и в первых числах июня думаю в Тифлисе быть.

Когда я это письмо писал, узнал я о приезде сюда дяди Захария¹¹⁷. Я его видел; он меня с собой хотел взять, но я, конечно, на это не согласился. Он также мне сообщил, что у Александра⁵² Датико¹¹⁹ умер; меня это неприятно поразило.

Я думаю здесь купить летние жилет и брюки, а также летнюю шляпу; пальто и курточка совершенно новые.

Вместе с Вашим письмом я получил 4 №№ „დროება“⁵⁴ и № 6 „კრებული“⁵³. Захарий мне также доставил один номер „დროება“ и виписки из „Отеч. записок“⁸⁶. „კრებულში“ არაფერი კარგი არა არის რა. მარტო სკანდელის⁶⁰ სტატია: „ბანკის საქმე“⁶⁵⁴ სიამონებით იკითხება. ამ სტატიის აზრი გადმოღებულა ჩერნიშევსკის¹²⁷ სტატიიდან: „Кредитные дела“⁶⁵⁵.

Я удивляюсь, отчего Симонович вам поразказал про Одессу странные штуки. Здесь есть и хорошие квартиры и хорошая пища, только, как водится, они даром не даются. Я здесь на пищу и на квартиру денег никогда не жалел. Здесь есть и удовольствия, конечно, не такие, как в Бонне или Брюсселе.

Он, должно полагать, это Вам рассказал потому, что ему некоторые слишком и слишком извинительные обстоятельства не позволили иметь ни хорошей квартиры, ни хорошей пищи, ни удовольствий. Плохой же логик после этого ученый доктор.

Георгий.

3 (70)

25 января 1873 г., г. Одесса⁶⁵⁶.

Любезный папаша!

Я на днях получил от Вас три нумера „დროება“⁵⁴ с молчаливыми точками¹⁹⁸ и 1 № новорожденного «Тифлисского Вестника»¹³⁶, а также письмо Бабале от 8 января⁶⁵⁷, которое

служило мне комментарием к фельетону Эрнста³⁷⁵. Фельетон Эрнста имеет минутный интерес и для нетифлисцев, как-бы непонятен и даже скучен. Вообще, газетка интереснее «Кавказа»⁵⁵ и тем хороша, что на ее мнениях не лежит официальная печать; если эта последняя вещь — добродетель, то очень будет распространена и долго не умрет. Одно то, что дядя Александр⁵² будет участвовать в ней, одно это, говорю я, помешает газетке сделаться бесцветной.

Я на днях переезжаю на другую квартиру и буду жить с тем-же Ключаревым¹⁴¹. Новая квартира состоит из двух довольно больших комнат и стоит 30 р.; она находится на довольно хорошем месте, т. е. близка к центру города, к товарищам и к университету. Она на Ямской улице, но не знаю в чьем доме. Пока не напишу свой точный адрес, присылайте письма в университет.

От Орбели⁵ еще ничего не получал. Живется по прежнему довольно хорошо. Пилюлей больше не принимаю. В Одессе все по прежнему, ничего нового.

Тасо пусть на меня не нападает за мою картину пред новым годом; а то тем докажет, что она действительно статью Бемерта читала и что я в глаз ей попал, а не в лоб³⁷⁴. Я стараюсь найти для Бабале биографии промышленных деятелей, если только они существуют либо на русском, либо на французском языке; и если только найду, через неделю пришлю.

დავკოცნი დედას, ბაბალეს, ტასოს, კოტეს, ვასოს. რასა იქს მონაარცა¹⁷⁹, ზალიკო^{180?}

Вас любящий сын Георгий.

4 (71)

3 октября 1873 г., г. Одесса⁶⁵⁸.

Любезный папаша!

Я несколько дней тому назад написал Вам и Псарову²⁶⁵ письмо, и как только отправился бросить его в почтовый ящик, швейцар университетский передал мне Ваше письмо от 16 сентября⁶⁵⁹, а через час увидел в университете Ваню Псарова с Вашим же письмом от 21 сентября⁶⁶⁰. Старое разорвал и пишу новое письмо.

Богаж свой я вскоре получил и притом сполна. Из 100 рублей, которые там лежали, 40 р. заплатил в университет за православание лекций за весь год, за 12 рублей купил лек-

ции, 15 р. заплатил за квартиру, за 5 р. купил себе шляпу такого-же фасона, как Вы хотели для меня купить у Альбера⁶⁶¹.

1 октября нашел мне Калисадо¹¹⁹ (у которого живут Акимовы)¹⁴⁶ французское семейство. Условия таковы: дать мне две маленькие комнатки, чистенькия и светленькия, со столом из трех блюд, с чаем, стиркой белья, освещением, одним словом, на всем готовом, и в месяц 50 р. Это недорого, и мне на частной квартире почти тоже самое обходилось, только не жил я с такими удобствами и не имел бы случая поговорить по-французски, как это было-бы, если б нанял эти комнаты. Боясь это семейство упустить из рук и остаться целый год на частной квартире, я уже согласился на вышеприведенныя условия, не предупредив об этом Вас. Мне придется у Эренчака⁷ брать вместе с 50 р. еще и 5 р. на мелочи. Я вчера переселился в это французское семейство. Примиленькая спальня, довольно светлая и очень чистая комнатка для занятий и зала, где я пью чай и обедаю с хозяйкой m-lle Браун¹¹⁹ и болтаю с ней по-французски — вот что составляет мою квартиру. M-lle Браун — женщина пожилая, маленькая (что-то в роде птички) и очень любезная и болтуня. Она дает уроки музыки и французского языка. Около нас живут тоже французы, с которыми успел я познакомиться. Сегодня я с хозяйкой обедал и пришлось говорить по-французски, первый раз трудно, но надеюсь скоро привыкнуть. Она советовала мне читать по-французски и рассказывать ей прочитанное.

Живу на греческой улице, в доме Филипаки, у m-lle Браун. Письма будете присылать по этому адресу, а не в университет.

Нечего говорить, что рад я, что буду знать в скором времени один важный иностранный язык, я буду читать франц. книги, поскольку хватит сил. Подробное описание своей квартиры и, вообще, своего нового положения откладываю до следующего письма.

У меня в этом году, как я уж писал Вам, много предметов и нет времени читать книги для развлечения, неспециальные. Если есть у Вас «Судебные уставы»⁶⁶² и «X том Свода Законов»⁶⁶³ и «Уложение о наказаниях»⁶⁶⁴ за какой-нибудь из 3 последних годов, то пришлите мне их, все они мне понадобятся. Если нет их у Вас, напишите мне об этом, чтоб здесь записаться этими необходимыми книгами (Тасо, не смейся, русские законы изучаю!).

Несколько дней тому назад приехал сюда Ваню Псаров²⁶⁵ поступить в коммерческое училище; он пока живет на той квартире, где я жил до сих пор и которую вчера я оставил;

ищу для него семейство, уже одно имеется в виду; он здесь виделся с директором, решил он приготовиться в этот год к поступлению в специальный класс Коммерч. училища, где надо будет пробыть два года и окончить тем свое коммерческое образование. Ему в этом году придется брать уроки языков немецкого и английского и коммерческой арифметики. У моей хозяйки не было для него места, но пусть дядя Александр⁵² — не беспокоится, найду для него уютное место, только чтоб он старался и успел в эти три года окончить курс в этом заведении.

Ваничка здесь очень осторожен, даже очень осторожен, бла[го]даря, должно быть, советам дяди Александра.

Теперь перечитал Ваши длинные письма и намерен отвечать на вопросы.

В Ново-Сенаках²⁵² я телеграммы не получал, там останавливается поезд всего на 2 или 5 минут.

У Эренчака⁷ еще не брал денег, но думаю завтра взять 35 р.; из них 32 р. заплатил хозяйке (18 р. уже заплачено), а 3 р. оставить на мелочи.

От В. Псарова получил я пачку газет и архалух. Полемика Бебутова¹³⁵ со Скандели⁶⁰, как видно, заведена от скуки и для того, чтоб пополнить пустые столбцы жалкой газетки²⁵⁰⁻²⁵¹. Полемика актеров с Николадзе⁶⁰ не останется без последствий²⁵⁷ (статьи Ботина⁶⁰ очень острыми показались мне); полемика Горисели²⁶³ с Эристовым⁶⁵ просто смешна²⁶⁴, стихи Эристова гладки и пахнут провинциализмом, перемешанным с праздным зубоскальством.

Стихи Скандели похожи на правильности размера на «Записки участкового заседателя «Зрителя»⁶⁶⁵.

Не без удовольствия прочел эти газеты и удивился, когда не видел в числе имен полемизаторов и имени Калантарова¹³⁴, он, должно быть, наблюдает, слушает и наблюдает и вдруг на всех нападет.

От критики отечественной журналистики переиду к критике архалуха, что невозможно было бы два года тому назад.
არხალუხი ქვემოთ ძალიან განიერია, აქ მივცემ, დავაგეწრო-
ვებინებ; რალა თქმა უნდა, რომ ის ძალიან გამოიმდგება ზამთარ-
სა, სანამ კი კარგი დარი დგას; არც ცივა და არც ცხელა.

Ничего в Одессе нового; все попрежнему вода соленая, но в декабре обещивают днестровскую воду.

Я совершенно здоров. Пил до сих пор молоко и вермут. А после... об этом после напишу и без того письмо длинноватым вышло. Был на днях во французском театре, на „La vie

Parisienne⁵⁵⁵, был и в русском; давали Гамлета³⁴⁹, Аграв¹⁵⁶ немножечко поправился (меньше стал орать и размахивать руками). Лучше всех сыграла Лукашевич²⁰⁹ (Офелия)⁶⁶⁶.

დავროცნი დედას, ტასოს, ვასოს, კოტეს, მონაარცას¹⁷⁹, მოკითხვა ალექსანდრეს⁵², გრიშას¹⁴, ზალიკოს¹⁸⁰, პეტრეს¹⁸¹.

Как занимаются Котэ и Васо?

Вас любящий сын

Георгий.

5 (72)

[1874], 27 февраля⁶⁶⁷

Любезный папаша!

Так и сыпятся на меня Ваши письма, конечно, к моей великой радости; в начале этого месяца, если не раньше, получил я Ваше письмо от 31 декабря⁶⁶⁸, две недели тому назад опять Ваше письмо от 5 февраля⁶⁶⁹, а на прошлой неделе приехал сюда отважный путешественник, чуть не сделавшийся на дороге жертвой ужасной бури, Сол. Псаров⁶⁷⁰, и привез мне ваши письма⁶⁷¹ с 10 рубл. На все эти письма я отвечаю сегодня. Получил я также Вами посланные №№ «Тифл. Вестника»¹³⁶ и „კრებული“⁵³, в органе Бебутова¹³⁵ фигурирует на первом плане энергичный Николадзе⁶⁰, судившийся за оскорбление суда и оскорбивший его во второй раз в своей защитительной записке; наконец-то он стал выказывать свои юридические познания. «Кребули» наполнен публицистическими статьями Скандели⁶⁷², впрочем, статьи этого образованного юриста, публициста, критика и фельетониста приятнее читать, чем მეველე⁶⁷³, მესხი²⁹⁶ и комп. Впрочем, увлекаясь своими специальными предметами, я охлаждаю к тем предметам, которые составляли для меня что-то очаровательное, привлекательное. Впрочем, может быть, оттого, что у меня нет времени на них обращать много внимания.

Кончилась масляница здесь уже давно; вот уже идет третья неделя вел. поста, а там дальше; четвертая, пятая, шестая, а на седьмой приготовление к экзамену, затем — пасха, затем, около 10 апреля — первый экзамен, а за ним еще шесть экзаменов, затем отдых. Вот программа моей весенней жизни. Весенней, говорю я, потому, что на днях после долгих морозов появилось солнце со своими теплыми лучами. Я сегодня уже начал пить зельцерскую воду, но после обеда, а по утрам

— молоко; на днях сбросил я с себя свой плед, сопровождавший меня везде, вот уже почти полгода: словом, весна, наступающая весна заменила у нас несносную зиму, если только март не напустит на нас свой ветер, принимающий очень неприятный характер в «Одессе пыльной». Но теперь, кажется, меньше будет здесь пыли потому, что днестровская вода нахлынула на город, трубы лопаются и вода сама без позволения здешней сонливой полиции, поливает улицы. დიღის მოვებს წარმოიბან წყალს და სიამოვნებით ვსვამ ჩაის, თუმცა დნესტრის წყალი მტკვრის წყალს ვერ შეედრება. Живу по-прежнему там же и болтаю по-французски с хозяйкой, хотя эта частая болтовня с ней ужасно надоела; и после экзаменов думаю переменить квартиру, найти другое французское семейство, хотя здесь и обед и прислуга и квартира хороши. В эту зиму совершив два подвига: прочитав романы Андре Лео⁶⁷⁴ и Окт. Фелье⁶⁷⁵, хочу совершить третий подвиг: купить какой-нибудь французский роман и прочитывать его по вечерам, пока экзамены не станут поглощать все время.

Относительно того, как и где провести мне лето, я почти ничего не могу сказать определенного; решил на одно: на каникулах заниматься, если не усердно, то хоть немного, изучением франц. языка.

Вы намерены выписать, как видно из Вашего письма, много книг, между ними и сочинения Бэкона⁶⁷⁶, которые, мне кажется, слишком устарели и не совсем-то удобочитаемы.

Вы в своем последнем письме⁶⁷⁷ спрашиваете, имеет ли здесь печать какое-нибудь влияние на общество. Я должен ответить на это, что в разно-национальной, меркантильной Одессе, в городе с малочисленным постоянным населением, печать пренебрегается еще больше, чем в Тифлисе. Здесь решительно все равно гражданам, будет-ли у них губернатор, или генерал-губернатор и мало кто пожалел-бы если б Сеченов²⁸⁹ отсюда уехал (он не уезжал отсюда). А если море замерзает и товары не во время получают, то об этом жужжит весь город, точно что-то ужасное случилось.

ვასო იწერება, რომ სოკოლოვი⁷⁵ მოდის აქეთკენაო,⁶⁷⁸ я жду его; и знаю, что не сможет он себе такую славу приобрести здесь, какую приобрел в Тифлисе, потому, что на здешней сцене найдется актера два, три неуступающих ему. В настоящее время — здесь известный Горбунов⁶⁷⁹, не удалось мне его послушать.

Спешу исправить ошибку, сделанную мной в своем прошлом письме к Тасо. Я там писал, что Женский календарь не

имел успеха в Одессе, на том основании, что мог я его купить за 20 коп., между тем, как он стоит 75 коп.; но после оказалось, что мне эта книга так дешево досталась совершенно случайно.

Я познакомился с одной сотрудницей¹¹⁹ «Одес. Вестника»⁶⁸⁰, которая печатает в настоящее время одну повесть и пишет огромный роман, темой которого служит современная русская жизнь. Эта писательница воспиталась на литературе второй половины шестидесятых годов (на «Рус. Слове»)⁶⁸¹.

Вместе с этим письмом присылаю свои 3 карточки и № 4, 5, 6 „კრებული“⁵³.

Как себя чувствуют: Калантаров¹³⁴, после представления своей комедии⁶⁸², Нико⁸⁵ — после своей свадьбы, Гриша¹⁴ — после маскарада?

დაგკოცნით შორიდგან თქვენ, დედას, ტასოს, ვასოს, კოტეს მონაარცას¹⁷⁰.

Любящий Вас сын

Георгий.

Я совершенно здоров, что может подтвердить и Сол. Псаров⁶⁷⁰.

ვასო და კოტე როგორ სწავლობენ? კოტეს მატემატიკისა ხომ არ ეზინიან? ტასოს ნემეცური ენა რასა იქს?

6 (73)

14 марта, 1874 г., г. Одесса⁶⁸³.

Любезный папаша!

На другой день после отъезда отсюда Сол. Псарова⁶⁷⁰ получил я как №№ „დროება“⁵⁴, «Тифлисс. Вестн.»¹³⁶, «Кавказ»¹⁵⁵ и „კრებული“⁵³, так и письма от Тасо и Коте от 19 февраля⁶⁸⁴. Пароход аккуратнее обыкновенной почты; он ваши письма мне доставляет на 9, 10, 11 день после отправки их из Тифлиса, а весной, может быть, будет доставлять и на 6, 7 день. Просмотревши газеты и журнал, я был неприятно удивлен падением такого литературного дарования, как Калантаров¹³⁴; рецензия Ерицова¹⁶⁰ слишком злая насмешка над

новым талантом⁶⁸⁵. ბევრი ვიცნე იმის მოქმედ პირებზე: არაფერი
შეცვლილია
каждое действующее лицо носит на себе характер той неспре-
лости, которую можно назвать калантаровизмом: მიკვიოს,
თითონ არ არღვენდა, тогда пьеса имела бы необыкновен-
ный успех. „კრებულში“, „კიკოლიკის ცხოვრებაში“⁶⁸⁶ გამოყვანი-
ლია ნიკ. ლოლობერიძე⁶⁸⁷, სტეფ. მელიქოვი⁶⁸⁸ და კიდევ ორი-
ოდ სხვა. აღწერილია ტიპოგრაფიის და „დროების“ დაარსება.
Ник. Гогоберидзе выведен большим эгоистом, изменником,
искателем богатых невест, лицемером и пр. Стеф. Меликов выведен мошенником самой низшей пробы. Такая литературная безцеремонность удивила меня. Она может быть простительна, когда ею достигается полезная цель. Цинизм «Птичек певчих»³⁷ и «Разбойников»⁶⁸⁸ выкупается теми едкими насмешками, умными остротами и веселыми мотивами, которыми изобилуют эти пьесы. Цинизм трагедий Шекспира⁴⁸⁸ выкупается вполне бессмертными типами Гамлета³⁴⁹, венецианского купца⁶⁸⁹, Лира⁶⁹⁰, Кента⁶⁹¹ и др. Дерзкие выходы Прудона⁶⁹² выкупаются его замечательно оригинальными мыслями и неумолимой логикой. Но чем выкупается безцеремонность обращения Церетели²⁹⁵ с живыми личностями? Ничем. Его повесть похожа на длинное, скучное, натянутое обвинение прокурора, который лезет из кожи, чтоб найти невыгодные для преступника обстоятельства для того, чтоб тем раздражить задевшего его адвоката. Бедная грузинская литература! По-видимому, она никогда такой богатой не бывала, как в настоящую минуту. Но чем богата?—Вот вопрос, на который неприятно отвечать тому, кто ее любит. Я живу по-прежнему там-же, но моя хозяйка намерена перебраться в другое лучшее место. Письма присылайте в университет. Я по-прежнему по-немного приготавливаюсь к экзаменам; они начнутся позже прошлогодних, именно 21 апреля и кончается в последних числах мая. Что касается моих занятий франц. языком, то вот уже третья неделя, как ограничиваюсь практикой; на днях куплю новый роман Вик. Гюго⁴³⁵: «93 год» на франц. языке и начну читать его по вечерам.

У нас тоже, как у вас, некоторые профессора начали читать публичные лекции, чтоб расшевелить публику, а также помочь бедным самарцам; между прочим, читал лекцию проф. физики о влиянии температуры на цивилизацию: нашел он, что удобнее всего заниматься умственной работой при +10—14°; и что меньше всего отклонений от этих градусов — в Европе, а из Европейских Государств больше всего отклонений в России и Испании.

В настоящую минуту одесскую публику больше всего интересуе
 тересует г. Бюннель¹¹⁹ — с своим воздушным шаром «Жюль Фавр»; на котором вылетел Гамбетта⁶⁹³ из Парижа, он дол
 жен улететь отсюда в воскресенье вместе с двумя любителя
 ми таких удовольствий; очень многие согласились бы испыт
 ать это удовольствие, если бы оно не очень дорого стоило, но оно стоит 150 р., каждому; скептики покачивают головой и зло усме
 хаются, будучи уверены в том, что этот легкомысленный воздухоплаватель со своим шаром потонет в Черном море.

Я совершенно здоров и занимаюсь охотно своими пред-
 метаи.

На днях взял я у Эренчака⁷ 60 р.

Как и где думаете провести лето?

მოკითხვა ჩემ მაგიერად ალექსანდრეს⁵², გრიშას¹⁴.

Кланяются Вам Псаров²⁶⁵, Акимов¹⁹⁴, Шах-Парунов².

დაგკოცნით თქვენ, დედას, ტასოს, ძმებს, მონავარდისას¹⁷⁹.

Любящий Вас сын

Георгий.

აქ ვერ მოვასწარი დამეწერა სხვა ახალი ამბები; ამ დღეებში მოგწერ წიგნს ტასოს.

7 (74)

[1875 წ. იანვარი]⁶⁹⁴

Любезная Тасо!

Две недели тому назад я получил тобой высланные ну-
 мера «Тифлисского Вестника»¹³⁶, а также от папаши от 21
 января⁶⁹⁵ и твои письма от 14 и 21 января⁶⁹⁶; в день своего
 рождения, в полдень, получил телеграмму, вами высланную
 утром в тот-же день.

Да, я уже совершеннолетен, вступаю в тот возраст, кото-
 рый делает человека полноправным гражданином, если толь-
 ко таковой существует у нас в настоящее время; но число
 прожитых лет не есть еще верный признак известного состоя-
 ния и положения человека: есть такие, которые рано испыты-
 вают немилость судьбы, которых известныя, ненормальные об-
 щественные условия (чрезмерное благоденствие или чрезмер-
 ная нужда) делают слишком рано совершеннолетними; есть
 и другого сорта люди, остающиеся до гроба детьми, так,
 хотя Ерицову¹⁶⁰ далеко за 21 год, но он же написал критику
 на «Тифлиссский Вестник»⁵⁰⁵, а этот последний отвечал ему не

совсем удачно⁵⁰⁶ (ловко отражать нападки дурака — видное особое искусство). Той-же самой меркой, вероятно, он будет мерить и «Мшак»¹⁰⁸ и «Дрозба»⁵⁴, не сосчитает ли из скольких слов состоит обыкновенно передовая статья Месхи²⁹⁶ и сколько там удивлений и восклицаний? საწყალი „დროება“ კი ძალიან გაღეულა, გაზეთიდან ფურცლად გადაიქცა.

Но я боюсь по грузински продолжать письмо; после чтения статьи Григ. Орбелиани²⁷⁹, я понял, как совершенно может быть грузинское письмо; но увы! слишком долго им пренебрегали, чтоб можно было снова возвратиться к его старым, совершенным формам. Впрочем, молодым писателям можно простить эти уклонения: столько у них было, что сказать своим необразованным и чуть-ли не диким читателям, что некогда было обращать внимание на формы, на образы, выражения своих мыслей; с другой стороны, так мало поощряется литература у нас, так мало ценится (можно сказать даже, совсем не ценится), что нужна большая отвага и большой талант, а также и безпрдельная любовь к родине, чтоб ею заняться серьезно. Но непростительно безмолвие со стороны тех, которые имеют возможность в приличной и даже изящной форме руководить народом; поневоле сомневаешься не есть-ли это безмолвие — признак того, что за их изящной формой нельзя было-б найти часто содержания. Впрочем, дай Бог, чтоб я ошибался.

როცა „დროებაში“ დაიწყებენ ბეჭდვას აკ. წერეთლის⁴⁶⁹ რომანისა, ან ი. ჭავჭავაძის¹⁹¹ თხზულებისა, განომიგზავნე ხოლმე ეს ნომრები, სხვები კი საჭირო არ არის, აქ შემიძლიან ვისმესთან თვალი გადავაჯლო იმათ.

Но тебе теперь, должно быть, не до местной литературы, потому что, вероятно, получила новые номера «Недели»²⁶⁰, № 1 «Отеч. записок»⁸⁶, где много интересных статей, может быть, и № 1 «Русского Вестника»³⁸¹, где печатается давно всеми ожидаемый роман Льва Толстого⁶⁹⁷ (я читал его статью о нар. образовании)⁴⁹⁷: по моему, он очень юмористично и метко поражает русских приверженцев наглядной методы, но не самую наглядную методу и предлагает народное образование верить крестьянам, что равносильно возврату к старым, глупым порядкам. Эта статья нисколько не поколебала мою веру в систему Песталоцци⁴²⁹, предметные уроки которого развивают не хуже арифметики и приносят ему громадную практическую пользу; впрочем, об этом поговорю с тобой в следующий раз, здесь нет места.

Я кончил книгу Токвилля⁶⁹⁸, которая под конец немного мне надоела и при первой оказии вышлю ее тебе; недавно я

здесь достал несколько номеров «Фонаря» Рошфора⁶⁹⁹ (рус- ская цензура пропускает их). От него больше всего доста- ся бедному маршалу Мак-Магону⁷⁰⁰, который вот уже месяц голову ломает над составлением министерства и никак не мо- жет сделать это.

Я на время отложил в сторону свою диссертацию и занят чтением книг по своим предметам, а дальше... переписывание диссертации, зубрение юридических терминов на француз- ском языке, зубрение лекций, экзамены и неприятная жара, и потом... мрак, ничего не могу разглядеть, да и право, не- когда, перед носом столько мелочей и крупных вещей, что по- неволе делаешься близоруким.

До следующего четверга. Целую тебя, папашу, мамашу, Васю, Котэ, Монаарца¹⁷⁹.

Твой брат Георгий.

8 (75)

12 марта, 1875 г., г. Одесса⁷⁰¹.

Любезная Гасю!

Недавно я получил твои два письма (от 18 и 25 февра- ля)⁷⁰² вместе и шесть номеров «Дроеба»⁵⁴ с романом Ака- кия⁷⁰³. Я очень тебе благодарен за твою аккуратность; каж- дую неделю получаю от тебя письмо, а между тем я до-сих- пор не мог приучить себя писать с каждой почтой к вам; да и нечего писать; здесь так однообразно, невозмутимо спокой- но, моя жизнь так ровно течет, — что, право, много не стоит о ней говорить. Недавно я подал профессору⁷⁰⁴ первую часть своей диссертации, а вторую и последнюю часть переписы- ваю и, вероятно, на будущей неделе отдам. Ты как-то пред- этим спрашивала меня, не напечатаю ли я своего сочинения. Нет, не думаю, потому что издать его, как ученный труд — не добросовестно, потому что нет в нем почти ничего нового; издать же его как общедоступное сочинение — тоже нельзя, так как диссертация написана довольно тяжелым слогом, ка- ким обыкновенно пишутся серьезные компиляции. Кроме то- го, я в настоящее время занят чтением лекции по своим пред- метам; некоторые из них, конечно, довольно сухи, но попада- ются иногда в них и довольно интересные факты и мысли. Эк- замены мои, должно быть, начнутся с конца апреля и окон-

чатся в последних числах мая; в первых числах июня выдадут диплом, так что в половине июня, если не раньше, увижусь с вами. Не думай, пожалуйста, что особенно много занимаюсь, напротив, предметы в этом году у нас не особенно трудны и очень умеренно буду заниматься вплоть до Пасхи. Здесь нет ничего нового. Хотя весна пыталась показаться у нас, но все неудачно; пока еще здесь дует холодный морской ветер и нет еще весны; а в Тифлисе теперь, должно быть, совсем иное. Я воображаю себе Алескандровский сад²⁴⁷ и Головинский проспект⁷⁰⁵, освещенный теплым весенним солнцем и наполненный грузинскими помещиками в разноцветных архалухах; у вас злобой дня должно быть является открытие дворянского банка и речь, произнесенная Ил. Чавчавадзе¹⁹¹, который и к своей финансовой деятельности применил свой юмористический талант и критическое отношение к нашей жизни. Я прочитал уже роман Акакия, помещенный в 6 номерах «Дроеба»; ты угадала; в нем изображены Николадзе⁶⁰ и В. Гогоберидзе³²⁸, как представители молодого поколения имеретин.

დაგკოცნით სუყველას.
მოკითხვა იასეს,²²⁹ ალექსანდრეს⁵² და სხვა ნაცნობებს.

Тебя любящий брат твой

Георгий

3 марта взял у Эренчака⁷ пятьдесят рублей.

Свои письма адресуй ко мне в университет (Императорский Новороссийский), в университете получают письма раньше, чем дома.

9 (76)

[1875 წ. მარტის 19]⁷⁰⁶

Любезная Тасо!

Вот уже две недели, как от тебя письма не имею; причина тому, кажется, только неприбытие сюда парохода на прошлой неделе; а мое письмо от 12 марта ты, должно быть, уже получила⁷⁰⁷. Теперь, весной, сообщение будет быстрее, и вместо 9 дней письмо будет находиться на дороге только 5 дней, а если оправдаются слухи о том, что летом хотят устроить прямое сообщение между Потти и Одессой, то 3 дня только.

Как тебе нравится? Из Тифлиса в Одессу 3 дня; еще не-
сколько шагов и Европа. Недаром наш профессор Шнит-
ский⁷⁰⁴ благоговеет перед новыми путями сообщений. Он нам
целые лекции читает, поверишь ли, о важности хороших пу-
тей сообщения. Пути сообщения, говорит он, развивают нас,
подымают торговлю; от них зависит исполнение наших мечт,
они улучшают промышленность и т. д. и т. д. როგორ მოგ-
წონს ამხანაირი ლექცია?

Что касается моей диссертации, которую я ему должен
подать, то дописываю ее последние страницы. Остальное
время посвящаю занятиям по своим предметам. Иногда по-
читываю и французские газеты; этим благом наделяет меня
в настоящее время Джапаридзе⁷⁰⁸ (если помнишь, он писал
корреспонденции в «Дроеба»⁵⁴ из Женевы и Парижа (Дроеба,
№ 1, 1875 г.), который живет теперь со мной. Я с ним буду
жить вплоть до своего отъезда из Одессы. Он мне кажется
весьма образованным и честным в убеждениях. Он прежде
был в петербургском университете, но в 1869 г. принужден
был вместе с Измайловым²⁹⁴, Шавердовым⁹³ и др. оставить
его и поехать за границу. Четыре года он занимался в Жене-
ве естественными науками и недавно приехал сюда держать
экзамен на кандидата. С ним вместе приехал и Меликов⁴⁴,
который останется в Одессе в надежде наидти какое-нибудь
место по своей специальности. Его сестра¹⁵² осталась, кажет-
ся, в Женеве. Из наших девиц, отправившихся искать знания
за границу, отзываются хорошо только о Гурамовой³⁹⁶. Она,
говорят, серьезно занимается, между прочим, и физиологией
у Карла Фохта⁷⁰⁹.

Я совершенно здоров, დაგკოცნი შენ, ვასოს, დედას, კოტეს,
მონაარტას¹⁷⁹.

მოკითხვა იასეს,²²⁹ გრიშას¹⁴ და სხვა ნაცნობებს.

10 (77)

4 мая 1875 г., г. Одесса⁷¹⁰.

Любезная Тасо!

Я аккуратно получаю ваши письма и видно, что и мои не
опаздывают. А это письмо ты должна получить через пять
дней! Теперь открылись здесь прямые рейсы между Одессой
и Потти. Пароход заходит по дороге только в некоторые пор-
ты и после 3-х суток пристает к Потти.

Я с двумя экзаменами уже покончил и przygotowляюсь третьему, который будет 10 числа, а последний — 27. Экзамены эти не особенно трудны и надеюсь хорошо и с ними покончить. Как идут экзамены Васо и Коте? Дай бог, чтоб они имели такой-же успех в своей серьезной деятельности, какой имеют на сцене!⁷¹¹ Не подражал ли Васо Соколову⁷⁵ в роли старика в «Фофочке»⁶⁰⁰ и не потому ли он такой фурор произвел, что копировал талантливого комика? Впрочем, кто на первых порах бывал самостоятелен: все при начале своей деятельности имеют образцом себе какого-нибудь опытного деятеля и стараются подражать ему. Так, у нас дельные студенты, готовящиеся в профессора, уже начинают изучать приёмы жрецов нашей науки; так, наш фельетонист и критик барон Экс²⁶⁹ лезет вон из кожи и всё старается превратится в Суворина²¹⁶ или Добролюбова¹⁹⁰.

А ты, как видно из твоего письма⁷¹², не особенно долюбишь Добролюбова. Пользуюсь случаем высказать тебе своё мнение относительно этого писателя. В литературе всегда существовало и существует в настоящее время два типа деятелей: творцов и популяризаторов. Предпочтение давать кому-нибудь из них, не принимая во внимание данного положения общества, нельзя; точно также, как нельзя в принципе решить, что лучше теория или практика? Есть и такие писатели, которые соединяют в себе оба рода деятельности, но их мало; и между ними много бездарных. Добролюбов — популяризатор: ученому и даже образованному миру он мало нового сказал, но заговорил он новым тоном; каждая его статья — благородная, замечательно искренняя проповедь веры, истины которой отвергнуть никто не в состоянии, но никто не в состоянии и удержать их в своей душе, погрязшей в лавках базара житейской суеты (извини за кудрявое выражение). То-же самое, что говорил Добролюбов, говорил и Шелгунов⁷¹³, говорила вся либеральная печать «Дела»⁷¹⁴; но статьи Добролюбова — элегии, оды, сатиры, а благосветловские статьи — остроумная диалектика, красные ракеты. В нашей жизни, основанной на принципах, выработанных куплей-продажей или абсолютной умственной пустотой и окрашенных современными жрецами науки в довольно приличный цвет, нельзя не симпатизировать тем, кто всё жертвует для того, чтоб освободиться от ига этих принципов; кто ненавидит действительность и беспощадно издевается над ней.

Конечно, в Добролюбове можно найти и недостатки, важные для публициста; так, он не мог отказаться от семинарской привычки растягивать какую-нибудь простую мысль на несколько страниц без всякой нужды и слишком долго ос-

танавливаться на мелочах; но в нем много и такого, что ставит его выше многих русских литераторов; не говоря уже о том, что в России и последние 10 лет не появлялось ни одного публициста, хоть сколько нибудь напоминавшего по своей энергичности Добролюбова. А почему? Потому, что в высшей степени трудно действовать (писание публицистических статей — тоже действие) энергично против того порядка, который имеет за собой громадную всеподавляющую силу.

აქ ახალი ამბავი არაფერია. მშვენიერი დარი დგას და ყველა თავსა ჰყოფს კარზედ. ქალაქში ხომ ეხლა, ვინ იცის, ზაფხულიც არის და თუ ეცხელება მანდ, წავიდეთ სადაც გირჩევნოდეთ.

დაგკოცნით თქვენ ყველას.

შენი ძმა გიორგი.

დღეს ავიღე ერენჩაკისაგან⁷ 50 მანეთი.

11 (78)

[1877 წ. 13 ოქტომბრიდან—22 ნოემბრამდე]⁷¹⁵

Любезный брат Васо!

Настоящее свое письмо хочу посвятить исключительно литературным делишкам.

Еще в прошлом месяце явилось во мне желание разыграть в столичных газетах роль разоблачителя Кавказских чайк. Написал я корреспонденцию, направленную отчасти против здешних чиновников-самодуров, в роде Палибина⁷¹⁶ и Юшкова⁷¹⁷, и послал я ее в «Биржевые Ведомости»¹⁰¹; где литературствуют такие почтенные люди, как Скабичевский⁴²⁰ и Плещеев⁷¹⁸. Но увы и ах! Корреспонденция моя явилась в названной газете (от 13 октября) кругом общипанная и напоминала мне невольно по своей безсвязности блаженной памяти передовые статьи Сталинского⁷⁸.

Такова участь случайных корреспонденции! В таких произведениях всякий боится натолкнуться на самовосхваление корреспондента либо на сплетни, распространение которых выгодно их автору. Вспомни только Козловича¹¹⁹ и разсуди, кого возьмет охота верить случайным корреспондентам. После этого решил я не заниматься больше бумагомаранием, пока не представится случай записаться в постоянные корреспонденты.

Мой противник Цимакуридзе ни кто иной, как сам Тутаев⁷¹⁹. После моего ответа, посланного тебе⁷²⁰, явилась снова статья за подписью Тутаева⁷²¹. Здесь повторяется то, что было сказано у Цимакуридзе, да еще добавлены нелогичные, детские рассуждения. Я решил не спорить более с человеком, глупость и невежество которого для всех очевидны. Я пришлю тебе эту последнюю статью Тутаева вместе с некоторыми номерами «Тифл. Вестн.»¹³⁶.

Месхи²⁹⁶ мне передавал, что он получил от Гамрекели⁷²² длинное возражение на мою статью⁷²³, но оно не будет напечатано в «Дрозба»⁵⁴.

Тифлисский типографщик Хеладзе⁷²⁴ желает на свой счет издавать ежемесячный грузинский журнал, но дарового редактора не может найти. Н. Николадзе⁶⁰, Г. Церетели²⁹⁵, С. Месхи и некоторые другие молодые грузинские литераторы собрались и порешили предложить мне это редакторство. Я отказался принять их предложение, так как 1, нет в настоящее время в грузинской литературе надежных сил, достаточных для ежемесячного журнала 2, может быть, мне через год придется оставить на произвол судьбы журнал и искать работу, которая обезпечивала б меня; 3, журнал в моих руках имел бы вполне определенный цвет, направление и не смог бы объединить все разнохарактерные грузинские литературные силы и 4, я без помощника не в состоянии исполнять все редакционные работы ежемесячного журнала (одна корректура — эта страшная черновая работа, истощила б меня страшно). Кроме того, я мало надеялся на коммерческую честность издателя — Хеладзе. Другого редактора не нашли и пока остаемся мы без журнала...

12 (79)

22 ноября, 1877, г., г. Тифлис.

Любезный брат Васо!

Я долго молчал и ничего тебе не писал, так как ни в нашей домашней жизни, ни в Тифлисе не было ничего нового.

Впрочем, на Тифлисе не может не отражаться переменчивость счастья на азиатском театре войны. Чуть ли не ежедневно привозят сюда громадные партии турок, преследуемых Монавардисой¹⁷⁹ своими проклятиями, продолжают привозить сюда и ардаганские чудовища — пушки. Очень часто

приходится присутствовать на иллюминациях слышать псалтырь и псалтырь бу с Чугурета⁷²⁵ по случаю новой победы, глхнуть от пронзительного крика безобразных мальчишек с телеграммами. Но в последнее время Тифлис принимает иногда и довольно грустный вид. То и слышишь, что такой-то молодой офицер умер от ран, такого-то полковника, убитого на войне, привезли в Тифлис хоронить; а тифлисские больницы и госпитали так и кишат ранеными и больными. Вследствие такого накопления больных здесь распространились кое-какие болезни; Аничка Мелик-Мерабова⁴³⁶, хотя и родила она на прошлой неделе ребенка (девочку), продолжает до сих пор болеть родильной горячкой.

Не спрашивай о театре и других удовольствиях; их нет, или, лучше сказать, они ничтожны. С тех пор, как ты уехал отсюда, нет ни слуху, ни духу о любительских спектаклях. А. Пальм⁷²⁶ здесь и, вероятно, с великого поста пойдут на здешнем театре русские представления.

Я начну на этой неделе печатать свой грузинский перевод — «Жорж-Дандена»⁷²⁷, и, пожалуйста, употреби все средства, чтоб, по крайней мере, в начале декабря был бы в моих руках русский перевод этой комедии; справься у Олениной¹¹⁹, адрес которой я указал тебе в прошлом письме⁷²⁸.

Я составил уже «Грузинский альманах»⁷²⁹, куда войдут кроме «Жорж-Дандена», семь нигде еще ненапечатанных стихотворений Ал. Чавчавадзе⁷³⁰, три стихотворения папаша, моя компилятивная статья: «Экономические очерки», составленная по новой книге кн. Васильчикова.¹⁰⁴ «Землевладение и земледелие» и, наконец, моя-же статья: «Обзор нашей прошлой годней литературы».

Все эти статьи уже написаны и переданы цензором в типографию. Альманах мой выйдет в конце декабря или в начале января. Это первая моя грузинская книга, кажется, заинтересует здешнюю публику, хотя и вырезана отсюда цензором целая интересная статья моя о войне. Если же паче чаяния книга моя пройдет незамеченной, то я надолго прощусь с грузинской литературой и пущусь серьезно литературничать по-русски, тем более, что одесский профессор Шпилевский⁷⁰⁴, как я слышал, не перестает до сих пор восхищаться моей диссертацией о народном образовании и хвалит ее перед своими слушателями.

На этот раз высылаю тебе номера «Тифл. вестника»¹³⁶, где напечатан процесс Бебутова⁷³¹ и «Дрозбу»⁵⁴, где меня ругает Тутаев⁷³².

Котэ здоров и не страдает больше лихорадкой. Мы все остальные не менее его здоровы. Мамаша советует тебе по

реже переменять квартиру в такое холодное время года. Напиши, как идут твои занятия.

Твой брат Георгий.

Р. С. Николадзе⁶⁰ составил общество на вере из грузинских аристократов и армянских купцов для издания «Обзора»⁷³⁴, который будет выходить с января будущего года. В «Тифлисском Вестнике»¹³⁶ после этого, кажется, не остается никто, кроме Бебутова¹³⁵ и Д. Эристова⁸⁵. Измайлов²⁹⁴ выбран администратором «Обзора».

13 (80)

[1897 წ. თებერვალი]

Любезный брат Васо!

Вчера мы получили твое письмо после долгих ожиданий. Пиши нам немного чаще, а то мамаша иногда беспокоится. Если и мне приходится писать тебе редко, то единственно вследствие отсутствия новостей в Тифлисе. Старые удовольствия исчезли, новых нет; все превратилось в дельцов и нет пиши ни для ума, ни для чувства. Нет здесь и публичных лекций, ни интересных заседаний разных обществ, ни любительских спектаклей, ни литературных вечеров, ни концертов, ни порядочной оперы. Недавно приехал сюда Жерард¹¹⁹ со своим цирком, но и он стал нам антипатичен вследствие господствующих в нем морозов. Нет даже литературы, хотя здесь ежедневно выпускаются нашими типографиями большие, печатные листы во образе газеты. Даже «Тифл. Вестн.»¹³⁶ меньше прежнего философствует и сплетничает. Впрочем, Тасо собирается на днях написать тебе письмо и выслать несколько номеров этой газеты с процессом Стадлена⁷³⁵ и фельетонами «Это не я»⁷³⁶. Мы с будущего года будем выписывать и посылать тебе аккуратно газету Николадзе⁶⁰ «Обзор»⁷³⁴.

На прошлой неделе мы получили «Русскую газету»⁷³⁷ с твоей рецензией, очень старательно написанной. კოტემ ჩიბა ციხა და თქვა: „ვასოს სუნით უპოვნია თეატრალური გაზეთიო“. Из этой же газеты я узнал, что Соколова⁷⁵ встретила Москва очень и очень холодно, а между тем, ты его считал соперником Шумского⁶⁴⁶.

Вместе с этим письмом посылаем переводную расписку по которой можешь получить 100 рублей из Московского торгового банка.

დედამ შემოგიტვალა: ღურაკ, თბილად იყავ, არ გაცვიდდო, სახლს ნუ იცვლი ჩქარ-ჩქარაო.

Твой брат Георгий.

P. S. Я должен сообщить тебе одну неприятную новость: несчастная Аничка Мелик-Мерабова⁴³⁶ скончалась две недели тому назад от родильной горячки. სალომე⁵¹³ და გრიზი¹⁴ დიდ მწუხარებაში არიან. Все мы здоровы, чего желаем и тебе.

14 (81)

16 января, 1878, г., г. Тифлис

Любезный брат Васо!

Давно, давно не писал я тебе. Виноват в этом «Альманах»⁷²⁹, о скором выходе которого я сильно хлопотал. Наконец, он вышел и посылаю его тебе вместе с этим письмом. О появлении этой первой моей книжки уже прожужжали «Дрозба»⁵⁴, «Иверия»⁶²⁰ и «Обзор»⁷³⁴, но своих отзывов эти газеты еще не давали. Я надеюсь, что эти отзывы не замедлят, вскоре появиться, так как грузинская читающая публика заинтересовалась моим «Альманахом». Война приучила нас интересоваться всякой новинкой.

Издав свою книжку, я возвратился к сухой юриспруденции, изучение которой всегда будет мне полезно. Занимаюсь также чтением французских книг, которое тоже никогда не бесполезно. К какому роду деятельности меня поведут эти занятия, я не знаю; но чувствую, что скоро найду почву, на которой придется утвердиться.

Здесь новости, если таковые существуют, ты, вероятно, узнал из присланных тебе номеров «Тифл. Вестника»¹³⁶ и «Обзора». «Тифл. Вестник» прихорашивается и щеголяет фелетонами «Это не я»⁷³⁶. «Обзор», безцветен, полон противоречий и старается блистать известными именами. Недавно появилось там письмо Анри Рошфора⁷³⁹; говорят, что будет участвовать в этой газете и Луи-Блан⁷⁴⁰. Антонович⁵⁹⁰ прислал одну статью в «Тиф. Вестн.»¹³⁶, другую в «Обзор», но эта последняя не была напечатана по независящим от редакции обстоятельствам. Несмотря на эти известия, именно «Обзор»

приобрел только 400 подписчиков и расходуется в розничной продаже в меньшем количестве экземпляров, чем «Тиф. Вестник». Происходит это, как мне кажется, от отсутствия в «Обзоре» местных новостей и искренности. Впрочем, всё это мож ты заметить из полученных тобою номеров той и другой газеты.

Сообщи тебе и официальные новости, которые могут тебя интересовать. Председателя межевого департамента судебной палаты Старицкого⁷⁴¹ назначают на место Георгия Мухранского¹⁶² чиновником, состоящим в распоряжении Великого Князя¹⁶, место же Старицкого обещали нашему Иессею Андроник...²²⁹ Дмитрий Джорджадзе⁷² произведен в тайные советники. Тифлисскому губернатору Остен-Сакену⁷⁴² дали место Чилаева⁷⁴³ — начальника таможенного округа, а нашим губернатором назначили кутаисского вице-губернатора кн. Гагарина⁷⁴¹ — молодого человека лет в 30.

Мы все провели праздник весело, насколько это было возможно при стоявших здесь в то время морозах. Ждём от тебя описания вашего спектакля с благотворительной целью. В Досужеве⁷⁴⁵ ты, вероятно, подражал Соколову⁷⁵, который, должно быть, был на вашем спектакле.

Мамаша сердится, так как ты редко пишешь нам письма в свободное время, на праздниках.

Твой брат Георгий.

[ბოლო გვერდის მარცხენა კიდეზე]:

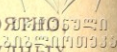
დღეს დედამ და მონაარცამ¹⁷⁹ გამოგვიგზავნეს ერთი ყუთით გოზინაყი, ჩურჩხელა და ხმელი ხილი.

15 (82)

6 мая, 1878 г., г. Тифлис.

Любезный брат Васо!

Дней десять тому назад я получил от тебя письмо с корреспонденцией⁷⁴⁶ для «Тифлисского Вестника»¹³⁶, но она, как писала тебе Тасо⁷⁴⁷, оказалась неудобной для печати; в этом отношении судьба твоей статейки напоминает судьбу статейки Мирзоева⁷⁴⁸ (киевского студента, брата моего университетского товарища)⁷⁴⁹, который очутился здесь по независящим от него обстоятельствам: и заметка Мирзоева о киев-

ских беспорядках не попала в наши газеты. Но ты, вероятно давно уже забыл о своей корреспонденции¹¹⁹ в виду трудных экзаменов. Первый из них должен был быть, как ты нам писал, 25 апреля; сегодня — 6 мая, а между тем от тебя нет никаких известий, это заставляет нас думать, что дело не идет так, как было б нам всем желательно. Во всяком случае, ты, вероятно, скоро сообщишь о своих занятиях. Постарайся покончить со всеми экзаменами или по крайней мере с большей частью из них теперь-же, весной, чтоб спокойнее провести с нами лето в Боржоме, где мы уже наняли себе очень хорошую дачу. Мы, впрочем, о даче пока совсем не думаем, так как здесь стоит петербургская погода (как утверждают опытные люди); несносные дожди не перестают вести с мирными тифлисскими жителями партизанскую войну.

Я прошлый раз обещал тебе писать о себе, но ужасно трудно исполнить это обещание, так как мне, как свободному человеку, делается много умных и глупых предложений; налетают на меня всевозможные мечты, делаются попытки к их осуществлению; неудачи, препятствия, снова бросают меня в апатию, но в этом состоянии я остаюсь недолго, не заставляют долго ждать себя новые планы, предположения и обещания. Все эти волнения сердца трудно тебе описать, но все-же здесь приведу несколько примеров: «Жорж Дандена»⁷²⁷ в моём переводе сыграли в Кутаисе и с большим успехом; взялись разучивать эту пьесу и тифлиские любители, была даже раз репетиция и я уж мечтал видеть на сцене своего любимого протеже, как вдруг здешний голова Димитрий Кипиани⁶⁰³, поклонник старинного грузинского языка, забраковал мой перевод и предложил любителям для представления свою переводную комедию — «Женитьбу по неволе»,⁹⁷ которая и пойдёт, вероятно, на будущей неделе. А мой «Жорж Данден» забыт пока нашими актёрами, раболепствующими перед старыми авторитетами.

Другой пример: На прошлой недели истёк срок службы директора дворянского банка, Сандро Челокаева³³⁰; настал день баллотировки; всюду разнёсся слух, что я желаю попасть в директора и бедный Челокаев страшно побледнел и язык у него отнялся. Но слух, конечно, оказался ложным, выдумкой врагов ленивого банкира и Челокаев без соперников снова уселся на тёпленькое местечко, дающее до 3.000 рублей за безделье. Я, как грешный человек, раскаиваюсь, что не поверил слуху и не баллотировался, так как я имел все права на соперничестве с таким бездельником, как Челокаев.

Из области предположений и ожиданий перейду в область фактов: я заготовил уже достаточный материал для вто-

рой книжки своего «Альманаха»⁷⁵⁰, которую думаю издавать осенью, и причислился к главному управлению, пошёл по административной части, в надежде получить место в Тифлисе; а пока получу определенную должность с жалованьем, пользуюсь свободой, которую придется мне теперь потерять лишь для осуществления одной из своих мечт: послезавтра уезжает отсюда К. Бебутов¹³⁵ в Петербург, где в сенате 23 мая будет разбираться дело об оклеветании Тифлисской городской больницы «Тифлисским Вестником»¹³⁶ в 1876 г.; временным редактором этой газеты назначается Измайлов²⁹⁴, но так как на нём лежит много разнообразных обязанностей и досуга нет у него, то составление номеров, возложено на меня и я буду нести эту приятную службу до нашего выезда отсюда в Боржом. Впрочем, об этом подробно в следующий раз.

Пока сообщу тебе следующие новости: здешняя труппа улучшается: на-днях приехали сюда опереточная актриса Кольцова⁷⁵¹, комик Холодов⁷⁵² и чтец Никитин⁷⁵³.

Шаха персидского⁷⁵⁴ встретили у нас с большим торжеством. Иллюминациям, фейерверкам не было конца 2 и 3 мая. Лушче здесь ещё не встречали никого из царственных особ, сделавших нас счастливыми своим посещением.

Мы все здоровы. Кланяется тебе Юлинька (Бебутова)¹¹⁹, которая приехала вместе с дочкой Лизы¹¹⁹ к нам на несколько недель.

Котэ уже держит экзамены, большей частью удачно; но все-же кажется, что его свидетельство, к сожалению, без двоек не обойдётся.

Твой брат Георгий.

Тасо уже получила Жиль-Блаза⁷⁵⁵.

16 (83)

1878 წ. თებერვალი

Любезный брат Васо!

На днях мы, после долгих ожиданий, получили твоё письмо от 2-го февраля⁷⁵⁶. Ты, как видно, заинтересовался моим «Альманахом»⁷⁵⁰ и потому вместе с этим письмом посылаю тебе номер «Тифлисского Вестника»¹³⁶ с отзывом Гогеба-швили⁷⁵⁷. Сей критик передавал мне, что все его симпатии были

на моей стороне, но мой строгий отзыв о передовой статье «Иверии»⁷⁵⁸ заставил его отнестись ко мне безпощаднее. «Обзор»⁷³⁴ и «Дроэба»⁵⁴ пока ограничились передачей содержания «Альманаха» и похвалой его внешности. Впрочем, я не думаю, чтоб «Обзор» когда-нибудь вспомнил меня, так как сам Николадзе⁶⁰ болен и почти ничего не пишет, а его сотрудники — люди русские — Жуков⁷⁵⁹, Борисов⁷⁶⁰, Френкель⁷⁶¹, Гл. Успенский⁷⁶² (журнальный обозреватель) и др.

Николадзе пригласил меня в свою газету, но я отказался, так как этот орган начинает уже лакействовать и забывает о тех безобразиях, какие творятся так часто в местной жизни. Будет очень жаль, если «Обзор» подорвёт «Тифлисский Вестник», который не изменяет своему обличительному направлению. В газете Бебутова¹³⁵ принимают участие: Опочинин (Это не я)⁷³⁶, Питоёв (Экс)²⁶⁹ и Гогоба-швили⁷⁵⁷. Я по просьбе Бебутова тоже доставляю туда заметки, извлечение из грузинских газет. Присылаю при этом два номера «Тифлисского Вестника», где помещены самые большие из моих замечаний⁷⁶³. Вместе с ними присылаю также несколько номеров «Обзора»; в них особенно замечательны две статьи о местной печати. Первая писана Жуковым⁷⁵⁹ по программе Николадзе⁷⁶⁴, а вторая — этим последним⁷⁶⁵. Они вызвали бурю в здешней интеллигенции. Николадзе отказывается от всей своей прошлой деятельности и желает защищать русские интересы, хотя эти интересы вовсе не нуждаются в его неумелой защите.

У нас теперь только одна новость: суровая зима сменилась тёплой, разнеживающей весной. Но не радует особенно нас эта теплота, так [как] её может сопровождать какая-нибудь заразительная всеистребляющая болезнь. В Александрополе⁷⁶⁶, Карсе и в других вновь завоёванных землях свирепствует тиф. Неделю тому назад умер этой болезнью генерал Шелковников⁷⁶⁷, а генералы Гейман⁷⁶⁸ и Губский⁷⁶⁹ — при смерти. Однакож, тиф не мешает молодым предприимчивым людям эмигрировать в плодородную Армению, дающую большие материальные выгоды нашим пионерам. Наш общий знакомый Шахтактинский⁷⁷⁰ — чиновником особых поручений при начальнике Карсской области и занят подрядками. Володя Бебутов¹¹⁹ там-же санитаром. Сараджев¹¹⁹ (кажется, ты его знал) тоже санитаром в тех странах. А изнеженные тифлисцы вовсе не смелые предприниматели, рискующие своею жизнью; потому то дачи на Коджорах разобраны почти все, теперь же очередь за Боржомом. ჩვენ ფეოდალისებენ გვაქვს თვალს, თუ ომი აღარ იქნება.

31 января, 1879 г., Тифлис.

Любезный брат Васо!

Я в прошлый раз обещал тебе написать письмо **на днях** и до сих пор не исполнил своего обещания. Произошло это оттого, что я хотел по наставлениям мамы дать тебе несколько практических советов, но после некоторого размышления отказался я от своего намерения, будучи уверен, что ты сам отлично понимаешь, что где-нибудь да надо утвердиться если не в петровской академии, то в техническом училище, если не в последнем, то по крайней мере—в первом заведении. Такие советы и давать и выслушивать скучно. Я думаю, гораздо приятнее будет тебе получить вместо свода практических советов мой «Альманах»⁷⁵⁰, давший обильный материал нашим литераторам как для частных бесед, так и для публичных разглагольствований. Поэтому я присылаю вместе с этим письмом моё буйное детище с отзывами наших критиков Николадзе⁷⁷¹, Месхи²⁹⁶ и А. Сараджева⁷⁷²; первые двое злились на меня, потому что я им пропел в своей критической статье *de profundis*,⁷⁷³ а последний, как представитель одного со мною поколения, верно понял меня и благословил.

В моей книжонке обращаю твоё внимание прежде всего на очерк Ак. Церетели⁴⁶⁹ «Крич и Хриш» (действительные приключения одного парикмахера), который разгонит тоску даже у отчаянного меланхолика. Помещение этого весёленького рассказца рядом с моими мрачными «экономическими очерками», — конечно, одна уловка, которая балагура-читателя весёленькой болтовни Акакия Церетели заставит прочесть описание нашего безвыходного экономического положения. Если читатель «Крича и Хрища» неисправимый балагур, то экономическая статья достойным образом раздражит его, а если он человек — добрый и честный, то сделает она его серьёзным и дельным. Такой целью я задался, а там что выйдет в действительности — это покажет будущее.

Откладывая рассказ о своих делишках до следующего раза, теперь я хочу сообщить тебе здешние новости.

Здешние грузинские любители усердно принялись за составлении постоянной труппы и довольно часто дают спектакли для приобретения костюмов. Директором назначен Дав. Эристов⁸⁵, его товарищем — Н. Авалов⁷⁷⁴, распорядителем — Нод. Джорджадзе⁷⁷⁵, председателем на собраниях для усми-

рения страстей зазнающихся любителей — я, старающийся каждый раз вооружаться хладнокровием и безпристрастием.

Другой, более свежей новостью для тебя может быть выбор новой думой нового головы.

Конст. Бебутов (редакт.)¹³⁵ и Тархан Ходжеминасов⁷⁷⁶ были заболлотированы и в головы попал Ант. Корганов⁷⁷⁷, богатый подрядчик, лезущий в аристократию. О подробностях этих выборов и о смелой речи новоиспеченного гласного Николадзе⁶⁰ прочтешь в присылаемом вместе с этим письмом «Обзоре»⁷⁷⁸.

Твой брат Георгий.

18 (85)

Любезный брат Васо!

В ожидании от тебя известий об экзаменах, пишу о своих литературных успехах.

Кроме «Обзора»⁷³⁴ и «Дрозба»⁵⁴, отзывы которых об «Альманахе»⁷⁵⁰ тебе уже известны, отозвались ещё «Кавказ»⁷⁷⁹ и «Иверия»⁷⁸⁰.

«Кавказ»⁵³ (в лице своего рецензента — Машо Церетели)⁷⁸¹ порассказав содержание моей критической статьи, дал следующее лестное для меня заключение:

«В заключение не можем удержаться, чтоб не сказать, что грузинская публика должна принести искреннюю благодарность кн. Туманову за то, что хоть в год раз, благодаря ему, ей удаётся прочесть порядочную книгу на грузинском языке. А то в последнее время стали появляться в свет, главным образом, брошюры, отличающиеся своею безсодержательностью». Уязвлённое же самолюбие «Иверии»⁶³⁷ воспроизвело на свет божий две большущие статьи (одна И. Кананова⁷⁸², другая — Ильи Чавчавадзе), стремящиеся доказать противоречивость положений моей критической статьи и осмеять моё незнание грузинского языка.

О характере этих замечаний узнаешь из моего ответа, напечатанного сегодня в «Дрозба»⁷⁸⁴. Этот ответ я пришлю тебе на днях. А «Иверию» и «Кавказ» (впрочем, чуть не забыл ещё большущую статью Мачахеладзе⁷⁸⁵ (боржомского Чхания, заклятого врага Николадзе⁶⁰) о суровости моих заметок о грузинской литературе) затрудняюсь выслать тебе теперь, когда, вероятно, ты весь поглощён приготовлениями к экзаменам.

Эти экзамены мне кажутся немного непонятными, так как я слышал, что доступ в Петровскую Академию закрыт. Впрочем, об этом тебе, вероятно, лучше известно დედა გიორგის: ბიჭო, ათას კუთხეს რათ ედებო? დედამ დაუბრუნა ფსაროვიანთ²⁶⁵ სამი თუმანი და დღესაც გზავნის ჩითახოვის¹¹⁹ კანტორაში შენთვის ათ თუმანს.

Мечты мамы осуществляются: домик в Хелтубани⁷⁸³ выстраивается и всё лето мы проведем, по всей вероятности, там. აბა, ძღვენი მაშინ იქნება!

მონაარცამ¹⁷⁹ ამ დღეებში გამოგიგზავნა გოზინაყი და კიდევ რალაც რალაცეები, არ ვიცი, მიიღე თუ არა.

Давно уже прошла «неделя радостей: настал великий пост» и нет никаких интересных новостей.

Безцветный «Тифл. Вестник»¹³⁶ с безцветным «Это не я»⁷³⁶ и «Эксом»²⁶⁹ снова начал издаваться и зевать, а «Обзор»⁷³⁴ молчит в ожидании снятия с него предварительной цензуры, о чём ещё бабушка на-двое сказала.

Грузинские спектакли идут здесь успешно и, по всей вероятности, с 1 мая во вновь выстроенном театрике Арцруни⁷⁸⁶ начнутся представления постоянной труппы. Актёры и актрисы все на лицо (между ними и известная тебе Габуния⁷⁸⁷), остаётся подыскать режиссера. Я предлагаю Д. Эристова⁸⁵, но если он окажется негодным, придётся мне помучиться.

სხვაც შერბე იყოს.

Твой брат Георгий.

Ты предлагаешь мне вызвать на диспут редактора²⁹⁶ «Дрозба»⁵⁴, но это излишне, он уже получил частные письма от одесских студентов с протестом против неверных отзывов «Дрозба» о моих статьях.

Мы все здоровы и ждем от тебя известий.

16 марта, 1879 г., Тифлис.

19 (86)

[1879 წ. აგვისტო]

Любезный брат Васо!

Наконец-то осуществилась давнишняя мечта мамы: мы в деревне (Хелтубани)⁷⁸³, в собственном домике и чуть-ли не ежедневно принимаем ძღვენი. Впрочем, часто придётся

воскликать подобно Калхасу:¹¹⁹ «Всё цветы да цветы, ничего существенного». Мамаша все-же не унывает и теперь уже задумала пристроить балкон к нашей родовой башне. Оттуда надо будет любоваться нашей хелтубанской пустыней, в которой мало воды, мало людей (вследствие летних работ за деревней) и вовсе нет леса, деревьев, кустарников, порядочных садов и огородов, а из птиц водится здесь только сова. Всё же в родной деревушке на прохладе чувствуется лучше, чем в Гори, которого избегали мы больше чумы.

О своих занятиях все никак не соберусь писать тебе подробно, так как они мне надоели!

Что же касается Котэ, то он поедет в Москву в конце настоящего или в начале будущего месяца. А я всё ещё остаюсь здесь, пока капитально не пристроюсь; а это случится не раньше зимы или по крайней мере осени. С спокойной совестью как-то лучше гуляется и поэтому приеду к тебе погостить не раньше весны.

Сообщить тебе какие-нибудь новости из Хелтубани как-то не приходится; да впрочем их нет и в Тифлисе, из которого страшная жара выгнала всех живых людей.

Котэ привезёт тебе как ответ мой на статьи «Иверии»⁶³⁷, так печатающуюся теперь мою брошюру о грузинском театре⁷⁸⁸. Кстати тебе сообщу, что составленная мной на артельных началах грузинская труппа в настоящее время гуляет по захоlustьям (в Ахалцихе, Кутаисе, Гори и др. мест.) и приводит в телячий восторг провинциалов, а с сентября переселится в Тифлис, где будут устраиваться его спектакли еженедельно. Газеты наполняются рецензиями, весьма лестными для набранных мной артистов⁷⁸⁹. Похвалы эти, конечно, неуместны, но все же труппа не из одних бездарностей состоит. Больше всех в ней выдаются по таланту В. Абашидзе⁷⁹⁰, Сапарова⁷⁹¹ (вышедшая на днях замуж за первого), знакомая тебе Габуниа⁷⁸⁷, Котэ Кипиани⁷⁹² и Цатарели⁷⁹³.

О русской труппе ничего не пишу, так как она из рук вон плоха. Приезд Правдина²³⁸ немного оживил наших театралов. Впрочем, Правдин недолго оставался здесь, он, вероятно, уже в Москве и рассказывает тебе о своих тифлиских впечатлениях.

До сентября присылай нам свои письма в Гори, адресуя их на мое имя. При письме прилагаю переводную расписку на сто рублей.

Твой брат Георгий.

12 июля 1879 г. г. Тифли

Присылаю при этом два рубля, на которые купишь мне Ожье на фран. языке: *Le gendre de M. Poirier*“,⁷⁹⁴ и вышлешь как можно скорее. თუ ამ ზატხულს ვისწავლე კარგად ფრანცული, მინდა მერე ანგლიურს (ბოლო გვერდის მარცხენა კიდეზე) შევეუდგე. სულთანოვი⁸⁹⁵ მპირდება ანგლიურს გასწავლიო.

[ბოლო გვერდის მარჯვენა კიდეზე]:

Если названной комедии Ожье не будет в продаже, то вышли мне комедию Сарду⁷⁹⁶ „*Fernande*“.

ამ გამოცემაში თავმოყრილი წერილების ავტორები ან ადრესატები არიან:

მიხეილ თუმანიშვილი (1818—1875)—საზოგადო მოღვაწე, პოეტი და პუბლიცისტი; სწავლობდა თბილისის კეთილშობილთა გიმნაზიაში, სადაც იგი გაეცნო და დაუმეგობრდა ნიკოლოზ ბარათაშვილს. გიმნაზიაში მ. თუმანიშვილის ინიციატივით დაარსდა ხელნაწერი ჟურნ. „თბილისის გიმნაზიის ყვავილი“.

1842 წლიდან იგი იწყებს სამსახურს თბილისის გუბერნიის სამმართველოში. 1864 წ. მიხეილს ნიშნავენ ე. წ. „გლეხების მოწყობის საქმეთა კანცელარიის“ დირექტორად და „გლეხთა მოწყობის კომიტეტის საქმეთა“ გამგედ, ხოლო 1874 წ.—მეფის ნაცვლის მთავარი სამმართველოს საბჭოს წევრად.

მ. თუმანიშვილს ცოლად ჰყავდა პოლკოვნიკ მირზა-აფრამის, იგივე აბრაამ ენიკოლოპოვის ქალი—სოფიო.

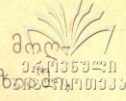
ბაბალე თუმანიშვილი (1846—1873)—სწავლობდა ჯერ მადამ ფავრის პანსიონში, ხოლო შემდეგ ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში. ბაბალემ შეადგინა რკინიგზის გამომგონებლის გეორგ სტეფენსონის ბიოგრაფია, რომელიც გამოიცა მისი სიკვდილის შემდეგ, 1876 წელს.

თუმანიშვილების წერილებში ბაბალეს ხშირად იხსენიებენ „ვარენკად“.

ანასტასია თუმანიშვილი—წერეთლისა (1849—1932)—საზოგადო მოღვაწე, მწერალი და ჟურნალისტი. 1855 წ. ანასტასია შევიდა მადამ ფავრის პანსიონში, ხოლო შემდეგ სწავლა განაგრძო ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში, რომლის სრული კურსი 1865 წ. დაამთავრა. ანასტასია იყო ცნობილი ქართველი მწერლის გ. წერეთლის მეუღლე.

წერილებში ჩვეულებრივ ანასტასია „ტასოდ“ იხსენიება.

გიორგი თუმანიშვილი (1854—1920)—საზოგადო მოღვაწე, ჟურნალისტი და პუბლიცისტი; პირველდაწყებითი აღზრდა მიიღო ყიფიანის პანსიონში, შემდეგ იგი სწავლობდა თბილისის გიმნაზიაში, რომლის სრული კურსი 1871 წ. დაამთავრა. გიორგი 1871—1875 წლებში სწავლობდა ოდესაში, ნოვოროსიის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე. ერთხანს იგი მსახურობდა ფოთის სასამართლო უწყებაში გამომძიებლად, ხოლო შემდეგ—მეფის ნაცვლის კანცელარიაში საგლეხო განყოფილების უფროსად. 1891 წ. იგი თავს ანებებს სამსახურს.

ვასილ თუმანიშვილი (1857—1912)—საზოგადო მოღვაწე, ჟურნალისტი; სწავლობდა თბილისის რეალურ გიმნაზიაში. შემდეგ—მოსკოვის უმაღლეს ტექნიკურ სასწავლებელში, რომლის სრული კურსი ავადმყოფობის გამო ვერ დაასრულა.

1891 წლიდან 1904 წლამდე რედაქტორობდა „ნოვოე ობოზრენეს“.

წერილებში ვასილი იხსენიება „ვასოდ“ ან „ვასიად“.

კონსტანტინე თუმანიშვილი (1859—1920)—საზოგადო მოღვაწე, ჟურნალისტი; სწავლობდა ჯერ თბილისის, ხოლო შემდეგ—ტულის რეალურ გიმნაზიაში. უმაღლესი განათლება მიიღო პეტროვო-რაზუმოვსკის სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტში.

წერილებში კონსტანტინე მოხსენებულია „კოტედ“ და „კოსტიად“.

მიხეილის, ბაბალეს, ანასტასიას, ვასილისა და კონსტანტინეს ყველა წერილი გაგზავნილია გიორგისადმი თბილისიდან ოდესაში. სადაც გიორგი ნოვოროსიის უნივერსიტეტში სწავლობდა. გამონაკლისს წარმოადგენს კონსტანტინეს [1877 წ.] 5 დეკემბრით დათარიღებული წერილი, რომელიც გაგზავნილია გიორგისადმი თბილისიდან პეტერბურგში.

გიორგის 1871—1875 წლით დათარიღებული წერილები გაგზავნილია ოდესიდან თბილისში, ხოლო მისი შემდგომი წლების წერილები — თბილისიდან მოსკოვში, სადაც იმ პერიოდში ვასილი იმყოფებოდა.

ლიტ.: მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო-საზოგადოებრივი წარსულიდან, თბ., 1938.; მისივე, საბავშვო ლიტერატურის მოამბე, თბ., 1941.; დ. რამიშვილი, მიხეილ თუმანიშვილი. ცხოვრება და შემოქმედება, თბ., 1957.; ლ. ასათიანი, პუშკინის მთარგმნელი პოეტი მიხეილ თუმანიშვილი, „ლიტერატურული საქართველო“, 1937, 18/11, № 4, გვ. 6; ს. ბერაძე, მ. თუმანიშვილის, ლ. არდაზიანის და დ. ჭონქაძის ეკონომიური შეხედულებანი, „ეკონომიური ინსტიტუტის შრომები“, 1956, IX, გვ. 251—292; დ. გამეზარდაშვილი, ორი საკითხის გამო (მამათა და შვილთა ბრძოლის შესახებ) და მ. თუმანიშვილის „სალაყო ფურცლების“ შესახებ), „ლიტერატურული გაზეთი“, 1955, 29/ IV, № 17,2; ს. გერსამია, მიხეილ ბირთველისძე თუმანიშვილი, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1940, № 2—3, გვ. 94—97; ტ. იაშვილი, პირველი ქართველი თეატრალური კრიტიკოსი, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1958, 26/V, გვ. 3; ა. მახა-

რადე, ქართული რომანტიზმი, 1948, გვ. 259—286; გ. შვილი, ქართული ეთნოგრაფიის ისტორიიდან. მ. თუმანი-
შვილი, „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, 1953, XVII, გვ.
109—196; ჯ. ჭუმბურიძე, „სალაყბო ფურცლების“ ავტორის
გარემო, „ცის.“, 1957, № 3, გვ. 125—130; ალ. ხახანაშვი-
ლი, თავ. მიხეილ თუმანიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა,
„განათლება“, 1911, № 2, გვ. 83—85; Богомолов И.,
Неизвестные письма Г. М. Туманишвили к Короленко и
Михайловскому, „Веч. Тбилиси“, 1962, 27 IX, № 255;
Шадური В., Новые материалы о связях А. М. Горького с
деятелими грузинской культуры. А. М. Горький и Г. М. Ту-
манишвили, „Заря Востока“, 1958, 27/III, გვ. 4; „დროშა“,
1959, № 9 გვ. 17; „თეატრი და ცხოვრება“, 1920, № 4; „თემი“,
1912, №№ 56, 57, 90; „Закавказская речь“, 1912, 29/1; „Новое
время“, 1899, № 844.

გარდა წერილების ავტორებისა და ადრესატებისა დანარ-
ჩენი საკომენტარო მასალა შენიშვნებში გატანილია თავისი რიგი-
თი ნომრით. საკომენტარო ერთეულის განმეორების შემთხვევაში
დატოვებულია მათი ის ნომრები, რომლებითაც ისინი პირველად
იქნენ განმარტებულნი ჩვენს მიერ.

ის საკომენტარო ერთეულები, რომელთა ამოხსნაც ჩვენ ვერ
შევძელით, ან რომელთა შესახებ დამატებით ცნობას ვერაფერს
ვიძლევიტ, შენიშვნებში წარმოდგენილი არიან პირობითი ნომრით
„119“.

კომენტარებისათვის გამოყენებული გვაქვს შემდეგი ლიტერა-
ტურა და წყაროები: მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო სა-
ზოგადოებრივი წარსულიდან, თბ., 1938., მისივე, საბავშვო ლი-
ტერატურის მოამბე, თბ., 1941; Г. Туманов, Характеристики и
воспоминания, I, II და III წიგნი; „ცისკარი“, „დროება“, კავკაზი“,
„კავკაზსკი კალენდარი“, „ტიფლისკი ვესტნიკი“, „ობზორი“.; სა-
ქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახე-
ლობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული მიხეილ, ანასტა-
სია, გიორგი, ვასილ და კონსტანტინე თუმანიშვილების პირადი
საარქივო ფონდები; ამივე ინსტიტუტის ე. ვეიდენბაუმის პირადი
საარქივო ფონდის კარტოთეკა; საქართველოს ცენტრალური სა-
ხელმწიფო საისტორიო არქივი; ლენინგრადის სახელმწიფო ცენტ-
რალურ ისტორიულ არქივში დაცული პეტერბურგის საიმპერატო-
რო თეატრების ფონდი; მოსკოვის სახელმწიფო ცენტრალურ

თვატრალურ მუზეუმში დაცული რუს მსახიობთა პირადი საარქივო ფონდები.

ეროვნული
მუზეუმი

ცნობა ზოგიერთი პიროვნების შესახებ მოგვაწოდა გიორგი თუმანიშვილის შვილმა, ელისაბედ თუმანიშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

1. ამ წიგნში გამოქვეყნებული მ. თუმანიშვილის ყველა წერილი დაცულია მთ, № 506.

2. Шах-Парунов — ივანე შახპარონიანცი (ამგვარად აწერს იგი ხელს გიორგი თუმანიშვილისადმი გაგზავნილ წერილებს, იხ. გთ., № 1074). 1871 წ. აგვისტოში შახპარონიანცმა გიორგისთან ერთად ჩააბარა მისაღები გამოცდები ნოვოროსიის უნივერსიტეტში, მაგრამ ავადმყოფობის გამო იმავე წლის სექტემბერში დროებით იგი თბილისში დაბრუნდა. როგორც გიორგის წერილებიდან ჩანს, ივ. შახპარონიანცთან მას ახლო ურთიერთობა ჰქონია (იხ. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 27 აგვისტოთი დათარიღებული წერილი მამისადმი, მთ, № 835, 5 v).

3. იხ. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 8 სექტემბრით დათარიღებული წერილი, მთ, № 835, 8v.

4. მ. თუმანიშვილის ამ წერილებს ვერ მივაკვლიეთ.

5. Орбели — აბგარ ოსიპის ძე ორბელი — გ. თუმანიშვილის ამხანაგი, პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტი. შემდეგში იგი მუშაობდა თბილისის სასამართლო პალატაში პროკურორად. 1875 წ. ან. თუმანიშვილი ორბელის შესახებ ასე წერს გიორგის: „Орбели поступил на службу в палате и отец в восторге от него и до небес его возносит“ (იხ. მთ, 1076, 51v).

6. ორბელმა გ. თუმანიშვილს თბილისიდან ჩამოუტანა „დროების“ ექვსი ნომერი, მილის რომელიღაც წიგნი, ვ. ელიხოვსკის მიერ გამოცემული ბროშურა „ალა-ვერდი და იახშოლ“ და 25 მან. (იხ. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 22 სექტემბრით დათარიღებული წერილი, მთ, № 835, 10v).

7. Эренчук — სიმა ერენჩუკ (თუმანიშვილების სხვა წერილებში იგივე გვარი გვხვდება „ერენჩიკ“, „ერენჩაკ“-ად) — ოდესის მაცხოვრებელი, ვაჭარი, რომლისგანაც გ. თუმანიშვილი ოდესაში სწავლის პერიოდში სესხულობდა ფულს ხელწერილით. ამ ხელწერილის საფუძველზე შემდეგ მ. თუმანიშვილი ისტუმრებდა ვალებს (იხ. მთ, № 506, 6v და № 835, 1).

8. იხ. მთ, № 506, 7—9v.

9. Пенчинский — ოს. ოს. პენჩინსკი — თბილისის გიმნაზიის დირექტორი (იხ. „КК на 1871 г.“, გვ. 67; „К“, 1871, № 86).

10. Иваненко — აპოლონ ათანასეს ძე ივანენკო — ისტორიის მასწავლებელი, მსახურობდა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში. ამავე დროს იგი კითხულობდა ე. წ. „თბილისის წრეში“ პოპულარული ხასიათის ლექციებს ისტორიიდან (იხ. „КК на 1870 г.“, გვ. 79).

11. Нодар — ნოდარის ვინაობაზე ჩვენ მხოლოდ ის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მ. თუმანიშვილის ოჯახის წევრებს იგი ახლობელ ადამიანად მიაჩნდათ (იხ. გ. თუმანიშვილის მიერ 1871 წ. 9 აგვისტოს დაწერილი წერილი, მთ, № 835, 2; მ. თუმანიშვილის 1871 წ. 25 აგვისტოთი დათარიღებული წერილი, მთ, № 506, 2 და სხვ).

12. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის მიერ 1871 წ. 8 სექტემბრით დათარიღებული წერილი (იხ. მთ, № 835, 11r—v). ამ წერილში გიორგი აცნობებს მამას, რომ მან მოისმინა ლექციები პოლიტიკურ ეკონომიაში, არაორგანულ ქიმიაში, რუსული სამართლის ისტორიასა და რუსეთის ისტორიაში. როგორც წერილიდან ჩანს, გიორგიზე განსაკუთრებით დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია ლექციებს არაორგანულ ქიმიასა და პოლიტიკურ-ეკონომიაში.

13. 1871 წ. 8 სექტემბერს დაწერილი წერილიდან გარკვევით ჩანს, რომ გ. თუმანიშვილი ყოყმანობდა, შესულიყო საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტზე თუ იურიდიულზე: „... до 15 сент., — სწერს იგი მამას, — я буду слушать лекции по естественным и юридическим наукам и которые нибудь из них выберу для специальности (იხ. 10r).

14. Гриша — გიორგი ჯიმშერის ძე ენიკოლოპოვი — მ. თუმანიშვილის ცოლის ძმისწული, გ. თუმანიშვილის ვაჟიშვილის, ლეონის, ნათლია (იხ. მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო-სახოგადოებრივი წარსულიდან, თბ., 1938, გვ. 203).

15. Государь — რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე II (1855—1881) — საქართველოში ჩამოვიდა 1871 წ. 20 სექტემბერს (იხ. „К“, 1871, № 111).

16. Великий князь — მიხეილ ნიკოლოზის ძე — მეფისნაცვალის კავკასიაში 1862—1881 წლებში.

17. თბილისის საზაფხულო თეატრი, რომელიც აშენდა 1870 წ. არქიტექტორ ზალცმანის პროექტის მიხედვით, მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა ნაპირას, ბარიათინსკის, ახლანდელი

ჯორჯიაშვილის, ქუჩის მახლობლად, აქ, სადაც წინათ ე. წ. „საინჟინერო უწყების ბაღი“ იყო (იხ. ცსსა, ფ. 482, საქმე № 3)

18. Реваз Андроников — რევაზ ივანეს ძე ანდრონიკაშვილი (1818—1878)—1848 წ. — პოლკოვნიკი; 1854 წ. — გენერალ-მაიორი; 1859 წ. — ლეკთა კორდონის ჯარის მეთაური; 1871 წ. — გენერალ-ადიუტანტი, შემდეგში — თბილისის გუბერნიის თავად-ახნაურთა წინამძღოლი (იხ. ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა, „КК на 1849 г.“ გვ. 67, „КК на 1871 г.“, გვ. 26, „КК на 1873 г.“ გვ. 26, 27, 119).

19. Григ. Дмитриев. Орбелиани — გრიგოლ დიმიტრის ძე ორბელიანი (1800—1883)—ცნობილი ქართველი პოეტი.

20. Иосиф Тарханов — იოსებ დავითის ძე თარხნიშვილი — გენერალ-ლეიტენანტი, კავკასიის გრენადერთა დივიზიის მეთაური (იხ. Козу́бский Е. И., Памятная книжка Дагестанской области, Темир-Хан-Шура, 1895, გვ. 92; „КК на 1872 г.“, გვ. 44).

21. Амилахваров — ივანე გივის ძე ამილახვარი (1822—1905) — ნიჟეგოროდის დრაგუნთა პოლკის მეთაური; 1871 წ. 19 სექტ. ალექსანდრე მეორისგან ებოძა ფლიგელ-ადიუტანტობა (იხ. „К“, 1871, № 110), შემდეგში — გენერალი (იხ. Потто, В., Иван Гивич Амилахваров, Тиф., 1900).

22. Гурчин — ალექსანდრე ბიკენტის ძე გურჩინ II — მისი უდიდებულესობის მე-13 ლეიბ-გვარდიის გრენადერთა პოლკის მეთაური, შემდეგში — პოლკოვნიკი (იხ. „КК на 1871 г.“, გვ. 133, „К“, 1871, № 116).

23. Голицын — გრიგოლ სერგის ძე გოლიცინი — პოლკოვნიკი, დიდი მთავრის კონსტანტინე ნიკოლოზის ძის გრენადერთა მე-14 ქართული პოლკის მეთაური (იხ. „КК на 1871 г.“, გვ. 133).

24. Муштаид — ამჟამად ორჯონიკიძის სახ. კულტურისა და დასვენების პარკი — მდებარეობს „დინამოს“ სტადიონთან, პლენხანოვის პროსპექტის გაგრძელებაზე. ამ პარკს საფუძველი XIX ს. პირველ ნახევარში ჩაეყარა. გადმოცემის თანახმად, ეს ბაღი ეკუთვნოდა სპარსელ სასულიერო მოღვაწეს, მირფეტა მუშტაიდს, რომელსაც ცოლად ქართველი ქალი ჰყავდა. მუშტაიდმა გაიყვანა აქ გვირაბი და სარწყავი არხი. შემდეგში მან ეს ბაღი სახელმწიფოს მიჰყიდა. მთავრობის მიერ აქ აშენებულ იქნა საზაფხულო

თეატრი და რესტორანი. ბალი რევოლუციამდე მუშტაილის სახელს
ატარებდა.

25. Караяз — ამჟამად გარდაბანი. გარდაბნის რაიონის
ცენტრი.

26. წერილის პირველი, მეორე და მესამე გვერდი გადახა-
ზულია ფანქრით შემდეგ წინადადებამდე: „Ты описываешь мне
подробно начатое тобой слушание лекций“. წანაშალის შემდეგ
გ. თუმანიშვილს ფანქრითვე მიუწერია: „Тифлис, 22 сентября,
1871 г.“, შემდეგ იგი განაგრძობს: „Любезный Георгий.“ იმავე
გვერდის ზედა კიდეზე გ. თუმანიშვილისავე ხელით ფანქრით წე-
რია: „Письма М. Г. Туманова к сыну Г. М. Туманову“; ფრჩხი-
ლებში შავი მელნით: „Приводятся в извлечений.“ იმავე გვერ-
დის ქვედა კიდეზე შავი მელნითვე გ. თუმანიშვილის ხელით წე-
რია: „Письма эти посланы в бытность сына в Одессе, в Но-
вороссийском университете“; მე-5 გვერდის ქვედა კიდეზე ვკი-
თხულობთ შავი მელნით დაწერილ სქოლიოს, რომელიც განმარტავს
სიტყვას „профессора“:

„В то время в Одессе преподавали известные профессора:
Сеченов, Мечников и другие естествоиспытатели“; მე-6 გვერდზე,
ქვევით, ორბელის განსამარტავად ფანქრით წერია: „Бывший то-
вар. прок. Тифл. Суд. Палаты, в то время студент Петерб.
университета“; უკანასკნელი გვერდის შემდეგი სტრიქონები: „На-
пишем об этом подробнее в воскресенье. Будь весел и здоров,
мой дорогой Георгий“ ფანქრით გადახაზულია.

როგორც ჩანს, გ. თუმანიშვილს განზრახული ჰქონია მიხეილ
თუმანიშვილის წერილების გამოცემა.

27. „Правительственный Вестник“ — ყოველდღიუ-
რი გაზეთი. გამოდიოდა პეტერბურგში 1869—1917 წლებში. გა-
ზეთში იბეჭდებოდა მთავრობის განკარგულებები, დეკრეტები სა-
ზღვარგარეთიდან და სხვადასხვა ცნობა.

28. 1871 წლის „პრავეტ. ვესტ.“-ში (№ 219) მოთავსებულია
ხელმოუწერელი კორესპონდენცია „Ярославские Губернские ве-
домости“, რომელშიაც გადმოცემულია იაროსლავის ლიცეის დირექტორის — მ. მ. კაპუსტინის მიერ წაკითხული ლექციის „ლი-
ცეის მატეანის“ მოკლე შინაარსი.

29. 1871 წ. 18 ოქტომბერს გ. თუმანიშვილი უგზავნის მამას
თავისი ხელით გადაწერილ სასწავლო პროგრამას იურიდიული
ფაკულტეტისათვის. როგორც გ. თუმანიშვილის წერილიდან ჩანს,

სტუდენტებს დაბეჭდილი პროგრამები ჯერ კიდევ ხელთ არ ჰქონიათ (იხ. მთ, № 506, 13r—14v).

30. გ. თუმანიშვილი ოდესაში ჩასვლისთანავე შეუდგა სეროიზულ მეცადინეობას ფრანგულ ენაში. ამ ხანებში იგი კითხულობდა ფრანგულ ენაზე სვიფტის „გულივერის მოგზაურობას“ (იხ. მთ, № 835, 7 v).

31. Язон — იასონ დიმიტრის ძე თუმანიშვილი — სტატსკი გენერალი; 1863—1867 წლებში — თბილისის თეატრის დირექტორი; 1870—1875 წლებში — ქალაქის თავი. მის დროს დაარსდა თბილისში სახელოსნო სასწავლებელი. გარდაიცვალა 1883 წ. (იხ. „Словарь Кавказских деятелей“, Тиф. 1890, გვ. 71; „КК на 1853 г.“ გვ. 503; „КК на 1871 г.“, გვ. 9,28).

32. Сальяны — ქალაქი, აზერბაიჯანის სალიანის რაიონის ცენტრი, ნავთსადგური მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე.

33. Александр — ალექსანდრე დიმიტრის ძე თუმანიშვილი (განცხადება მისი გარდაცვალებისა და პანაშვილის შესახებ იხ. „К“, 1871, № 114).

34. Мелания — მელანია მირიმანოვა-თუმანიშვილისა — მიხ. თუმანიშვილის ბიძაშვილის შვილი დედის — ანა ათანასეს ას. მირიმანოვას მხრიდან (ცნობა მოგვაწოდა გ. თუმანიშვილის შვილმა — ელისაბედ თუმანიშვილმა).

35. Нико — ნიკოლოზ მირიმანოვი — მიხ. თუმანიშვილის ბიძაშვილის შვილი დედის მხრიდან. „არტისტიული წრის“ ერთ-ერთი მამასახლისი, კავკასიის მუსიკალური საზოგადოების წევრი (იხ. „К“, 1871, № 86).

36. თბილისში ამ დროს იმყოფებოდნენ სპარსეთის ელჩი ხამზა-მირზა — ეშმეტიდოულე და ხერსონის ჯარის მთავარსარდალი აბდულა-მირზა, რომლებიც თბილისში ჩამოვიდნენ თავიანთი ამალით 1871 წ. 16 სექტემბერს (იხ. „К“, 1871, № 109).

37. „Птички певчие“ — ფრანგულიდან გადმოკეთებული ორმოქმედებიანი ოპერეტა, მუსიკა ოფენბახისა.

38. „Эрнани“ — ვ. ჰიუგოს ნაწარმოები, ა. ს. როტჩევის თარგმანი, ოთხმოქმედებიანი ოპერა, მუსიკა ვერდისა.

39. Наследник — ალექსანდრე III ალექსანდრეს ძე — რუსეთის იმპერატორი 1881—1894 წლებში.

40. დაჯილდოებულ პირთა სია თუმანიშვილების არქივებში არ ჩანს.

41. 1871 წელს, როგორც ამაზე მიგვითითებს ანასტასის ერთ-ერთი წერილი (იხ. გვ. 105), მას დაუწყია მოთხრობების წერა და თარგმნა ფრანგული ენიდან.

42. Цебрикова — მარიამ კონსტანტინეს ასული ცებრიკოვა (1835—1917) — რუსი მწერალი ქალი, დემოკრატი; თანამშრომლობდა ჟურნალებში: „ოტჩესტვენიე ზაპისკი“, „დელო“, „რუსკოე ბოგატსტვო“ და სხვ. 1889 წ. ლონდონში მან გამოაქვეყნა „Письмо императору Александру III“, რომელშიაც იგი მკაცრად აკრიტიკებდა ცარიზმის პოლიტიკას. ამ წიგნის გამო ცებრიკოვა გადაასახლეს ვოლოგდის გუბერნიაში. 90-იან წლებში ცებრიკოვამ ჟენევაში გამოსცა ბროშურა „Каторга и ссылка“.

43 Андреевские — ცოლ-ქმარი ანდრეევსკები: ერასტი სტეფანეს ძე ანდრეევსკი და ბარბარე გიორგის ას. თუმანიშვილი. ე. ანდრეევსკი იყო მედიცინის დოქტორი, გრაფ მ. ს. გორონცოვის შინა ექიმი. ანდრეევსკი ისე დაუახლოვდა გორონცოვს, რომ, როდესაც ეს უკანასკნელი კავკასიის მეფისნაცვლად დანიშნეს, ისიც გადმოჰყვა მას თბილისში საცხოვრებლად. 1847 წ. ანდრეევსკი დროებით მართავდა საექიმო ნაწილს კავკასიაში. გორონცოვის კავკასიიდან წასვლის შემდეგ გადასახლდა ოდესაში.

ბარბარე გიორგის ას. თუმანიშვილი მ. თუმანიშვილის ახლო ნათესავი იყო. ერთხანს ბარბარე გ. ერისთავის დასში მუშაობდა. იგი იყო წევრი წმ. ნინოს სახელობის ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოებისა. როდესაც ე. ანდრეევსკი ოდესაში გადავიდა საცხოვრებლად, ბარბარეც თან გაჰყვა ქმარს (იხ. აკ. წერეთელი, ჩემი თავგადასავალი, თბ., ტ. 1, 1930, გვ. 61—65; Зиссерман, А. А., 25 лет на Кавказе, II, 1879, I, გვ. 124—126; Филипсон, Г. Н. Воспоминания, „РА“, 1894, II); „КК на 1849 г.“, გვ. 45; ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა).

44. Петр Григорьевич — პეტრე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი (1850—1927) — ცნობილი ქიმიკოსი, სსრკ მეცნ. აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი. უმაღლესი ცოდნა მიიღო ოდესაში, ნოვოროსიის უნივერსიტეტში. მელიქიშვილი იყო თბილისის უნივერსიტეტის დაარსების ერთ-ერთი ინიციატორი და მისი პირველი რექტორი (იხ. პ. მელიქიშვილი, ჩემი ცხოვრება, ე. „ქართ. მწერლობა“, 1927, № 5; პეტრე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი. ცხოვრება და შრომები, კრებული, თბ., 1941; ქართველი მეცნიერები, კრებული, თბ., 1951; რ. ნიკოლაძე, ორი მეგობარი, „მე.“, 1944, № 1—2).

45. პეტრე მელიქიშვილის მამა — გრიგოლ მელიქიშვილი (1805—1890) თავის დროისათვის მეტად განათლებული პირი იყო. მის ოჯახში თავს იყრიდნენ იმდროინდელი საზოგადო მოღვაწეები და მწერლები: ილ. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, ნიკო ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ბესარიონ და ნიკო ლოლობერიძეები, ს. მესხი და სხვ. გრიგოლის ინიციატივით მისმა უფროსმა ვაჟიშვილმა — სტეფანემ დაარსა ქართული სტამბა (იხ. პეტრე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი. ცხოვრება და შრომები, კრებული, თბ., 1941, გვ. VI; ქართველი მეცნიერები, კრებული, თბ., 1951, გვ. 119).

46. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 6 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 835, 11—12v.

47. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 22 სექტემბრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 835, 9—10v.

48. Венявский — პნრიკ ვენიავსკი (1835—1880) — ცნობილი პოლონელი კომპოზიტორი და მევიოლინე. დიდი წარმატებით მართავდა კონცერტებს ევროპის ქვეყნებში; 1860—1872 წლებში რუსეთის მეფის კარის სოლისტი და ამავე დროს (1862—1868) პეტერბურგის კონსერვატორიის პროფესორი; 1875—1877 წლებში — ბრიუსელის კონსერვატორიის პროფესორი. სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში მოღვაწეობდა რუსეთში. გარდაიცვალა მოსკოვში (იხ. Ямпольский, И., Генрик Венявский (к столетию со дня рождения), „Советская музыка“, 1935, № 121).

ვენიავსკი თბილისში ჩამოვიდა 1871 წ. მისი უკანასკნელი კონცერტი შედგა 1871 წ. 8 ოქტომბერს (იხ. „ჩ“, 1871, №№ 115, 118, 120).

49. Соллогуб — ვლადიმერ ალექსანდრეს ძე სოლოგუბი (1813—1882) — ცნობილი რუსი მწერალი. ლიტერატურული მოღვაწეობა დაიწყო მე-19 ს. 30—40-იან წლებში. ამავე დროს იგი მუშაობდა ჯერ საგარეო, ხოლო შემდეგ — საშინაო საქმეთა სამინისტროში.

1851 წ. კავკასიის მეფისნაცვლის მ. ს. ვორონცოვის ბრძანებით სოლოგუბმა დაიწყო მუშაობა თბილისის თეატრის დირექციაში. სოლოგუბის იუმორისტული ვოდევილები თბილისის სცენაზე ხშირად იდგმებოდა, ხშირად ბეჭდავდა აგრეთვე იგი გაზ. „კავკასში“ თეატრალურ თუ ლიტერატურულ რეცენზიებს. 1855 წ., როდესაც თბილისში ახალი მეფისნაცვალის მურავიოვი ჩამოვიდა, სოლოგუბმა დატოვა თბილისი და საცხოვრებლად პეტერბურგში

გადავიდა (იხ. Белинский, В. Г., Тарантас. Путевые впечатления. Сочинение гр. В. А. Соллогуба. Собр. соч. в трех томах, т. 2, М., 1948; Добролюбов, Н. А., Сочинение гр. В. А. Соллогуба, Собрание соч. в шести томах, т. I, М., 1934; „Театр в Тифлисе с 1845—1856 год“, Тифлис, 1888, გვ. 63, 72—75, 79, 87, 89, 91, 96, 97, 99, 103—105, 110, 113, 131, 140, 178).

1871 წ. შემოდგომაზე სოლოგუბი კვლავ ეწვია თბილისს, სადაც მან 10 ოქტომბერს წარმოადგინა თავისი ნაწარმოები „ალავერდი“ (იხ. „К“, 1871, № 119).

50. Тарханов — ივანე რამაზის (რომანის) ძე თარხნიშვილი (1846—1908)—ცნობილი ფიზიოლოგი, ი. მ. სეჩენოვის მოწაფე. 1869 წ. დაამთავრა საექიმო-ქირურგიული აკადემია. 1877—95 წლებში—პროფესორი. 1895 წლიდან ლექციებს კითხულობდა პეტერბურგში (იხ. Эристави, К. Д. и Семеновская, Е. М., И. Р. Тархнишвили. Жизнь, научная и общественная деятельность, Тб., 1935; ქართველი მეცნიერები, კრებული, თბ., 1951, გვ. 67—87).

1871 წ. შემოდგომაზე თარხნიშვილი ჩამოვიდა თბილისში, სადაც მან წაიკითხა რამდენიმე პოპულარული ხასიათის ლექცია ფიზიოლოგიიდან. თარხნიშვილის ლექციებმა დიდი გამოხმაურება პოვა იმდროინდელ პრესაში, დაიწერა მრავალი რეცენზია, მათ შორის გ. წერეთლისაც (იხ. „დრ“, 1871, №№ 42, 45; „К“, 1871, №№ 129, 141 და სხვ.).

51. გასული საუკუნის 70-იან წლებში ე. წ. „არტისტიული წრე“ (შემდეგში „თბილისის წრედ“ წოდებული) ქართველი ხალხის კულტურულ ცხოვრებაში დიდ როლს ასრულებდა. ამ წრის უშუალო ინიციატივით თბილისში ხშირად ეწყობოდა საჯარო ხასიათის ლექციები, დილა-სალამოები, მასკარადები და, საზოგადოდ, ყველა სახის კულტურული გასართობი.

წრის წევრები იყვნენ: ვლ. აბაშიძე, ნ. ავალიშვილი, დ. ბართაშვილი, ვ. ელიოზიშვილი, ვ. თარხნიშვილი, ვ. თულაშვილი და სხვ.

52. Дяденька Александр—ალექსანდრე რევაზის ძე თუმანიშვილი — მიხეილ თუმანიშვილის ბიძაშვილი და მეგობარი (იხ. მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო საზოგადოებრივი წარსულიდან, 1938, გვ. 206).

53. კრებული — „კრებული. ახალი სალიტერატურო ჟურნალი“—გამოდიოდა 1871—1873 წლებში ყოველთვიურად; რედგამომც.—გ. წერეთელი.

54. დ რ ჳ ე ბ ა — „დროება. საპოლიტიკო-სალიტერატურო გაზეთი“—გამოდიოდა 1866—1885 წლებში; რედაქტორები: გ. წერეთელი (1866—1869, 10 აპრ.); ს. მესხი (1869, 11 აპრ.—1873); კ. ლორთქიფანიძე (1873, 8 ოქტ.—1874, 3 ოქტ.); ს. მესხი (1874, 4 ოქტ.—1880); ილ. ჭავჭავაძე და ს. მესხი (1880—1881); ს. მესხი (1882); ივ. მაჩაბელი (1883—1885).

55. კ ა ვ კ ა ზ ი — „Кавказ, еженедельная газета“ — გამოდიოდა 1846—1918 წ. თებერვლის ნახევრამდე; რედაქტორები: ო. კონსტანტინოვი (1846—1851); ნ. სლივიცკი (1852—1853); ვერდერევსკი (1854—1856); ნ. ბერძენოვი (1856 წ. ბოლო), თ. ბობილევი (1857—1859); ბაბილიოვი (1860—1863), ე. შვარცი; (1864—1867); პ. სლივიცკი (1868—1871); ე. ს. სტალინსკი (1872—1876); ნ. ვორონოვი და დ. კობიაკოვი (1877—1881), დ. ერისთავი (1882—1884); მ. ტებენკოვი (1885—1890); იუ. ი. შელიუტინი (1891—1897); ვ. ლ. ველიჩკო (1898—1899) და სხვ.

56. იხ. „K“, 1871, № 120.

57. К о н с т ა ნ т и н М и х а й л о в и ч Б а з и л и — დიპლომატი და მწერალი, წარმოშობით ალბანელი ბერძენი. დაიბადა კონსტანტინოპოლში. 1833 წ. მუშაობდა პეტერბურგში, საგარეო საქმეთა სამინისტროში. 1837 წ. მივლინებული იყო ამიერკავკასიაში. 1839 წ. — კონსული სირიასა და პალესტინაში. 1844 წლიდან სიკვდილამდე — გენერალური კონსული ბეირუთში („Переписка Грата с Плежаневым“, III, 279; ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა).

58. 1871 წ. 7 ნოემბრით დათარიღებულ წერილში ბაზილის შესახებ გ. თუმანიშვილი ასეთ ცნობებს აწვდის მამას: „Базили в думе; у него дочери с усами“ (იხ. მთ, № 835, 18v).

59. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 18 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 835, 13r—14 v.

60. С к а н д е л и — ნიკო ნიკოლაძე (1843—1928) — ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი და კრიტიკოსი (იხ. ნ. ნიკოლაძის თხზულებანი, ტ. II, თბ., უნივერსიტეტის გამოცემა, 1962 წ.).

61. „Дети капитана Гранта“ — ჟიულ ვერნის ნაწარმოები. პირველად გამოქვეყნდა 3 ტომად 1867—1868 წლებში.

62. Г о г ъ б е р и დ з ე — დავით ბესარიონის ძე ლოღობერიძე — გ. თუმანიშვილის ამხანაგი, სწავლობდა მასთან ერთად ოდესაში. დაამთავრა ნოვოროსიის უნივერსიტეტის საბუნებისმეტყველო

ფაკულტეტი (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспоминания о Г. Туманове, Тифли., 1913, к. I, გვ. 232).

63. ბაბაღე აგროვებდა გამოჩენილ პირთა სურათებს (იხ. მთ, № 506, 40r; მთ, № 835, 35r).

64. მ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

65. Лордкипანიძე — ანტონ ლორთქიფანიძე (1847—1894) — საზოგადო მოღვაწე, ქუთაისის მაცხოვრებელი, ერთხანს ქალაქის დეპუტატი. აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქუთაისელ სცენისმოყვარეთა მიერ წარმოდგენილ სპექტაკლებში. ქუთაისში მან მოაწყო საჯარო წიგნთსაცავი, რომელიც 1894 წ. ქალაქს შესწირა (იხ. გ. ლასხიშვილი, მემუარები, თბ., 1934, გვ. 52; პ. მელიქიშვილი, ჩემი ცხოვრება, წიგნში: „პეტრე მელიქიშვილი. ცხოვრება და შრომები“, კრებული, თბ., 1941, გვ. VIV; „ივ“, 1894, № 232; „ქვ“, 1894, № 45).

ან. ლორთქიფანიძემ უმაღლესი განათლება ნოვოროსიის უნივერსიტეტში მიიღო. აქ იგი სწავლობდა იურიდიულ ფაკულტეტზე. როგორც გ. თუმანიშვილის წერილებიდან ჩანს, ანტონს იგი დაუახლოვდა ოდესაში. 1871 წ. 18 სექტემბერს მათ ერთად დაიქირავეს სამოთახიანი ბინა იტალიის ქუჩაზე (იხ. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 22 სექტემბრით დათარიღებული წერილი, მთ, № 835, 10).

66. Мревлов — ს. ო. მრევლოვი — ექიმი, კავკასიის სამედიცინო საზოგადოების ნამდვილი წევრი (იხ. „Кк на 1871 г.“, გვ. 90).

67. იხ. მთ, № 835, 18r-v.

68. 1871 წ. 7 ნოემბრითა და 29 ოქტომბრით დათარიღებულ წერილებში (იხ. მთ., № 835, 15r—17v) გიორგი აცნობებს მამას ოდესის უნივერსიტეტში მომხდარი არეულობის შესახებ, რის გამოც იმპერატორის ბრძანებით უნივერსიტეტი დროებით დაუხურავთ (იხ. მთ, № 835, 15r—17v).

69. Барон Николаи — ალექსანდრე პავლეს ძე ბარონ ნიკოლაი (1821—1899) — 1852—1859 წლებში — სასწავლო ოლქის მზრუნველი; 1860 წ. — სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის სამმართველოს უფროსი კავკასიაში; 1862—1863 წლებში — სახალხო განათლების მინისტრის ამხანაგი; 1863—1875 წლებში — მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსი, სენატორი და სტატს-სეკრეტარი (ბარონ ნიკოლაის ცოლად ჰყავდა ალ. ჭავჭავაძის ქალიშვილი — სოფიო) (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспо-

მინანია, კნ. III, ტიფ., 1907, გვ. 94—99; „Но“, 1890, № 2334, გვ. 3; 1892, № 2950, გვ. I; „Т Л“, 1890, № 223—5).

70. Конецу — პავლე ესტატის (ავგუსტის) ძე კოცებუ — გრაფი, ესტლანდიის გუბერნიიდან (1801—1884), ინჟანტერიის გენერალი და სახელმწიფო საბჭოს წევრი. 1874 წ. მსახურობდა ვარშავაში. გარდაიცვალა 1884 წ. ქ. რეველში (იხ. Письма Ермолова к Воронцову, Архив князя Воронцова, т. 36, №№ 48, 57; Филипсон, Воспоминания, М., 1885, გვ. 145, 178, 182; Словарь кавказских деятелей, Тиф., 1890, გვ. 45; ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა).

71. Белкин — ოდესის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის III კურსის სტუდენტი — 1871 წ. ნოემბერში სტუდენტთა არეულობაში აქტიური მონაწილეობის გამო გაასახლეს თავის სამშობლო სტავროპოლში. ბელკინის გარდა ოდესის უნივერსიტეტიდან გარიცხეს იურიდიული ფაკულტეტის III კ. სტუდენტები — ჟელიაბოვი და შესტაკოვი. 1871 წ. ოდესის სტუდენტთა არეულობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა აგრეთვე ანტონ ლორთქიფანიძე (იხ. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 16 ნოემბრით დათარიღებული წერილი, გვ. 135—137).

72. Димитрий Джорджадзе — დიმიტრი დავითის ძე ჯორჯაძე (1822—1883) — 1846 წ. სამსახური დაიწყო ქართულ გრენადერთა გუბერნატორის კოლონიურ განყოფილებაში. შემდეგ გადაიყვანეს თბილისის სამოქალაქო გუბერნატორის კანცელარიაში მაგიდის უფროსის თანაშემწედ. 1849 წ. — თელავის მაზრის უფროსის თანაშემწე; 1852 წ. — უფროსი მოხელე ყოფ. ჭარ-ბელაქნის ოლქის სამმართველოში; 1850—1853 წლებში მსახურობდა ზაქათალაში (ყოფ. ჭარი); 1854—1872 წლებში — სამოქალაქო საქმეთა მმართველი დაღესტანში.

დ. ჯორჯაძე იყო მ. თუმანიშვილის მეგობარი. ის იყო ნათლია მიხეილის შვილის — ელისაბედისა (იხ. ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა; მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო საზოგადოებრივი წარსულიდან, თბ., 1938, გვ. 209).

73. მ. თუმანიშვილის 1871 წ. 14 ნოემბრით დათარიღებული წერილი იხ. № 506, 27 r — 28 v.

74. „Орфей в аду“ — ოთხმოქმედებიანი ოპერა, ფარსი, მუსიკა ოფენბახისა, ლიბრეტო გ. კრემიესი, ფრანგულიდან გადმოაკეთა ვ. ალექსანდროვმა (კრილოვმა).

75. Соколов — ლეონიდ ილიას ძე სოკოლოვი (გრადოვსკი კოლოვი) — პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრის დრამატული მსახიობი. შემდეგში იგი მეტწილად მოღვაწეობდა პროვინციის თეატრებში. ერთხანს მსახურობდა კორწის თეატრში, ბოლო ხანებში კი — მოსკოვის ე. წ. „გერმანულ კლუბში“.

თბილისის თეატრში სოკოლოვი მუშაობდა 1867—1874 წლებში. თბილისელ მყურებელთა შორის ის დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. ცნობილი რუსი რეჟისორი და მსახიობი ვ. ნემიროვიჩ-დანჩენკო, რომელმაც ბავშვობა თბილისში გაატარა, თავის „პირველ თეატრალურ მოგონებებში“ განსაკუთრებული სიყვარულით იხსენიებს გრადოვ-სოკოლოვს და მალალ შეფასებას აძლევს მის მსახიობურ ნიჭს (იხ. Немирович-Данченко, В. И., Первые театральные воспоминания, „ИМ“, 1943, № I, გვ. 91—93, 98—99, 103; Нильский, А., Закулисная хроника, СПб., 1897, გვ. 327; „К“, 1867, №№ 72, 78; 1868, №№ 3, 8; 1870, №№ 12, 97; 1871, №№ 9, 61, 135, 149; 1872, №№ 3, 5, 8, 80; 108, 124, 128, 131, 148; 1873, №№ 8, 53, 74, 99, 100, 126; 1874, № 12, 17, 32; 1875, №№ 78, 81; „ГВ“, 1873, №№ 46, 52, 53, 105, 115, 135; 1874, № 18; ცხსა, ფ. 482, საქ. № 11, 1 რ, № 31, 125 რ).

76. Желиховский — ვლადიმერ ივანეს ძე ჟელიხოვსკი — თბილისის კლასიკური გიმნაზიის დირექტორი, რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიური განყოფილების კომიტეტისა და თბილისის საქველმოქმედო საზოგადოების წევრი (იხ. ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. II, თბ., 1963, გვ. 595—601; პეტრე მელიქიშვილი. ცხოვრება და შრომები, კრებული, თბ., 1941, გვ. XXXIII—XXXIV; „Кк на 1873 г.“, გვ. 126).

ლ. სოკოლოვისა და ვ. ჟელიხოვსკის მტრული დამოკიდებულების შესახებ მოგვითხრობს აგრეთვე ვ. ნემიროვიჩ-დანჩენკოც, რომელიც სწორედ ამ დროს თბილისის კლასიკურ გიმნაზიაში სწავლობდა. „Желиховский, — წერს ნემიროვიჩ-დანჩენკო, — и в гимназии устраивал какие-то спектакли, и организатором пригласил Леонида Соколова. Но из-за чего-то они вскоре поссорились, и Соколов, играя Юпитера в „Орфее в аду“, начал в „отсебятинах“ прохаживаться насчет „одного директора“. И тогда у нас в гимназии было вывешено запрещение посещать театр, полное запрещение“ (Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „ИМ“, 1943, № 1, გვ. 93).

77. Гарсеванов — მიხეილ ნიკოლოზის ძე გარსევანოვი (გერსევანოვი, იგივე გარსევანიშვილი) — ინჟინერ-პოლკოვნიკი, რუსული ტექნიკური საზოგადოების კავკასიური განყოფილების თავმჯდომარე, რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების ნამდვილი წევრი, 1871 წ. „თბილისის წრის“ ერთ-ერთი მამასახლისი, ავტორი გამოკვლევისა „Очерк гидрографии Кавказского края“ (1886), ფაქტიური რედაქტორი ყოველწლიური კრებულისა „Записки Кавказского отделения русского технического Общества“. ამავე დროს ის იყო გაზ. „კავკაზის“ აქტიური თანამშრომელი (იხ. „Словарь кавказских деятелей“, Тиф., 1890, გვ. 28; „КК на 1871 г.“, გვ. 14, 88, 92).

78. Сталинский — ე. ს. სტალინსკი — გაზ. „კავკაზის“ რედაქტორი 1872—1876 წლებში.

79. Сливницкий — პ. ა. სლივიცკი — გაზ. „კავკაზის“ რედაქტორი 1868—1871 წლებში.

80. С. Петерб. Ведомости — რუსული გაზეთი, გამოდიოდა პეტერბურგში 1728—1917 წლებში; რედაქტორები სხვადასხვა დროს: გ. ფ. მილერი, ი. ი. ტაუბერტი, ი. ფ. ბოგდანოვიჩი, ა. ნ. ოჩინი, ვ. თ. კორში, ნ. ს. უსოვი, ე. ე. უხტომსკი და სხვ. ამ დროს გაზეთის რედაქტორი იყო ვ. კორში.

81. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

82. Конст. Мих. Богданов-Калинский — კონსტანტინე მიხეილის ძე ბოგდანოვ-კალინსკი — დეისტეტიკონი სტატსკი სოვეტნიკი, პოლტავის გუბერნიიდან, კავკასიისა და ამიერკავკასიის სამედიცინო ნაწილის მმართველი. გარდაიცვალა 1871 წ. 24 ნოემბერს (იხ. „КК на 1871 г.“, გვ. 29; „К“, 1871, № 140).

83. Мольер — ფსევდონიმი გამოჩენილი ფრანგი მწერლისა, კომედიოგრაფის ჟან. ბატისტ პოკლენის (1622—1673).

„ძუნწი“ მისი ცნობილი ნაწარმოებია.

84. Георгий Эристов — გიორგი დავითის ძე ერისთავი (1811—1864) — ცნობილი ქართველი მწერალი, დრამატურგი, ქართული თეატრის ფუძემდებელი, ჟურნ. „ცისკრის“ პირველი რედაქტორი.

გ. ერისთავს უწოდებდნენ „გლუხარიჩსა“ და „ქართველ მოლიერს“.

85. Давид Эристов — დავით გიორგის ძე ერისთავი (1847—1890) — მწერალი, ჟურნალისტი და თეატრალური მოღვა-

წე. თანამშრომლობდა „დროებაში“, „კვალში“, „ფალანგში“, „კავკაზში“, „ტიფლისკი ვესტნიკში“, „გოლოსში“, 1882—1884 წლებში რედაქტორობდა გაზ. „კავკაზს“. 1881 წ. გადმოაკეთა ფრანგული ენიდან სარდუს ცნობილი პიესა „სამშობლო“ და თვითვე დადგა ქართულ სცენაზე. მანვე გამოსცა ა. ს. გრიბოედოვის კომედია „ვაი ჭკუისაგან“ ახალი ვარიანტებითა და შენიშვნებით. დ. ერისთავი წერდა ფსევდონიმებით „გლუხარჩი II“, „ნასლედსტვენი პოეტი“, „ზადეკაშვილი“ (იხ. ი. მეუნარგია, დავით გიორგის ძე ერისთავი, წიგნში „ქართველი მწერლები“, 1, თბ., 1956, გვ. 371—410; Г. Туманов, Характеристики и Воспоминания, Тифл., 1913, გვ. 18—34, 56, 96, 97, 120; მისივე გაზ. „თემში“, 1911, № 36; „ТЛ“, 1890, № 234—236).

86. „Отеч. Зап.“.—„Отечественные записки“ (1839—1884)—ს. პ. მეცნიერულ-ლიტერატურული ჟურნალი. გამომცემელი — რედაქტორები სხვადასხვა დროს: ა. ა. კრაევსკი (1860—1866); ა. ა. კრაევსკი და ს. ს. დუდიშკინი; (1866—1867); 1867—1871 გამომცემელი—ნ. ნეკრასოვი, თანამშრომლები: მ. ე. სალტიკოვ-შჩედრინი და გ. ზ. ელისეევი; 1877 წ. გამომც. — ა. ა. კრაევსკი, რედაქტ.—მ. ე. სალტიკოვ-შჩედრინი, თანარედაქტ.—ნ. კ. მიხაილოვსკი, გ. ზ. ელისეევი.

87. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 6 დეკემბრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 835, 22r—23v.

88. Семирамида - ოთხმოქმედებიახი დრამატული ოპერა, მუსიკა როსინისა. წარმოდგენილი იყო 1871 წ. 18 დეკემბერს (იხ. „К“, 1871, № 148).

89. „Ревизор“ — გოგოლის ცნობილი კომედია, რომელიც მე-19 ს. 70-იან წლებში თბილისის სცენაზე საკმაოდ ხშირად იდგმებოდა.

90. Курин — ნიკოლოზ ალექსანდრეს ძე ჟურინი (1874—1894)—ს. პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრების დრამატული დასის მსახიობი. თბილისის თეატრში მოღვაწეობდა 1869—1875 წლებში. 1879 წ. მისივე განცხადების თანახმად ჟურინი გაათავისუფლეს სამუშაოდან. ამის შემდეგ იგი მუშაობს კერძო თეატრებში (ჟურინის ცოლი იყო მსახიობი ქალი ევგენია იაბლოჩკინა). 1894 წელს ჟურინმა თავი მოიკლა (იხ. Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, გვ. 91, 98; Николаев, Н. И., Драматический театр в г. Киеве, К., 1898, გვ. 98, 99, 109, 155; Суворин, А. С., Театральные очерки, СПб, 1914, გვ. 219—222; Ярон, С., Воспоминания о

театре, К., 1898, გვ. 208—210; „К“, 1870, № 85; 1871, № 128, 135, 142; 1873, №№ 55, 61, 74; 1874, № 7; „ТВ“, 1873, №№ 46, 52, 53, 75, 97; 1874, № 18; „ЕИТ“, 1894—1895, გვ. 403; ЦГИАЛ, Ф. 497, оп. 2, № 21394; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31).

91. მ. თუმანიშვილს მხედველობაში აქვს 1871 წ. 19 ნომბერს ვახ. „დროებაში“ (№ 52) გამოქვეყნებული წერილი „თბილისის კლასიკური გიმნაზიის დირექტორის უფ. ჟელიხოვსკისა და მესაათეს—მეკენზტოკის საქმე“ (ამ წერილის მიხედვით ჟელიხოვსკის ბრალდებოდა საათის მოპარვა).

92. როგორც გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 6 დეკემბრით დათარიღებული წერილიდან ჩანს, ოდესაში ხმა გავრცელებულა ვახ. „დროების“ გამოცემის შეწყვეტის შესახებ (იხ. მთ, № 835, 23 v).

93. Шавердов — შავერდოვი (შავერდიანცი) — ლიტერატორი, ჟურნალისტი, ვახ. „მშაკის“ თანამშრომელი.

94. Надлер — თედორე ივანეს ძე ნადლერი (გარდ. 1903) — მსახიობი, რეჟისორი და ანტრეპრენიორი, წერდა აგრეთვე პიესებს. ნადლერი მოღვაწეობდა პროვინციის თეატრებში. იგი იყო კიევიში, თბილისში, პიატიგორსკში, ომსკში, ეკატერინებურგში, ირბიტსკში, ხარკოვიში, ტულაში, ვოლოგდაში.

თბილისში ნადლერმა დაჰყო 5 წელი (1869—1873). 1869—72 წლებში იგი ითვლებოდა თბილისის რუსული დრამატული დასის მსახიობად და რეჟისორად, ხოლო 1872 წ. 1 სექტ-დან 1873 წ. 18 თებერვლამდე ნადლერი დაინიშნა თბილისის თეატრის ანტრეპრენიორად (იხ. Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1934, № I, გვ., 94; Николаев, Н. П., Драматический театр в Киве, К., 1898, 81, 83, 84, 87, 101; Южин-Сумбатов, Ал. Ив., Записи, статьи, письма, 1951, М., 28, 29; „დრ“, 1871, № 25, 1872, № 28), „ТВ“, 1873, №№ 109, 135, 1874, № 55; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 32).

1872 წ. პირველ იანვარს ნადლერის საბუნებისოდ წარმოდგენილი იყო თ. ტოლსტოის 4 მოქმ. დრამა „გერი“ და ლ. იაკოვლევის მიერ ფრანგულიდან გადმოკეთებული ოპერეტა „კოლია ყველაფერში დამნაშავე“ (იხ. „К“, 1871, № 150).

95. 1872 წ. 2 იანვარს წარმოდგენილი მასკარადის შესახებ დაწერილებით იხ. ბაბალე თუმანიშვილის 1872 წ. 5 იანვრით დათარიღებული წერილი, გვ. 92.

96. „ქმარი ხუთის ცოლისა“ — ზურაბ ანტონოვიძის მედია.

97. „ძალათ ცოლის შერთვა“ — მოლიერის კომედია. „ქმარი ხუთის ცოლისა“ და „ძალათ ცოლის შერთვა“ წარმოდგენილი იყო 1872 წ. 3 იანვარს (რეცენზია ამ წარმოდგენების შესახებ იხ. „დრ“, 1872 წ. № 2).

98. Николай Осипович Мейер — 70-იან წლებში მეიერი უკვე აღარ მსახურობს. იგი მუდმივად ცხოვრობს ოდესაში (იხ. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 16 დეკემბრით დათარიღებული წერილი, მთ, № 835, 25).

99. Андроников — რამაზ ივანეს ძე ანდრონიკაშვილი — მთავარი სამმართველოს კანცელარიის ჩინოვნიკი. რამაზმა ადრე გაანება თავი სამსახურს და გადასახლდა თავის მამულში — გურჯაანში. დროდადრო რ. ანდრონიკაშვილი აქვეყნებდა წერილებს „კავკაზსკი კალენდარსა“ და „კავკაზში“.

ახალგაზრდობის დროს რ. ანდრონიკაშვილი მეგობრობდა მიხ. თუმანიშვილის ძმასთან, გრიგოლთან, ხოლო უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ — მიხეილთან (იხ. მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო-საზოგადოებრივი წარსულიდან, თბ., 1938, 211—212; ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა).

100. Аристарх (217—145 ჩ. წ.) — დიდი ალექსანდრიელი ფილოლოგი; ჰომეროსის, ჰესიოდეს, არქილოქეს, პინდარას, ესქილესა და არისტოფანეს გამომცემელი და კომენტატორი.

101. „Биржевые Ведомости“ — (1861—1917). გამოდიოდა პეტერბურგში, 1861—1879 წლებში ყოველდღიურად. რედ. — გამომც. სხვადასხვა დროს: კ. ვ. ტრუბნიცკოვი, პ. ს. უსოვი, ვ. ა. პოლექტოვა, ი. კარსპონსკი, ე. პ. კარნოვიჩი. გაზეთი მკაცრად აკრიტიკებდა რუსულ ფინანსიურ მმართველობას, რის გამოც 1867, 1874 და 1875 წლებში გაზეთმა ცენზურისაგან მიიღო გაფრთხილება, ხოლო 1877 წ. მისი გამოცემა დროებით შეწყდა. გაზეთის გამოცემა განახლდა 1880 წ.

102. 1872 წლის „ბირჟევიე ვედომოსტის“ № 347 და მის მახლობელ ნომრებში დასახელებულ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

103. Полевой — ნიკოლოზ ალექსის ძე პოლევოი (1796—1846) — რუსი ჟურნალისტი, მწერალი და ისტორიკოსი. მისი რედაქტორობით გამოდიოდა „სინ ოტჩეჩესტვა“, „სევერნაია პჩელა“ და „რუსკი ვესტნიკი“.

104. Васильчиков — ალექსანდრე ილარიონის ძე ვასილჩიკოვი (1818—1881) — ერობის ცნობილი მოღვაწე. მისი წიგნი „О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностран-“

ნых земских и общественных учреждений“ პირველად გამოიცა პეტერბურგში 1869 წ. წიგნმა ისეთი დიდი გამოხმაურება გამოიწვია ვაგრცელება ჰპოვა იმდროინდელ საზოგადოებაში, რომ 2 წლის მანძილზე ორჯერ იქნა გამოცემული (იხ. „Князь Александр Илларионович Васильчиков“. Составил А. Голубев, С. П., 1882 г.).

105. „Знание“ — მეცნიერული და კრიტიკულ-ბიბლიოგრაფიული ჟურნალი. გამოდიოდა პეტერბურგში 1870—1877 წლებში. გამომც.-რედ. სხვადასხვა დროს: პროფ. პ. ა. ხლებნიკოვი, პროფ. ა. პ. ბოროზდინი, დ. ა. კორობჩევსკი, ი. ა. გოლდმიტი, ს. პ. გლაზენაპი.

106. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

107. Арцруни — გრიგოლ იერემიას ძე არწრუნი (1845—1892) — ფილოსოფიის დოქტორი, ჟურნალისტი, ჟურნ. „მშაკის“ დამაარსებელი (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспоминания, кн. 1, Тиф., 1913, 35—46; „Но“, 1892, №№ 3093, 3094, 3097).

108. იგულისხმება სომხური ჟურნალი „მშაკ“ (მუშაკი), რომელიც თბილისში დაარსდა გ. არწრუნის ინიციატივით 1872 წელს.

109. Константин Зубалов — კონსტანტინე იაკობის ძე ზუბალაშვილი — ნავთის მწარმოებელი, სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში მილიონერი. მისმა შვილებმა (ლევანმა, სტეფანემ, პეტრემ და იაკობმა) სახელი მოიხვეჭეს, როგორც განათლებულმა და ამავე დროს ქველმოქმედმა ადამიანებმა. ძმებმა ზუბალაშვილებმა საკუთარი ხარჯით ააგეს ე. წ. სახალხო სახლი (ახლანდელი მარჯანიშვილის სახ. თეატრის შენობა) და ის შენობა, სასამართლოს ქუჩაზე, რომელშიაც ამჟამად ბავშვთა საავადმყოფოა მოთავსებული (იხ. Г. Туманов, Характеристики и Воспоминания, 1905, 114—115; ზ. ჭიჭინაძე, ქართველი კათოლიკენი ყველა ასპარესზედ და ზოგი რამ წერილები დას. საქართველოზე, თბ., 1905).

110. Леон Зубалов — ლევან კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი (1852—1914 წ.) — 1914 წ. ომის პერიოდში სახელმწიფოს შესწირა ნახევარი მილიონი და გარდა ამისა დაუთმო მოსკოვში თავისი სახლი დაჭრილი მეომრებისათვის საავადმყოფოს მოსაწყობად (იხ. ზ. ჭიჭინაძე, ქართველი კათოლიკენი ყველა ასპარესზედ.., 1905, გვ. 47—48; „თეატრი და ცხოვრება“, 1914, № 41, 2).

111. Иосиф Туманов — იოსებ ბავლეს ძე თუმანიშვილი — იმ დროს თბილისის მაზრის უფროსი (იხ. „КК на 1871 г.“, 29; „К“, 1871, № 23).

112. 1872 წ. 15 იანვარს სოკოლოვის საბენეფისოდ თბილისის თეატრში წარმოდგენილი იყო ტარნოვსკის 3 მოქმ. კომედია „თავადის ქალი მანია“ და ოფენბახის „მშვენიერი ელენეს“ მე-2 მოქმ. (იხ. „ჩ“, 1871, № 5, განცხადება).

113. იგულისხმება ე. ს. სტალინსკი, რომელიც 1872 წ. დაინიშნა გაზ. „კავკაზის“ რედაქტორად.

114. იგულისხმება საზანდარის ფელეტონი (იხ. „ჩ“, 12/1, № 5).

115. გიორგი თუმანიშვილის 1872 წ. 1 მარტით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 506, 53r—55v; იმავე წლის 5 მარტით დათარიღებულ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

116. სინამდვილეში გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაწერილია 1872 წ. 20 თებერვალს (იხ. მთ, № 835, 35r-v).

117. Захарий Туманов — ზაქარია გიორგის ძე თუმანიშვილი — სამხედრო პირი, მ. თუმანიშვილის ოჯახის ახლო ნათესავი, ძმა ბაბაღე თუმანიშვილ-ანდრეევსკაიასი.

ზ. თუმანიშვილი ოდესაში ჩასულა 1872 წ. 23 მარტს (იხ. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 23 მარტით დათარიღებული წერილი მამისადმი, გვ. 138).

118. Александр — ალექსანდრე გიორგის ძე თუმანიშვილი (1823—1872) — გენერალ-ლეიტენანტი, მონაწილეობდა დაღესტნის ბრძოლებში გრ. ორბელიანთან ერთად. აღ. თუმანიშვილი გარდაიცვალა მოულოდნელად, 1872 წ. 12 ოქტ., დაკრძალეს ქ. ვლადივოსტოკში, სადაც მისი ოჯახი ცხოვრობდა (იხ. გრ. ორბელიანის წერილები, ტ. 1, 1936, გვ. 200, 206, 208; მ. თუმანიშვილის 1872 წ. 16 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი, გვ. 66; ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა).

119. „Австралия“ — როგორც ზევეთაც გვქონდა აღნიშნული (იხ. გვ. 168), „119“ ნომრით აღნიშნული გვაქვს ის საკომენტარო ერთეულები, რომელთა ამოხსნაც ჩვენ ვერ შევძელით, ან რომელთა შესახებ დამატებით მასალას ვერაფერს ვიძლევი.

120. Воронковский — ილია მიხეილის ძე ვორონკოვსკი (1832—1903) — დრამატული მსახიობი და ანტრეპრენიორი, 1869—1873 წლებში ვორონკოვსკი თბილისში მოღვაწეობს. 1873 წ. რეჟისორი ა. იაბლოჩკინი ვორონკოვსკის ათავისუფლებს სამუშაოდან მსახიობ ვინოგრადოვთან მომხდარი ინციდენტის გამო (იხ. Нильский, А. А., Загулисная хроника, СПб, 1894, 327—328; „ჩ“, 1870, №№ 96, 138; 1871, №№ 13, 70, 129).

1872, №№ 26, 80, 105, 108, 142; 1873, №№ 52, 58, 74, 100, 136; 1874, №№ 100, 136; „ТВ“, 1873, № 97; 1874, № 18, 55; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31).

121. Каменский — ალექსანდრე დიმიტრის ძე კამენსკი (გარდ. 1917) — მსახიობი. მოღვაწეობდა თბილისში, მოსკოვში, ნიჟნი ნოვგოროდში, ყაზანში, კიევიში, ოდესასა და ორიოლში.

თბილისში კამენსკიმ დაჰყო 4 წელიწადი (1869—1872). უმთავრესად იგი ასრულებდა კომიკურ როლებს. თბილისელი მყურებლები განსაკუთრებული სიმპათიით იყვნენ გამსჭვალულნი მის მიმართ (იხ. Медведев, П. М., Воспоминания, Л., 1929, გვ. 136; Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „МН“, М., 1943, № I, გვ. 93; „К“, 1869, №№ 116, 1870, № 49; 1871, №№ 13, 38, 61, 128, 131, 199; 1872, №№ 26; 119, 131, ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31).

122. Жан Жак Руссо (1712—1778) — დიდი ფრანგი მწერალი და ფილოსოფოსი.

ანასტასია და ბაბალე თუმანიშვილები განსაკუთრებით იყვნენ გატაცებულნი რუსოს პედაგოგიური იდეებით.

123. Эскирос — ჰანრი ალფონსი ესკიროსი (1814—1876) — ცნობილი ფრანგი მწერალი.

124. Лассаль — ფერდინანდ ლასალი (1825—1864) — გერმანელი წვრილ-ბურჟუაზიული სოციალისტი.

125. Брем — ალფრედ ედმუნდ ბრემი (1829—1884) — გერმანელი ზოოლოგი.

126. Помяловский — ნიკოლოზ გერასიმეს ძე პომიალოვსკი (1835—1863) გამოჩენილი რუსი მწერალი. მისი მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაში დიდი როლი ითამაშეს ნ. ჩერნიშევსკიმ და ნ. დობროლოუბოვმა.

127. Чернышевский — ნიკოლოზ გაბრიელის ძე ჩერნიშევსკი (1828—1889) — რევოლუციონერ-დემოკრატი, მწერალი და ლიტერატურის კრიტიკოსი.

128. Павленков — ლორენტი თევდორეს ძე პავლენკოვი (1839—1900) — რუსული პროგრესული წიგნების გამომცემელი. 1867 წ. პავლენკოვი გადასცეს სასამართლოს პისარევის წიგნების გამოცემისათვის. 1868 წ. დააპატიმრეს და გადაასახლეს ვიატკაში. პავლენკოვმა გამოსცა ფრ. ენგელსის „ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა“, ბელინსკისა და გერცენის თხზულებანი და სხვ. მრავალი.

129. Краземан — ლ. კრაზემანი — პიანისტი, თბილისელი მაცხოვრებელი.

კრაზემანის კონცერტი ჩატარდა 1872 წ. 17 მარტს კლასიკური გიმნაზიის დარბაზში, მსახიობ კომანის მონაწილეობით (იხ. „ჩ“, 1872, №№ 37, 42; 1872, №№ 30, 34, 103, 105, 107).

130. ფინანსიური მდგომარეობის გამოსასწორებლად კავკასიის მეფის ნაცვალმა მიხეილ ნიკოლოზის ძემ ვასცა განკარგულეზა, რათა 1872 წ. 1 სექტემბრიდან 1874 წ. პირველ მარტამდე თბილისში არსებული რუსული დრამატული და იტალიური ოპერის დასები (რომლებსაც მანამდე მთავრობა ინახავდა) გადასულიყო რომელიმე კერძო პირის საკუთრებაში. მომავალ ანტრეპრენიორს მთავრობა თავაზობდა მცირე სუბსიდიას. ს. პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრების მთავარმა რეჟისორმა ა. ა. იაბლოჩკინმა კავკასიის მეფისნაცვლის ამ ბრძანების შესახებ, როგორც ჩანს, კერძო გზით გაიგო. 1872 წ. 15 ივნისს იგი ჩამოვიდა თბილისში და თეატრის დირექციაში წერილობით განაცხადა სურვილი ანტრეპრენიორობაზე. მაგრამ ვინაიდან ა. იაბლოჩკინს თბილისის თეატრის შენახვა მხოლოდ 1873 წ. გაზაფხულიდან შეეძლო, ამიტომ, დროებით, 1872 წ. 1 სექტემბრიდან 1873 წ. 18 თებერვლამდე, თბილისის თეატრის ანტრეპრენიორად დაინიშნა თ. ნაღლერი. ნაღლერს უნდა შეენახა მხოლოდ რუსული დრამატული დასი, ვინაიდან იტალიური ოპერის დასი 1872 წ. ფაქტიურად დაიშალა (იხ. ცსსა, ფ. 482, საქ. № 32).

131. Семейство Маркс — თბილისის სცენაზე მარქსის მთელი ოჯახი მოღვაწეობდა: ე. ს. მარქსი, მისი ცოლი — ვ. პ. მარქსი და მათი ქალიშვილი — ო. ს. მარქსი, რომელიც მარქს მეორედ იყო ცნობილი. მარქსები თბილისის თეატრში მოღვაწეობდნენ ჯერ კიდევ 1846—1856 წლებში. ერთხანს, 1855—1856 წლებში, ე. ს. მარქსი თბილისის თეატრის ანტრეპრენიორად ითვლებოდა. შემდეგ მარქსის ოჯახს თბილისის სცენაზე ვხვდებით 1867—1872 წლებში (იხ. ე. ს. მარქსი: Театр в Тифлисе с 1845—1856 год, Тифл., 1888, გვ. 6, 38, 40, 43, 51, 73, 74, 78, 84, 95, 96, 141, 163, 165, 170, 174, 178, 179, 184, 186, 188, 191; „ჩ“, 1867, №№ 72, 94; 1869, № 133; 1870, № 93; 1872, №№ 26, 30; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31; ვ. პ. მარქსი: Театр в Тифл., 1888, 39, 40, 43, 73, 74, 84, 133, 174; „ჩ“, 1867, № 94; 1870, №№ 78, 93, 96; 1872, №№ 30, 51; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31; ო. ს. მარქსი: Театр в Тифл., Тифл., 1888, გვ. 78, 98, 174, 175; „ჩ“, 1868;

№№ 8, 133; 1869, №№ 108; 1870, №№ 64, 78, 93, 96, 105, 1871, №№ 9, 16, 17; 1872, №№ 30, 51; „ТВ“, 1874, № 55; ცსსა, ფ., 482, საქ. № 31).

132. Белый — იგულისხმება თეთრი წყარო.

133. Елизабеталь — გერმანელების კოლონია თეთრ წყაროსთან.

134. Калантаров — გუსტავ არტემის ძე კალანტაროვი — სომეხი ლიტერატორი, თანამშრომლობდა რუსულ და სომხურ ჟურნალ-გაზეთებში. მიხეილ თუმანიშვილის ოჯახთან დაახლოებული პირი (იხ. მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო-საზოგადოებრივი წარსულიდან, თბ., 1937, გვ. 204).

135. Костя Бебутов — კონსტანტინე ალექსანდრეს ძე ბებუთოვი (გარდ. 1907) — საზოგადო მოღვაწე. 1873 წ. ბებუთოვმა დააარსა პირველი რუსული გაზ. „Тифлисский Вестник“, ამ გაზეთს იგი რედაქტორობდა 1874—1878 წლებში. 1878 წ. ბებუთოვი მიემგზავრება პეტერბურგში, სადაც იგი თანამშრომლობდა „გოლოსში“ და „პორიადოკში“. თბილისში დაბრუნებისას იგი რედაქტორობას უწყევდა ჯერ „ნოვოე ობოზრენიეს“, ხოლო შემდეგ — „არძაგანკის“ (გამოცხილი) რედაქციებს. ბებუთოვი ხშირად აქვეყნებდა ფელეტონებს „Зритель“-ის ან „Зр“-ს ფსევდონიმით (იხ. Г. Туманов, Характеристики и Воспоминания, кн. III, Тифл., 1908, 45—56).

136. Тифлисский листок (sic) — „Тифлисский Вестник. Газета литературная и политическая“. გაზეთის დამაარსებელი — კ. ბებუთოვი. 1873—1876 წლებში გამოდიოდა სამჯერ კვირაში; 1877—1882 — ყოველ დღე (გარდა ორშაბათისა), გაზეთის პირველი რედაქტორი იყო ლუბოვნიკოვი, 1874—1878 წლებში — ბებუთოვი, 1879 წ. — დ. ერისთავი, 1880 წ. — ჩიქოვანი. ამ წელს გამოვიდა 60 ნომერი, 1881 და 1882 წლებში — თითო-თითო ნომერი, ხოლო 1883 წ. ამ გაზეთის გამოცემა შეწყდა.

137. Сталинский — ლ. ს. სტალინსკი — სწავლობდა ოდესის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე (იხ. მთ, № 835).

138. ნაღღერის პიესა „Страдальны“ თბილისის სცენაზე წარმოდგენილი იყო პირველად 1872 წ. 26 აგვისტოს (იხ. „К“, 1872, № 97).

139. იგულისხმება ნაღღერის პიესა „Тифлисские уголки“ (იხ. კ. თუმანიშვილის [1872 წ. სექტემბრით] დათარიღებული წერილი, გვ. 133).

140. გ. თუმანიშვილის წერილები 1872 წ. 13 აგვისტოს 24 აგვისტოს თარიღით დატულია მთ, № 506, 41 r — 44 v.

141. კლუხაროვი — გ. თუმანიშვილის ამხანაგი, თბილისელი მაცხოვრებელი, სწავლობდა ოდესის უნივერსიტეტში 1871—1872 წლებში. 1873 წ. იგი გადავიდა მოსკოვის უნივერსიტეტში (იხ. გთ, № 178, 3v). ოდესაში კლუხაროვთან ერთად გიორგი ცხოვრობდა ნეჟინის ქ-ზე, სულთანის სახლში (იხ. მთ, № 506, 44 v).

142. მ. თუმანიშვილის 1872 წ. 12 აგვისტოთი დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 506,—60—61v).

143. А дам ов — არტემ ადამოვი — თბილისელი ვაჭარი. ადამოვი მიხეილ თუმანიშვილის თხოვნით, მოელაპარაკა თავის ოდესელ კომისიონერ-ერენჩაქს, რათა მას გიორგი თუმანიშვილისათვის მიეცა 50 მან. თვეში (იხ. მთ. № 506, 6v).

144. Реммерт — ად. ალ. რემერტი — 70—80-იან წლებში კავკასიის სამედიცინო ნაწილის მმართველი. იგი აქტიურად ზრუნავდა ბორჯომისა და აბასთუმნის მინერალური წყლების კეთილმოწყობაზე (იხ. „Словарь Кавказских деятелей“, 1891, გვ. 63, „КК на 1871 г.“, გვ 90).

145. Туркевич — გ. ა. ტურკევიჩი — ექიმი, კავკასიის სამედიცინო საზოგადოების ნამდვილი წევრი (იხ. „КК; на 1871 г.“, გვ. 91).

146. Акимовы — ძმები, თბილისელი მაცხოვრებლები, სწავლობდნენ გიორგისთან ერთად ოდესაში. როგორც გ. თუმანიშვილის წერილიდან ჩანს, მათ კარგი ურთიერთობა ჰქონიათ (თბილისში აკიმოვები სწავლობდნენ კონსტანტინე თუმანიშვილთან ერთად) (იხ. კ. თუმანიშვილის წერილი გიორგისადმი, გთ, № 1076, 6v).

147. ქეთეთო — ქეთევან მირიმანოვა — ცენზორ ყაითმაზოვის ცოლი, მიხეილ თუმანიშვილის ნათესავი დედის მხრიდან, მელანია და ნიკოლოზ მირიმანოვების და (ცნობა მის შესახებ მოგვაწოდა გ. თუმანიშვილის შეილმა — ელისაბედმა).

148. 1872 წ. აგვისტოში, როდესაც გიორგი მიემგზავრებოდა თბილისიდან ოდესაში, სოხუმში შეხვდა ქეთეთოს (იხ. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 13 აგვისტოთი დათარიღებული წერილი, მთ, № 506, 41r).

149. პეტრე მელიქიშვილის მიერ ოდესიდან ჩამოტანილი გ. თუმანიშვილის წერილი იხ. მთ, № 835, 45r-v.

150. Шатриан — ლუი შარლ — ალექსანდრე შატრიანი (1826—1890) — გამოჩენილი ფრანგი მწერალი, წერდა ერკმანთა ერთად საერთო ფსევდონიმით „ერკმან-შატრიანი“. მათ ეკუთვნით ცნობილი რომანი „გლეხი კაცის ისტორია“.

151. გ. თუმანიშვილი ოდესაში აგროვებდა ხალხურ ზღაპრებს პ. უმიკაშვილისათვის გადასაცემად (იხ. ბ. თუმანიშვილის 1872 წ. 22 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი, გთ. № 1075, 17 რ).

152. იგულისხმება ეკატერინე მელიქიშვილი, შემდეგში ს. მესხის მეუღლე (1854—1928) — საზოგადო მოღვაწე, მთარგმნელი, საზღვარგარეთ არსებული ქართველი ახალგაზრდების წრის „უღელის“ ერთ-ერთი აქტიური წევრი (იხ. ანა ლვინიაშვილი, ქართული საბავშვო ლიტერატურის მოამაგენი, თბ., 1959, გვ. 142—148; რ. საყვარელიძე, ქალთა პედაგოგიური განათლება მე-19 ს. საქართველოში, თბ., 1958, 140—142).

153. Мизандари — ალოიზ ოსიპის ძე მიზანდარი (1838—1912) — ქართველი პიანისტი, მასწავლებელი და მუსიკალური მოღვაწე. ცხოვრობდა თბილისში, აქვე ისწავლა მან ფორტეპიანოზე დაკრა, უმაღლესი ცოდნა მიიღო პეტერბურგის უნივერსიტეტში. 1865—1868 წლებში კონცერტებს აძლევდა პარიზსა და ვენაში. 1868 წ. მიზანდარი გადმოსახლდა თბილისში. აქ მან ხელი მიჰყო პედაგოგიურ მოღვაწეობას. 1873 წ. ხ. ი. სავანელთან ერთად დააარსა მუსიკალური კურსები, რომელთაც დიდი როლი ითამაშეს არა მარტო ქართული, არამედ კავკასიური მუსიკალური კულტურის განვითარებაშიც (იხ. Корганов, В. Д. Алоиз Осипович Мизандари, წიგნში „Кавказская музыка“, სტატიათა კრებული, მე-2 გამოც., თბ., 1908; Ипполитов-Иванов, М. М., Воспоминания, 1934, გვ. 43).

154. „Петербургские когти“ — С. Х. და Г. Ж.-ს 4 მოქმ. დრამა. წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო 20 სექტემბერს. მედიკოსის როლი უნდა შეესრულებინა ლ. სოკოლოვს (იხ. „ჩ“, 1872, № 110).

155. Пенский — ალექსანდრე პავლეს ძე ლენსკი (1847—1908) — დიდი რუსი მსახიობი, რეჟისორი და მასწავლებელი. 1865—1876 წლებში მუშაობდა პროვინციის თეატრებში. 1876 წლიდან ლენსკი მოსკოვის მცირე თეატრის მსახიობია. 1882—1884 წლებში იგი მსახურობდა პეტერბურგის ალექსანდრინის თეატრში. 1898—1907 წლებში ხელმძღვანელობას უწევდა „ახალ თეატრს“ (მოსკოვის დიდ და მცირე თეატრების ფილიალს).

თბილისში ლენსკი პირველად ჩამოვიდა 1872 წ. სექტემბერში. ლენსკი თავისი ოსტატური თამაშით თბილისის საზოგადოებაში მუდამ მოწონებას იმსახურებდა (იხ. მისივე, Статьи, письма, записки, М., 1950; Зограф, Н., А. П. Ленский (1874—1908); Южин-Сумбатов, Ал. Ив., Записки, статьи, письма, М., 1951, გვ. 29—30; „К“, 1872 წ. №№ 105, 107, 108; „ТВ“, 1873, №№ 22, 53, 55).

156. Аграмов — მიხეილ ვასილის ძე აგრამოვი (მისი ნამდვილი გვარია აბრამოვი) — დრამატული მსახიობი და რეჟისორი. 1861 წ. მან თავი დაანება სამხედრო სამსახურს და პეტერბურგის ალექსანდრინის თეატრში დაიწყო მუშაობა. 70-იანი წლების დასაწყისში იგი მუშაობდა პროვინციებში ჯერ დრამატულ მსახიობად, შემდეგ — რეჟისორად. 1885—1887 და 1889—1890 წლებში რეჟისორობდა მოსკოვის კორმის თეატრში, ხოლო 1893 წ. — ოდესის თეატრში. გარდაიცვალა 1893 წ. (იხ. Глама-Мещерская, А. Я., Воспоминания, М.—Л., 1937, გვ. 88—92, 95—97, 242, 251, 252, 256, 257, 271, 307, 308; Медведев, П. М., Воспоминания, Л., 1929, გვ. 279, 280—282; Ярон, С., Воспоминания о театре, 1875—1876), Киев, 1898, გვ. 129, 373, 375, „ЕИТ“, сезон 1892—1893, СПб, 1894, გვ. 501—502 და სხვ.

თბილისის სცენაზე აგრამოვს ვხედავთ 1867—1872 წლებში. აქ იგი ასრულებდა ჰამლეტისა და არბენინის როლებს (იხ. Немирович-Данченко, „НМ“, М., 1943, გვ. 91; „К“, 1867 წ. №№ 78, 94; 1868, №№ 3, 8, 133; 1869, № 13; 1871, № 75; ЦГИАЛ, Ф. 497, оп. II, ед. хр. 17862; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31, 25r).

157. Ив. Иван. Евлахов — ივანე ივანეს ძე ევლახოვი — ჟურნალისტი, გაზ. „კავკაზის“ თანამშრომელი, ავტორი კომედიისა „Свадьба“. ევლახოვსა და მ. თუმანიშვილს მეგობრული ურთიერთობა აკავშირებდათ. ევლახოვი იყო ნათლია მ. თუმანიშვილის შვილის — მარიამის (იხ. მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო საზოგადოებრივი წარსულიდან, 1938, გვ. 143—145).

158. Стадлен — ა. ვ. სტადლინი (ასე აწერს იგი ხელს გაზ. „კავკაზში“ მოთავსებულ სტატიებს) — ჟურნალისტი და მასწავლებელი. ამზადებდა კერძოდ გიმნაზიის მოსწავლეებს სხვადასხვა სასწავლო საგნებში: მუსიკაში, ლათინურ, ფრანგულ და გერმანულ ენებში, ამავე დროს კითხულობდა საჯარო ხასიათის ლექციებს ე. წ. „თბილისის წრეში“. სტადლინმა გამოსცა აგრეთვე ფრანგულ-

ლი ენის გრამატიკის მოკლე კურსი (იხ. „დრ“, 1874, № 415; „რ“, 1872, № 17, „ТВ“, 1874, №№ 30, 31, 32, 33).

159. სტადლინის კრიტიკა თ. ნადლერის პიესა „Страдальцы“-ს შესახებ იხ. „რ“, 1872 წ., № 107.

160. Эрицов — ალექსანდრე დავითის ძე ერიწოვი (გარდაიცვ. 1902 წ.) — ჟურნალისტი, გაზ. „კავკაზის“ თანამშრომელი. 1873 წ. მან დააარსა ახალი ჟურნალი „კავკაზსკაია სტარინა“. ამავე დროს იგი ხშირად კითხულობდა პოპულარული ხასიათის ლექციებს ე. წ. „თბილისის წრეში“ (იხ. „დრ“, 1873, № 11; 1882, №№ 143, 145; „НО“, 1902, № 5997, გვ. 1).

161. „Кавказская Старина“ — გაზ. „კავკაზში“ მოთავსებული განცხადების თანახმად ეს ჟურნალი 1872 წ. 16 ნოემბერს უნდა გამოსულიყო, მაგრამ მისი გამოცემა შეგვიანდა (იხ. „რ“, 1872 წ. № 118) და „კავკაზსკაია სტარინას“ პირველი ნომერი გამოვიდა 1873 წ. 5 იანვარს. ამ ჟურნალის მხოლოდ რვა წიგნი გამოიცა და შემდეგ ფინანსიური დაბრკოლების გამო დაიხურა.

162. Мухр. — გიორგი კონსტანტინეს ძე ბაგრატიონ მუხრანსკი (1820—1877) — სენატორი, სტატს-სეკრეტარი, მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს უფროსის თანამდებობის აღმსრულებელი, საგლეხო საქმეების მომწყობი კომიტეტის წევრი (იხ. „Кк на 1873 г.“, გვ. 9).

1872 წ. მუხრანსკიმ გამოსცა ბროშურა „О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц“. მ. თუმანიშვილის წერილში სწორედ ამ ბროშურაზეა ლაპარაკი. მუხრანსკის ბროშურამ იმდროინდელ პრესაში დიდი გამოხმაურება პოვა. საზოგადოების დიდი ნაწილი მკაცრად აკრიტიკებდა მას. მუხრანსკის ბროშურის კრიტიკით გამოვიდა ს. მესხიცი გაზ. „დროებაში“ (იხ. „დრ“, 1872 წ. № 35).

163. მ. თუმანიშვილის 1872 წ. 4 სექტემბრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 50, 64—66 v.

164. ან. თუმანიშვილის 1872 წ. 6 სექტემბრით დათარიღებული წერილი იხ. გთ, №1076, 10r—11v.

165. Умиков — პეტრე იოსების ძე უმიკაშვილი (1838—1904) — საზოგადო მოღვაწე, მასწავლებელი, პუბლიცისტი და ჟურნალისტი. თანამშრომლობდა „ცისკარში“, „კრებულში“, „დროებაში“, „ივერიაში“, „კვალში“, „მომამბეში“. 1874—1880 წლებში მისი რედაქტორობით გამოდიოდა „სასოფლო გაზეთი“. უმიკა-

შვილმა შეაგროვა და გამოსცა ქართული ხალხური ზეპირსიტყვიერების მასალები და ძველი ხელნაწერი წიგნები (იხ. მისივე სტატიები ბიოგრაფია, „ივ“, 1904, № 124; ფ. გოგიჩაიშვილის წერილი — წინასიტყვაობა წიგნისა „ხალხური სიტყვიერება“, 1937).

166. იხ. მთ, № 506, 69—70v.

167. მ. თუმანიშვილის 1872 წ. 7 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 506, 69—70v.

168. მ. თუმანიშვილის 1872 წ. 7 ოქტომბრით დათარიღებული წერილიდან ჩანს, რომ გ. თუმანიშვილს განუზრახავს ბიბლიოთეკაში (უთუოდ უნივერსიტეტის) მუშაობა და ამავე დროს ბინის გამოცვლა (თვით გიორგის წერილს, რომელშიაც იგი ამ ამბებს უნდა აცნობებდეს მამას, ვერ მივაკვლიეთ). მიხეილი ფრთხილად, მაგრამ მაინც წინააღმდეგობას უწევს შვილის ამ სურვილებს. „Зная, какой ты страстный библиоман, опасаясь, чтоб ты не захотел сразу и всецело проглатить всю библиотеку“, — სწერს იგი შვილს.

169. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 28 სექტემბრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 835, 482r-v.

170. ფოთი-თბილისის რკინიგზის გაყვანის საკითხი პირველად 1857 წ. წამოიჭრა. ამ საქმის ინიციატორები იყვნენ ნადვორნი სოვეტნიკი ვ. ზაგურსკი და სამხედრო ინჟინერი ჩერვინი. რკინიგზის გასაყვანად თბილისში შეიქმნა დროებითი კომიტეტი, რომელსაც კავკასიის მეფისნაცვალმა ბარათინსკიმ ხელმძღვანელობდა. ფოთი-თბილისის რკინიგზის პროექტი პირველად წარმოდგენილი იყო 1851 წ. ბელის მიერ, საბოლოო სახე ამ პროექტს 1864 წ. მიეცა. ინგლისიდან და ბელგიაიდან სპეციალურად იყვნენ მოწვეულები თბილისში გამოცდილი ინჟინრები ფოთი-თბილისის რკინიგზის გასაყვანად. რკინიგზის მშენებლობა საბოლოოდ 1872 წ. დამთავრდა (იხ. Аргутинский-Долгоруков, История сооружения и эксплуатации закавказской железной дороги за двадцать пять лет существования—1871—1896 гг., Тифл., 1896).

171. Владикавказ — ახლანდელი ორჯონიკიძე.

172. Игнатий Туманов — ეგნატე ევსევის ძე თუმანიშვილი — მთავარი სამმართველოს დეპარტამენტის საქმეთა მწარმოებელი (იხ. „Кк на 1871 г.“, გვ. 11).

173. Залесский — პავლე ზალესკი.

174. ზალესკის კრიტიკული წერილი „მშაკის“ შესახებ დაიბეჭდა გაზ. „კავკაზში“ სათაურით „Местная литература“ („К“, 1872, №№ 113, 119, 120).

175. Даниельбеков — ა. დანიელბეგოვი — ექიმი.

176. სტადლინის წერილი თარხნიშვილის შესახებ სათაურით „Г. Тарханов и его брошюра“ დაიბეჭდა გაზ. „კავკაზში“, 1872 წ., №№ 89, 92, 93, 100, 101. სტადლინის ამ წერილს მძაფრი კრიტიკით უპასუხა ა. დანიელბეგოვმა სტატიით „Г. Тарханов и Стадлин“ (იხ. „К“, 1872, № 116).

177. იგულისხმება სტადლინის წერილი „Письмо к г-ну Даниель-Бекову“ (იხ. „К“, 1872, № 118).

178. Вольтер — ფრანსუა მარი ვოლტერი (1694—1778) — დიდი ფრანგი მოაზროვნე დი მწერალი.

179. მონა — მონავარდისა. წერილებში გვხვდება აგრეთვე „მონაარცა“ — თუმანიშვილების შინამოსამსახურე. მ. თუმანიშვილის ცოლს მოჰყოლია მზითევში. ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგაც იგი თავისი სურვილით კვლავ თუმანიშვილების ოჯახში დარჩენილა (ცნობა მის შესახებ მოგვაწოდა გ. თუმანიშვილის შვილმა — ელისაბედ თუმანიშვილმა).

180. ზალიკო — მსახური. როდესაც გიორგი ოდესაში პირველად გაემგზავრა, მას თან ახლდა ზალიკო (იხ. მთ, № 835, 2r, 4r, 5v).

181. პეტრე — მსახური.

182. ან. თუმანიშვილის 1872 წ. 26 ოქტომბრით დათარიღებულ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

183. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 12 და 26 ოქტომბრით დათარიღებული წერილები იხ. მთ, № 835, 29r—30v და 49r—50v.

184. 1872 წ. 25 ოქტომბრით დათარიღებულ წერილში გიორგი აცნობებს მამას, რომ იგი კითხულობს შექსპირის „მეფე ლირს“ და გოეთეს „ფაუსტს“ და რომ ამავე დროს მას განზრახული აქვს თარგმნოს რომელიმე ფრანგული თხზულება სტატიკიდან (იხ. მთ., № 835, 5r-v).

185. Вихман — ლ. ლ. ვიხმანი — გახსნილი ჰქონდა წიგნების მაღაზია ატამანის ქუჩაზე, სასულიერო სემინარიის პირდაპირ (იხ. „К“, 1872, № 103).

186. Тэн — იპოლიტ ტენი (1828—1893) — ცნობილი ფრანგი ფილოსოფოსი, ისტორიკოსი და ხელოვნებისა და ლიტერატურის თეორეტიკოსი.

187. იხ. „К“, 1872, №№ 126, 127.

188. სტადლინის პასუხი ვ. თარხნიშვილისადმი იხ. „К“, 1872 წ., №№ 130, 131, 133.

189. მ. თუმანიშვილი გიორგის წერილის თარიღს სწავლით არ უთითებს, უთუოდ 20 ოქტ. ნაცვლად გულისხმობს 20 ნოემბრით დათარიღებულ წერილს. ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

190. Добролюбов — ნიკოლოზ ალექსანდრეს ძე დობროლუბოვი (1836 — 1861) — დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატი.

191. Илья Чавчавадзе — ილია გრიგოლის ძე ჭავჭავაძე (1837—1907) — გამოჩენილი საზოგადო მოღვაწე, მწერალი.

ცნობილია, რომ ილ. ჭავჭავაძე ცხოველ მონაწილეობას იღებდა ბანკის დაარსების საქმეში. იგი სათავეში უდგა ახალ თაობას, რომელიც წინააღმდეგ მამათა თაობისა, ნაცვლად მოკლევადიანი ბანკისა, ე. წ. გრძელვადიანი სათავადაზნაურო-საადგილ-მამულო ბანკის დაარსებას მოითხოვდა. მ. თუმანიშვილი ამ შემთხვევაში უფროს თაობას უჭერდა მხარს და ამდენად იგი ილ. ჭავჭავაძის მოწინააღმდეგეთა ბანაკში აღმოჩნდა.

192 ბ. თუმანიშვილის 1872 წ. 14 დეკემბრით დათარიღებული წერილი იხ. გთ, № 1075, 21—22, დედის წერილს კი ვერ მივაკვლიეთ.

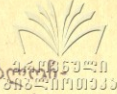
193. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 7 დეკემბრით დათარიღებული წერილი მამისადმი იხ. მთ, № 835, 55—56 ვ.

194. აკიმოვების მამა — ნიკოლოზ ზაქარიას ძე აკიმოვი იყო თბილისის გუბერნიის გლეხთა საქმეთა საკრებულოს საქმის მწარმოებელი (იხ. „Кк на 1872 г.“, გვ. 26). გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 13 სექტემბრით დათარიღებული წერილი მამისადმი, იხ. მთ, № 506, 46 ვ.

195. სოკოლოვის ბენეფისი შედგა 1872 წ. 20 დეკემბერს თბილისის საზამთრო თეატრში. წარმოდგენილი იყო პირველად ხუდიაკოვის მიერ ფრანგულიდან თარგმნილი კომედია „კუნძული ტიულიპატან“ (იხ. „К“, 1872, № 148).

196. Протасов — პეტრე ვერასიმეს ძე პროტასოვი — მსახიობი, მოღვაწეობდა ოდესაში, ხარკოვში, ყაზანში, სარატოვში. თბილისის სცენაზე მას ვხვდავთ როგორც ნადლეგის, ასევე იაბლოჩკინის ანტრეპრენიორობის დროს, 1872—1874 წლებში.

(იხ. Велизарий, М. И., Путь провинциальной актрисы, М.—Л., 1938, გვ. 80, 83, 84, 287; Николаев, Н., Драматический театр в Киеве, К., 1898, გვ. 85, 87—89, 115; Синельников, Н. И., Шестьдесят лет на сцене, 1935, გვ. 124, 142, 157); Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, № 1, გვ. 94; „К“, 1872, №№ 56, 74, 95, 100, 128; „ТВ“, 1873, №№ 47, 53, 115; 1874, № 18).

197. Яблочкин — ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე იაბლოჩკინი (1821—1895) — ცნობილი რუსი მსახიობი და რეჟისორი. სცენაზე მოღვაწეობა დაიწყო პეტერბურგის ალექსანდრინის თეატრში. 1846 წ. კავკასიის მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა ა. იაბლოჩკინი მიიწვია თბილისის თეატრში სამუშაოდ. აქ იგი რეჟისორობდა რუსულ დრამატულ დასს 1851 წლამდე. შემდეგში ა. იაბლოჩკინს თბილისის თეატრში ვხედავთ 1867—1868 წლებში, ხოლო 1873—1874 წლებში იგი იყო თბილისის თეატრის ანტრეპრენიორი და რუსული დრამატული დასის რეჟისორი. 1874 წ. იანვარში, სამსახურში გამოუცხადებლობის გამო, ა. იაბლოჩკინს სამუდამოდ აეკრძალა საიმპერატორო თეატრებში მუშაობა (იხ. Немирович-Данченко, Статьи, речи, беседы, письма, М., 1952, გვ. 145, 257, 365—366, მისივე, „Первые театральные воспоминания“, „НМ“, 1943, I, გვ. 98—100; Яблочкин, А. А., 75 лет в театре, М., 1960, გვ. 33, 34, 37, 42; მისივე, Воспоминания об отце, „Театр“, М., 1960, № 12, გვ. 103—109; „Театр в Тифлисе с 1845—1856 год“, Тиф., 1888, გვ. 40, 43, 44, 46, 51, 72, 131, 161; „К“, 1867, №№ 69, 70, 72, 78, 94, 96, 1868, №№ 3, 12, 133, 1873, №№ 53, 126; „Тифл. Вест.“, 1873, № 130; 1874, №№ 3, 18, 55, 86; ШИАЛ, ф. 497, оп. 1, ед. хр. №№ 22386, 10359; ЦТМ, ф. 291, ед. хр. № 2348; ცსსაფ. 482, საქ. № 32).

198. იგულისხმება ან. თუმანიშვილის [1872 წ. 28 დეკემბრით] დათარიღებული წერილი (იხ. გვ. 109—110). ამ წერილში ანასტასია აცნობებს გიორგის, რომ ქუთაისის გაზეთს გადმოუთარგმნია და დაუბეჭდავს გაზ. „დროებიდან“ კორესპონდენცია შვეიცარიიდან (იხ. „დრ“, 1872, № 47). ვინაიდან ეს წერილი სოციალური შინაარსისა იყო, გრაფ ლევაშოვს (ქუთაისის გუბერნატორს) ამის შესახებ მოუხსენებია ბარონ ნიკოლაისათვის, რის შედეგადაც გაზ. „დროებას“ ცენზურისაგან გაფრთხილება მიუღია. ამ „კახუხუხა“ ლაპარაკი მ. თუმანიშვილის წერილში.

199. Берне — კარლ ლუდვიგ ბერნე (1786—1837) — გერმანელი პუბლიცისტი.

200. „Неделя“ — პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი — გამოდიოდა პეტერბურგში 1866—1901 წლებში. 1866—1868 წლებში გამომც. რედაქტ.—ნ. მუნტი; 1868 წლიდან — ვ. ე. გენკელი; 1869 წ. ნოემბრიდან — ფაქტიური გამომც. რედ. — პ. ა. გაიდებუროვი, ე. ი. კონრადი, ა. როსელი, ე. ი. რაგოზინი და სხვა. ოფიციალური რედაქტ.—ვ. ე. გენკელი და 1872 წლის № 111-დან — ვ. ა. კანდუროვი. 1868—1869 წლებში

ამ გაზეთში თანამშრომლობდა ა. ი. გერცენი, ხოლო 1872 წელს — ნ. ვ. შელგუნოვი. 70-იან წლებში ეს გაზეთი გახდა ხალხოსანთა ორგანო.

201. „Рус. старина“ — „Русская старина“ — ყოველთვიური ჟურნალი. გამოდიოდა პეტერბურგში 1870—1918 წლებში. ჟურნალის დამაარსებელი — მ. ი. სემევსკი, გამომც. — რედაქტ. — ვ. ა. სემევსკი, მ. ი. სემევსკი, ნ. კ. შილდერი, ა. ს. ლაპინსკი, ს. პ. ზიკოვი და სხვ.

202. Коган — ოდესის მაცხოვრებელი, დიდი ქონების პატრონი. აწყობდა საცხოვრებელ ბინას სპეციალურად სტუდენტებისათვის (იხ. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 7 დეკემბრით დათარიღებული წერილი, მთ, № 835, 56r).

203. იხ. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 7 დეკემბრით დათარიღებული წერილი, მთ, № 835, 55 v.

204. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ გ. თუმანიშვილის წერილებიდან არ ჩანს, მიიღო თუ არა მან მონაწილეობა წარმოდგენაში.

205. ბ. თუმანიშვილის 1873 წ. 8 იანვრით დათარიღებული წერილი იხ. გვ. 98—99.

206. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

207. „Горе от ума“ — ა. ს. გრიბოედოვის ცნობილი კომედია.

208. Чацкий — მთავარი მოქმედი პირი კომედიისა „ვაიჭკუისაგან“.

209. Лукашевич — კაროლინა ოსიპის ასული ლუკაშევიჩი — დრამატული მსახიობი. მოღვაწეობდა პროვინციულ თეატრებში. მისი თანამედროვე მსახიობები ს. იარონი და ნ. ნ. სინელნიკოვი ლუკაშევიჩს ახასიათებენ, როგორც ნიჭიერსა და კეთილსინდისიერ მსახიობს. თბილისის სცენაზე ლუკაშევიჩს ვხედავთ 1872 წ. თავისი არტისტული ნიჭით თბილისელ მაყურებელთა შორის იგი იმსახურებდა დიდ სიმპათიას (იხ. Синельников, Н. И., Шестьдесят лет на сцене, Харьков, 1935, გვ. 123, 132, 157, 184, 185 224; Ярон, С., Воспоминания о театре (1875—1876), Киев, 1898, გვ. 129, 373, 375; Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, № I, გვ. 101; „К“, 1872, №№ 59, 62; „ТВ“ №№ 60, 61; 1874, № 55).

210. იხ. „ГВ“, 1873, № 8. მიუხედავად იაბლოჩკინის ხმობისა, ლუკაშევიჩი იაბლოჩკინის ანტრეპრენიორობის დროს თბილისში არ ჩამოსულა.

211. იგულისხმება ნ. ნიკოლაძის (სკანდელის) ფელეტონი „საწყალი ბანკი“, რომელიც მიმართულია ქუთაისის ბანკის საწინააღმდეგოდ (იხ. „ღრ“, 1873, № 1).

212. „Один в поле не воин“ — ფ. შპილგაგენის ნაწარმოები.

213. „Комедия всемирной истории“ — იოგან შერის ნაწარმოები.

214. „История крестьянской войны в Германии“ — იგულისხმება ვ. ციმერმანის წიგნი, რომელიც მეორედ გამოიცა 1872 წ.

215. Головачов — ა. ა. გოლოვაჩოვი. მისი წიგნი „10 лет реформ“ გამოიცა პეტერბურგში, 1872 წელს.

216. Суворин — ალექსი სერგის ძე სუვორინი (1834—1912) — რუსი ჟურნალისტი. 60-იანი წლების დასაწყისში მუშაობდა პროვინციალურ პრესაში, შემდეგ — მოსკოვსა და პეტერბურგში. თანამშრომლობდა რუსულ ჟურნალ-გაზეთებში: „ს. პეტერბურგსკიე ვედომოსტი“, „ოტჩინესტვენიე ზაპისკი“, „სოვრემენიკი“ და სხვ. 1876 წ. ის იყო გაზ. „ნოვოე ვრემიას“ გამომცემელი.

„Русский календарь Суворина“ პირველად გამოიცა 1872 წელს.

217. გ. თუმანიშვილის 1873 წ. 12 იანვრით დათარიღებულ წერილს ვერ მივაკვლიეთ: 1873 წ. 25 იანვრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 835, 60—62r.

218. Гоголь — ნიკოლოზ ვასილის ძე გოგოლი (1809—1852) — რუსი მწერალი. „რევიზორი“, რომელშიაც ავტორი იძლევა ბურჟუაზიული აპარატის მკაცრ კრიტიკას, პირველად წარმოდგენილ იქნა პეტერბურგის ალექსანდრინის თეატრში 1836 წელს.

219. „Голос“ — პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი, გამოდიოდა პეტერბურგში 1863—1884 წლებში. გამომც. — რედაქტორი: ა. ა. კრაევსკი; 1871 წ. — ა. ა. კრაევსკი და ვ. ა. ბილბასოვი. გაზეთში მონაწილეობას იღებდნენ: ნ. ვ. ალბერტინი, ვ. პ. ბეზობრაზოვი, ა. ი. ვედენსკი, ა. დ. გრადოვსკი, ვ. რ. ზოტოვი და სხვ.

220. ამ წერილის ავტორი იყო „გოლოსის“ რედაქტორი ანდრია ალექსანდრეს ძე კრაევსკი.

221. Зейдлиц — ნ. კ. ზეიდლიცი — კავკასიის სტატისტიკური კომიტეტის გამოცემათა „Сборник сведений о Кавказе“ (1871—1886) და „Статистический временник кавказского края“-ს (1887—1890) რედაქტორი. ზეიდლიცმა შეადგინა კავკასიის ეთნოგრაფიული ქარტა. მასვე ეკუთვნის გამოკვლევები კავკასიის ბუნებისა და ეთნოგრაფიის შესახებ (იხ. Словарь кавказских деятелей, Тифл., 1890, გვ. 38; „Кк на 1873 г.“, გვ. 126).

222. Пфаф — ვ. ბ. პფაფი — დოქტორი, ავტორი გამოკვლევებისა: „О формальных договорах древняго римского права“, Одесса, 1866; „Материалы для древней истории Осетии“, Тифл., 1871., „Путешествие по ущельям северной Осетии“, Сборн. свед. о Кавказе, изд. под ред. Н. Зейдлица“, т. I, Тифл., 1871).

223. Зиссерман — არნოლდ ზისერმანი (1824—1897) — პოდოლსკის გუბერნიიდან. გიმნაზიის კურსის დამთავრების შემდეგ ჩამოდის საქართველოში და იწყებს სამსახურს სახელმწიფო ქონების პალატის კანცელარიაში ჩინოვნიკად. 1844 წ. მუშაობს თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქის სამმართველოში. აქ მან შეისწავლა ამ კუთხის ცხოვრება და ზნე-ჩვეულებანი და შემდეგ დაბეჭდა მათ შესახებ წერილები გაზ. „კავკაზში“. 1851 წ. მსახურობს დაღესტნის ფეხოსან პოლკში. 1864 წ. — პოდპოლკოვნიკი. ამავე წელს გათავისუფლებულ იქნა სამუშაოდან. ზისერმანს ეკუთვნის შემდეგი ისტორიული შრომები: „Двадцать пять лет на Кавказе“, П., 1879; „История Кабанского пехотного полка“, Тифл., 1881; „Фельдмаршал князь А. И. Барятинский“, М., 1889—1891 гг. (იხ. Бартенов, П., Пятидесятилетие А. Л. Зиссермана, „Р. А.“, 1896, март. Словарь Кавказских деятелей, Тифл., 1890, გვ. 38, 39; ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა).

224. იხ. „Тифлисская летопись“ („К“, 1873, 28, 1, № 12. წერილი ხელმოუწერელია).

225. „Москов. Ведом.“ — „Московские Ведомости“ — გაზეთი, მოსკოვის უნივერსიტეტის მიერ დაარსებული. გამოდიოდა 1856—1917 წლებში. 1856—1863 წლებში რედაქციაში შედიოდნენ: უნივერსიტეტის პროფ.—ნ. ნ. პოპოვსკი, ა. ა. ბარსოვი, პ. დ. ვენიამინოვი, ხ. ა. ჩეხოტარევი; 1779—1789 წლებში: ნ. ი. ნოვიკოვი; 1813—1836 წლებში: პ. ი. შალიკოვი; 1856—1862 წლებში: ვ. ფ. კორში; 1863—1887 წლებში: მ. ნ. კატკოვი.

226. სტატია „Русские Эмигранты“ დაიბეჭდა 1873 წ. გვ. 1-2 „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ მე-12, მე-13 და მე-14 ნომრებში. ნ. ნიკოლაძის შესახებ ლაპარაკია მე-13 და მე-14 ნომრებში.

227. გ. თუმანიშვილის 1873 წ. 8 მარტით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 835, 66—67v.

228. Эпштейн — ს. ეპშეტეინი — მართავდა წარმოდგენებს ევროპის ყველა სატახტო ქალაქში. 1872 წ. რუსეთის იმპერატორმა ეპშეტეინი გამოიძახა ოდესიდან ლივადიაში, სადაც მან 15 და 18 ოქტომბერს წარმოადგინა ორი ე. წ. „მაგიური და წინასწარმეტყველური“ წარმოდგენა. ფულადი დასაჩუქრების გარდა იმპერატორისაგან და მეფისწულისაგან მიიღო ძვირფასი ბრილიანტის ბეჭდები, ხოლო იმპერატრიცასგან — ოქროს ქრონომეტრი ჯაჭვითა და მედალიონით (იხ. „К“, 1873, №№ 28, 31).

229. Яссе — იასე ანდრონიკაშვილი — მ. თუმანიშვილის უახლოესი მეგობარი. სწავლობდა ნ. ბარათაშვილთან და მ. თუმანიშვილთან ერთად თბილისის კეთილშობილთა გიმნაზიაში. შემდეგ იგი მსახურობდა სამოსამართლო პალატაში. აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ბანკის დაარსებაში. იასე იყო ნათლია მიხეილის შვილების: ანასტასიასი, გიორგის, ვასილისა და კონსტანტინესი (იხ. მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო-საზოგადოებრივი წარსულიდან, თბ., 1938, გვ. 31, 32, 69, 210). გ. თუმანიშვილი თავის ავტობიოგრაფიაში იასე ანდრონიკაშვილის შესახებ ასეთ ცნობებს გვაწვდის: „Моим крестным отцом был И. А. Андроников, гимназический товарищ моего отца. Он служил в суде и пользовался уважением общества. Это был добродушный человек и после смерти отца в трудные минуты жизни я пользовался его советами“ (იხ. გთ, № 956, 1r).

230. Басси — იტალიელი დირიჟორი, გლინკას ნაწარმოებთა შესანიშნავი შემსრულებელი. თბილისში მას ვხვდავთ 1868 წლიდან (იხ. ცსსა, ფ. 482, საქ. № 11,3r; „К“, 1869, № 104, 1871, № 20).

231. გ. თუმანიშვილის 1873 წ. 21 მარტით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 835, 68—69v, იმავე წლის 27 მარტით დათარიღებულ წერილს კი ვერ მივაკვლიეთ.

232. იგულისხმება სერაფიმა ვასილის ას. სოროკინა (1842—1898) — ა. იაბლოჩკინის მე-2 ცოლი, იაბლოჩკინა I, დედა ცნობილი საბჭოთა მსახიობისა ა. ა. იაბლოჩკინასი. 1861—1874 წლებში იგი მუშაობდა პეტერბურგის ალექსანდრინის თეატრში, ხოლო

1877 წლიდან — მოსკოვის მცირე თეატრში. თბილისის სცენაზე მას ვხედავთ 1867, 1868, 1871, 1872 და 1873 წლებში. 1874 წლებში იაბლოჩკინა თამაშობდა მიხაილოვას გვარით (იხ. Кара-Мурза, Малый театр, 1924, გვ. 141; Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, № I, გვ. 91, 98; Яблочкина, А. А., 75 лет в театре, М., 1960, გვ. 34, 72—73; „დრ“, 1871, № 25; „რ“, 1867, №№ 72, 78, 94; 1868, №№ 8, 133; 1871, № 78; 1873, №№ 74, 99; „ТВ“, 1873, №№ 97, 102; 1874, № 18; ЦГИАЛ, Ф. 497, оп. 2, ед. хр. № 17980).

233. ივულისხმება ევგენია ალექსანდრეს ასული იაბლოჩკინა (იაბლოჩკინა მე-2 1852—1912), ა. ა. იაბლოჩკინის შვილი პირველი ცოლიდან (მსახიობ ა. მ. მედვედევასთან). 1860—1872 წლებში იგი ირიცხება პეტერბურგის ალექსანდრინის თეატრის დრამატულ დასში. 1871—1875 წლებში ე. ი. იაბლოჩკინა დიდი წარმატებით მოღვაწეობს თბილისის სცენაზე. თბილისში იგი ცოლად მიჰყვება მსახიობ ჟურინს და 1875 წლიდან მასთან ერთად მოგზაურობს სხვადასხვა პროვინციულ ქალაქებში (იხ. Савина, М. Г., Горести и скитания, Л., 1927, გვ. 153—154, 162; Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, № I, გვ. 91; Ярон, С., Воспоминания о театре, Киев, 1898, გვ. 208—210; „დრ“, 1871, № 25; „რ“, 1867, №№ 72, 94; 1871, № 76; 1873, № 55, 74, 100, 126; 1874, №№ 1, 7; 1875, № 21; „ТВ“, 1873, № 103; 1874, № 18; ЦГИАЛ, Ф. 497, оп. 2, ед. хр. 21850; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 9).

234. Музиль — ნიკოლოზ ეგნატეს ძე მუზილი (1839—1906) — მოსკოვის მცირე თეატრის მსახიობი, მის არტისტულ ხელოვნებას დიდად აფასებდნენ ნ. ოსტროვსკი და თითქმის ყველა მისი თანამედროვე მსახიობი თუ თეატრმცოდნე (იხ. Станиславский, К. С., Моя жизнь в искусстве, изд. 2-ое, Л., 1928, გვ. 65—66; Южин-Сумбатов, Воспоминания, записи, статьи, письма, М.—Л., 1941, გვ. 23, 37, 42, 54, 60, 77, 216, 551, 552, 562, 565; Яблочкина, А., Жизнь в театре, М., 1953, გვ. 151—143; „ЕИТ“, 1890—91, გვ. 251, 252).

თბილისში მუზილი მოღვაწეობდა 1867—1868 და შემდეგ — 1870—1871 წლებში. აქ შეასრულა მან მოლჩალინისა და ტიხონ კაბანოვის როლები (იხ. Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, № I, გვ. 94; „რ“, 1871,

მუშაობს მოსკოვის მცირე თეატრში. უმეტესად იგი ასრულებდა სახასიათო და კომიკურ როლებს. ამავე დროს იგი ასწავლიდა მსახიობის ოსტატობას მოსკოვის თეატრალურ სასწავლებელსა და მოსკოვის ფილარმონიის საზოგადოების დრამატულ სასწავლებელში (იხ. Ленский, А. П., Статьи, письма, записки, М.—Л., 1935, გვ. 344, 348, 600, 601, 605; Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, № 1, გვ. 98; Южин-Сумбатов, Воспоминания, записки, статьи, М.—Л., 1941, გვ. 32, 35, 61, 63, 70, 85, 86, 103, 126, 138, 142, 146, 215, 216, 516, 551, 562, 564, 566; „Галерея мастеров Малого театра“, М., 1935, გვ. 78—80; „К“, 1873, №№ 74, 99, 100, 126, 139; „К“, 1875, № 26; „ТВ“, 1873, №№ 39, 75, 115, 130; 1874, №№ 7, 18, 56; 1875, №№ 24, 26; ЦТМ, ф. 217, ед. хр. 98885).

239. Бородин — ლიტერატურას და საარქივო მასალებს მსახიობ ბოროდინის შესახებ ვერ მივაკვლიეთ. მხოლოდ თუმანიშვილის წერილებისა და თბილისში არსებული იმდროინდელი პრესის საფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ბოროდინი თბილისის სცენაზე მოღვაწეობდა 1872—1873 წლებში (იხ. „К“, 1872, № 128; „ТВ“, 1873, № 75).

240. Самойлов — ვასილი ვასილის ძე სამოილოვი (1813—1887) — დიდი რუსი მსახიობი. სცენაზე მან დაჰყო 50 წელი. შესანიშნავად თამაშობდა როგორც ვოდევილებსა და კომედიებში, ასევე ტრაგედიებში. იაბლოჩკინის ანტრეპრენიორობის დროს სამოილოვი თბილისში არ ჩამოსულა (იხ. Березняки, И., Василий Васильевич Самойлов, Л., ВГО, 1948; В. В. Самойлов, Чествование столетия со дня его рождения 1813—1913, СПб, (1913) და სხვ.).

241. Виноградов — ვასილი ივანეს ძე ვინოგრადოვი (მისი ნამდვილი გვარია აბრამოვი) — პეტერბურგის ალექსანდრინის თეატრის მსახიობი 1824—1827 წლებში. ასრულებდა უმეტესად სახასიათო და კომიკურ როლებს. თბილისში ვინოგრადოვი ჩამოვიდა მხოლოდ 1873 წ. ზაფხულში (მოწვეული იქნა ა. იაბლოჩკინის მიერ მსახიობ ნილსკისთან ერთად) (იხ. Велизарий, М. И., Путь провинциальной актрисы, Л.—М., 1938, გვ. 20, 21, 275; Нильский, Закулисная хроника, СПб, 1897, გვ. 319—330; „К“, 1873, № 78; „ТВ“, 1873, № 85).

242. Арди — ნიკოლოზ ივანეს ძე არდი (ნეჩაიევი) (1834—1890) — პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრის დრამატული მსა-

ხიობი და მომღერალი (ტენორი). სცენაზე მოღვაწეობა დაიწყო 1855 წ. 16 წლის განმავლობაში თამაშობდა პროვინციის სცენაზე შემდეგ იგი გადავიდა ალექსანდრინის თეატრში. არდი თბილისის თეატრში მუშაობდა 1868—1869 წლებში (იხ. Велизарий, М. И., Путь провинциальной актрисы, Л.—М., 1838, გვ. 80, 83, 84, 287; Островский, А., Полн. собр. соч., т. 12, М., 1952, გვ. 217; „Артист“, М., 1890, № 7, გვ. 188; „К“, 1868, № 103; ცხსა, ფ. 482, საქ. № 19; 5r—6r).

243. Абаринова — ანტონინა ივანეს ას. აბარინოვა (რეიხელტ) (1942—1901) — რუსული ოპერისა და დრამის მსახიობი. სწავლობდა სიმღერას ჯერ პეტერბურგში, შემდეგ — მილანში. 60-იანი წლების ბოლოს იგი მოღვაწეობდა ოდესაში. 1872 წ. აბარინოვა იწყებს მუშაობას პეტერბურგის დრამატულ თეატრში. 1873 წ. დეკემბრიდან იგი გადადის პეტერბურგის ოპერის დასში. 1878 წ. კვლავ უბრუნდება დრამატულ თეატრს და წარმატებით ასრულებს მთელ რიგ საპასუხისმგებლო როლებს.

თბილისში აბარინოვამ სამი წელი დაჰყო (1870—1873). როგორც იმდროინდელი პრესიდან ჩანს, თბილისელი მყურებლები აბარინოვას მუდამ აღფრთოვანებით ხვდებოდნენ (იხ. მისივე, Воспоминания, „ИВ“, II, 1901, янв., გვ. 213—224; „ЕИТ“, сезон 1897—98, СПб, 1899, გვ. 430—437; Словарь сценических деятелей, II, 1902, вып. I, გვ. I.; „დრ“, 1871, № 6; „К“, 1870, № 130; 1871, №№ 9, 13, 34, 49, 61, 77, 119, 120, 121, 126, 128, 142, 149; 1872, №№ 3, 8, 26, 31; „ТВ“, 1873, № 84).

244. Островский — ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე ოსტროვსკი (1823—1886) — დიდი რუსი დრამატურგი.

მისი ნაწარმოები „Гроза“ პირველად წარმოდგენილი იქნა პეტერბურგის თეატრში 1859 წ. გამოქვეყნდა 1860 წელს.

245. იხ. გ. თუმანიშვილის 1873 წ. 11 აპრილით დათარიღებული წერილი, მთ, № 835, 70—71v.

246. Байрон — ჯორჯ-ნოელ გორდონ ბაირონი (1788—1824) — დიდი ინგლისელი მწერალი.

247. Александровский сад — ამჟამად კომუნარების ბაღი. ძველად წარმოადგენდა მეფეების საასპარეზო ადგილს, სადაც იმართებოდა ყაბახი და ფალავანთა კიდაობა. მე-19 ს. 40-იან წლებში ამ ადგილზე ვარჯიშობდა მეფის რუსეთის ჯარი.

1859 წ. ეს ტერიტორია დააპროექტა არქიტექტორმა სიმონსონმა და გააშენეს ბაღი, რომელსაც ალექსანდრეს ბაღი უწო-

დეს. ის იყო პირველი დიდი საზოგადოებრივი დანიშნულებების
ლი თბილისში.

248. Нильский — ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე ნილსკი
(1841—1899) — ალექსანდრინის თეატრის მსახიობი. სცენაზე მოღ-
ვაწეობა დაიწყო 1858 წ. ასრულებდა პირველხარისხოვან რო-
ლებს. თანამედროვენი არ იყვნენ მაღალი შეხედულებისა ნილსკის
ოსტატობაზე. თითქმის ყველა მას ახასიათებს, როგორც ერთფე-
როვან მსახიობს. ა. ნილსკი ავტორია წიგნისა „Закулисная хро-
ника 1856—1894“, СПб, 1897. ამ წიგნში იგი მოგვითხრობს
თბილისის გასტროლების შესახებაც (იხ. გვ. 326—330). თბილისში
ნილსკი ჩამოიყვანა იაბლოჩკინმა 1873 წ. (იხ. Глама-Мещерская,
Воспоминания, М.—Л., 1937, გვ. 54, 55; Мичурин-Самойло-
ва, Пол века на сцене Александрийского театра, Л., 1935,
გვ. 217, 223, 228, 268; „ЕИТ“, 1910, вып. 4, გვ. 44—45 და
სხვ.; „ТВ“, №№ 53, 75).

249. а b o v o — დასაწყისიდან, თავიდან.

250. Михайлово — ამჟამად ხაშური.

251. Надиров — რომ. პავლ. ნადიროვი — თბილისის
რეალური გიმნაზიის საპატიო მზრუნველი, დოქტორი. მონა-
წილეობას იღებდა საბანკო საქმეებში. თანამედროვეთა შორის
სარგებლობდა პატივისცემითა და სიყვარულით (იხ. ჟ. „ცისკარი“,
№ 12, გვ. 29—30; 31—40; „ჩკ“ № 1872 გ., გვ. 78).

252. Ново-Сенаки — ამჟამად ცხაკაია.

253. ამ დებეზას ვერ მივაკვლიეთ.

254. ამ დებეზას ვერ მივაკვლიეთ.

255. alma mater — ასე უწოდებდნენ ძველად სტუდენტე-
ბი უნივერსიტეტს, სადაც ისინი სწავლობდნენ და იღებდნენ სუ-
ლიერ საზრდოს.

256. Робинзон-Крузо — ცნობილი ინგლისელი მწერ-
ლის დანიელ დეფოს თხზულება.

257. იგულისხმება ნ. ნიკოლაძის წერილი „Наш театр“ (იხ.
„ТВ“, 1873, №№ 94, 98).

258. იგულისხმება ხელმოუწერელი წერილი „Наши домашние
дела (Пос. рец., ТВ.)“ (იხ. „ჩკ“, 1873, № 107).

259. იგულისხმება კ. ბებუთოვის წერილი „Наша наука и
балаханские источники“ (იხ. ТВ“, 1873, № 95).

260. იხ. კ. ბებუთოვის წერილი „Тифлис“ („ТВ“, 1873,
№ 94).

261. იგულისხმება ნ. ნიკოლაძის (სკანდელის) წერილი „Прелемика о Кутаиском банке“ (იხ. „ТВ“, 1873, № 96).
262. იგულისხმება ფელეტონი: „Еще демон“ (посвящается редакции „Дрозда“ и „Кребули“) (იხ. „ТВ“, 1873, № 95).
263. Горисели — ფსევდონიმი გ. წერეთლის მამის — ექვთიმე წერეთლისა.
264. გორისელმა დ. ერისთავის წერილის „Библиография“ (იხ. „Тифл. Вестн.“, 1873, № 2) საბასუხოდ „დროებაში“ გამოაქვეყნა წერილი, სათაურით „ერთი უგბილიმ“ (სქოლიოში ავტორის მიერ განმარტებულია „გონებით მკვახე“) (იხ. „დრ“, 1873, № 36).
265. Ванечка Псаров — ივანე ფსაროვი — თუმანიშვილების ნათესავი. 1873 წ. სექტემბერში ჩამოვიდა ოდესაში. აქ იგი სწავლობდა კომერციულ სასწავლებელში (იხ. მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო-საზოგადოებრივი წარსულიდან, თბ., 1938, გვ. 221; გ. თუმანიშვილის 3 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი, გთ, № 78; მთ, № 506, 117v).
266. ამ დეპეშას ვერ მივაკვლიეთ.
267. 1873 წ. 15 ივნისს გარდაიცვალა ბაბაღე.
268. იხ. „Вестник“, 1873, № 33. კ. ბებუთოვი თავის წერილში გამოთქვამს აღშფოთებას იმის გამო, რომ მიხაილოვას (იგივე იაბლოჩკინა 1) საბენეფისოდ თბილისის საზოგადოება უმზადებს საჩუქრებს, მაშინ როდესაც, ბებუთოვის აზრით, იგი სრულიად უნიჭო მსახიობია.
269. Пнтоев — ისაი ეგნატეს ძე პიტოევი (გარდ. 1904) — საზოგადო მოღვაწე, ხელოვნების დიდი თაყვანისმცემელი. ის იყო ერთ-ერთი დამაარსებელი თბილისის არტისტული საზოგადოებისა და მუსიკალური სასწავლებლის. 1887 წ. იგი იყო თბილისის კერძო თეატრის დირექტორი (პიტოევის ცოლი იყო მსახიობი ქალი ო. ს. მარქსი მეორე), (იხ. Словарь Кавказских деятелей, Тифл., 1890, გვ. 61—62; Г. Туманов, Характеристики и воспоминания, 1905, გვ. 106—113; „НО“, 1888, № 145, გვ. 3).
270. იგულისხმება გ. კალანტაროვის პიესა „ნუ ჯავრობთ“, რომელსაც მან შემდეგში „თბილისის ზნე-ჩვეულებანი“ უწოდა (იხ. ა. ნ. თუმანიშვილის 1873 წ. 5 დეკემბრითა და 1874 წ. 28-29 დეკემბრით დათარიღებული წერილები, გვ. 112, 117, 118).
271. Шах-Азизов — ა. შახ-აზიზოვი — გარდა წიგნების მალაზიისა შახ-აზიზოვს გახსნილი ჰქონდა აგრეთვე ბიბლიოთეკა და სამკითხველო (იხ. „R“, 1873, № 150; 1874, № 52).

272 გ. თუმანიშვილის 1873 წ. 12 დეკემბრით დათარიღებული წერილი იხ. გთ. № 178, 14r—15v.

273. Анненков—პავლე ვასილის ძე ანენკოვი (1812—1887)—რუსი კრიტიკოსი. მისი ცნობილი თხზულებებია: „Замечательное десятилетие (1838—1848)“, „Литературные воспоминания“, „Молодость И. С. Тургенева“, „И, В. Станкевич“, „А. С. Пушкин в Александровскую эпоху“ და სხვ.

274. Пушкин—ალექსანდრე სერგის ძე პუშკინი (1799—1837)—დიდი რუსი მწერალი.

275. Вестник Европы—ჟურნალი. გამოდიოდა პეტერბურგში 1866 წ. მარტიდან 1918 წლამდე. გამომც. — რედ. — მ. მ. სტასულევიჩი. 1909 წლიდან გამომცემელი — მ. მ. კოვალევსკი, რედ. — კ. კ. არსენევი. 1917 წლიდან გამომც. — დ. ნ. ოვსიანიკო-კულიკოვსკი, რედ. — დ. ი. გრიმი.

276. იმ წერილს, რომელშიაც გ. თუმანიშვილი კონკრეტულად ასახელებს თავისი სადისერტაციო შრომის თემას, ვერ მივაკვლიეთ.

277. „ცისკარი“ — ჟურნალი. გამოდიოდა 1852—1853 და შემდეგ 1857—1875 წლებში. ყოველთვიური გამოცემა. რედაქტორი — გამომცემლები: გიორგი ერისთავი (1852—1853), ივანე კერესელიძე (1857—1875).

278. იგულისხმება გრ. ორბელიანის ლექსი „პასუხი უდირსთა შვილთა“, რომელიც მან გამოაქვეყნა „ძველი სემინარისტის“ ფსევდონიმით „ცისკარში“ 1874 წ. (ივლისი-აგვისტო).

279. ან. თუმანიშვილის 1875 წ. 14 იანვრით დათარიღებული წერილი გიორგისადმი იხ. გვ. 118—120.

280. იგულისხმება გრ. ორბელიანის წერილი „მგზავრობა სვანეთისაკენ. გ. წ. განხილვა“, რომელიც მან გამოაქვეყნა „ძველი სემინარისტის“ ფსევდონიმით „ცისკარში“ 1874 წ. (სექტ.-ოქტ.). ამ წერილში გრ. ორბელიანი მკაცრად აკრიტიკებს გ. წერეთლის ნაწარმოების „მგზავრის წიგნების“ ენას.

281. Цагарели—ალექსანდრე ანტონის ძე ცაგარელი (1844—1920)—საზოგადო მოღვაწე, ისტორიკოსი და ფილოლოგი. 1886 წ. — ს. პეტერბურგის ქართული და სომხური სიტყვიერების კათედრის პროფესორი. ალ. ცაგარელს აქვს შრომები ლინგვისტიკაში, ლიტერატურის ისტორიაში, ისტორიასა და არქეოლოგიაში (იხ. ალ. ცაგარელი, „ჩემი იუბილე“, ე. „ქართული

მწერლობა“, 1927 წ. მარტი-აპრილი; ა კ. შანიძე, პროფ. ალ. ცაგარელი, უნივერსიტეტის მოამბე, 1930, № 10; თ. ჭყონია, ალ. ცაგარელი და ძველი ქართული ლიტერატურა, ჟურნ. „ლიტერატურული ძიებანი“, 1948; გაზ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1954, № 4).

282. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

283. ამ წიგნში გამოქვეყნებული ბაბაღე თუმანიშვილის წერილები დატულია გთ, № 1075, ხოლო 1872 წ. 5 მარტით დათარიღებული — გთ, № 485.

284. დაჯილდოებულ პირთა სია იხ. „K“, 1871, №№ III, II6, II7, II8, II9.

285. В. Княгиня — Великая Княгиня, ოლა თეოდორეს ასული — დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძის მეუღლე, ქალთა გიმნაზიებისა და პროგიმნაზიების დამაარსებელი და მზრუნველი („Kk на 1899“, გვ. 1).

286. „Жизнь за царя“ — კომპოზიტორ გლინკას ნაწარმოები.

287. „Prince—Caniche“ (sic) „Le prince Canihe“ (პრინცი კანიში) — ფრანგი მწერლის ედუარდ ლაბულაიეს ნაწარმოები.

288. „Revue Positive“ — „პოზიტიური მიმოხილვა“.

289. Сеченов — ივანე მიხეილის ძე სეჩენოვი (1829—1905) — დიდი რუსი ბუნებისმეტყველი, რუსული ფიზიოლოგიური სკოლის ფუძემდებელი.

1870—1876 წლებში, როდესაც გიორგი თუმანიშვილი ოდესაში სწავლობდა, სეჩენოვი იყო ნოვოროსიის უნივერსიტეტში ფიზიოლოგიის კათედრის გამგე.

290. Дарвин — ჩარლზ რობერტ დარვინი (1809—1882) — დიდი ინგლისელი ბუნებისმეტყველი, ევოლუციური თეორიის, დარვინიზმის, ფუძემდებელი.

291. Иванов — ი. ა. ივანოვი — ბიბლიოთეკისა და წიგნების მალაზიის მფლობელი (იხ. „დრ.“ 1870, № 47; 1871, № 11; 1876, № 50).

292. ვ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

293. Циммерман — ედუარდ ციმერმანი — მისი ნაწარმოები „Путешествие по Америке в 1869—1870 г.“ გამოიცა მესამედ 1872 წელს.

294. Измаилов — პავლე იზმაილოვი (1852—1895) — საზოგადო მოღვაწე. 1873 წ. ნ. ნიკოლაძის, დ. მიქელაძისა და

3. იზმაილოვის თაოსნობით პარიზში გამოვიდა პექტოგრაფიული
გაზეთი „დროშა“. 1878 წლიდან იზმაილოვი რედაქტორობდა
„ტიფლისკი ვესტნიკს“. 1893 წ. იგი არჩეულ იქნა ქალაქის თა-
ვად (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспоминания, Тиф.,
1900, გვ. 79—101.; „К“, 1895, № 62, 74; „Нива“, 1895, № 13;
315—316; „НО“, 1895, №№ 3842, 3843; „ТЛ“, 1895, № 54).

295. Церетели — გიორგი ექვთიმეს ძე წერეთელი (1842—
1900)—ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, მწერალი და ჟურნალისტი.

296. Месхи — სერგეი მესხი (1844—1883) — საზოგადო მო-
ღვაწე, ჟურნალისტი და პუბლიცისტი, გაზ. „დროების“ რედაქ-
ტორი (იხ. გ. აბზიანიძე, ნარკვევები XIX ს. ქართული საზოგა-
დოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, თბ., 1959; მ. გაფრინდა-
შვილი, ნარკვევები XIX ს. ქართული საზოგადოებრივი აზროვნე-
ბის ისტორიიდან, თბ., 1959; დ. მესხი, მოგონებანი, თბ., 1940;
ი. მეუნარგია, ქართველი მწერლები, II, თბ., 1957; ს. მესხი,
წერილები, ი. ბოცვაძის რედაქც. გამოცემული, სოხუმი, 1950).

297. Шедрин — მიხეილ ევგრაფის ძე სალტიკოვ-შჩედრი-
ნი (1826—1889)—გამოჩენილი რუსი მწერალი-სატირიკოსი.

შჩედრინის ნაწ. „Ташкенцы приготовительного класса“
იბეჭდებოდა 70-იან წლებში ჟურნალში „ოტჩეტსტვენნიე ზაპისკი“.

298. იგულისხმება ვლ. ჟელიხოვსკის რეცენზია, იხ. „К“,
1871 წ., № 120.

299. ვლ. ჟელიხოვსკი თავის რეცენზიაში წერს, თუ რა რე-
აქცია მოახდინა დამსწრეებზე, როდესაც სცენაზე წარმოადგინეს
იმპერატორის ქანდაკება და ორკესტრმა დაუკრა ჰიმნი: „Описать
восторг зрителей нет слов. Такие минуты переживаются в ча-
ду какого-то опьянения. Видел я слезы на многих глазах; ви-
дел, как старый кавказский ветеран, выхватив у музыканта
палки, начал ими колотить по барабану и кричать ура! Видел
я, как старик-генерал колотил своей пашкой по барьеру; ви-
дел, как целовались и обнимались мужчины, как женщины и
дети махали платками и кричали ура!...“

300. იგულისხმება სკანდელის (ნ. ნიკოლაძის) წერილი „От-
рывки о Кавказе“, რომელიც დაბეჭდილია 1871 წ. „ს. პეტერ-
ბურგის ვედომოსტის“ არა 277, არამედ 220, 225 და 227 ნომ-
რებში.

301. Колубанская — ალექსანდრა მიხეილის ას. კოლუ-
ბანსკაია—80-იან წლებში ის იყო ამიერკავკასიის ქალთა ინსტი-

ტუტის სამოსწავლო ნაწილის წევრი და ქართული ენის მასწავლებელი ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში (იხ. „КК на 1885“ № 91).

302. Олендорф — ჰენრიხ გოტფრიდ ოლენდორფი (1803—1865)—პროფესორი. 1871 წ. გამოქვეყნდა მისი სახელმძღვანელო „Новые методы выучиться правильно читать, писать и говорить на французском языке в 6 месяцев“, М., тип. Ф. Иогансон, 1971.

303. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

304. Весминстерское Агнѣтство — პეტრე მოციქულის ტაძარი ლონდონში, სადაც დაკრძალულნი არიან მეფეები და გამოჩენილი პირები.

305. Нерон — კლავდიუს ცეზარი ნერონი (37—68) — რომის იმპერატორი, ცნობილი თავისი დესპოტიზმით.

306. Вашингтон — ჯორჯ ვაშინგტონი (1732—1799) — ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე, ამერიკის შტატების პირველი პრეზიდენტი.

307. Божий — ივ. ღ. ბოკი — მასწავლებელი. თბილისის რეალურ სასწავლებელში ასწავლიდა ფიზიკასა და ქიმიას (იხ. „КК на 1870 г.“, გვ. 69; „К на 1872 г.“, გვ. 78).

308. იგულისხმება გერმანელი მეცნიერის მედიცინის დოქტორის ო. ი. დრესლერის წიგნის რუსული თარგმანი „Очерк физической антропологии. Руководство для педагогических курсов и учительских семинарии“, რომელიც გამოიცა ი. პაულსონის რედაქციით ს. პეტერბურგში 1870 წელს.

309. გ. თუმანიშვილის დედისადმი გაგზავნილ ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

310. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 29 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი (იხ. მთ, № 835, 15r—17v).

311. Мамука Орбелиани — მამუკა თომას ძე ჯამბაკურ-ორბელიანი — გენერალ-მაიორი, 32 წლის შეთქმულების მონაწილე, რომელმაც შემდეგში თავი გამოიჩინა კავკასიის ბრძოლებში. დაკრძალულია სიონის ტაძარში.

ვლ. ჟულიხოვსკიმ ლექცია მამუკა ორბელიანზე წაიკითხა 1871 წ. 15 ნოემბერს რეალური გიმნაზიის დარბაზში (მამუკა იყო ვლ. ჟულიხოვსკის მამის მეგობარი) (იხ. დ. ყიფიანი, მემუარები, თბ., 1930, გვ. 106; „დრ“, 1884, № 80, გვ. 2; „თტრ“, 1886, № 37, გვ. 428; „ცის“, 1871, № 11—12, გვ. 787—799).

312. იგულისხმება რუსეთის სინოდის ეგზარხოსი ევსევი ილინსკი (1858—1877).

313. Сушлова — ნადეჟდა პროკოფის ასული სუსლოვა (1843—1918) — ერთ-ერთი პირველი ექიმი ქალი რუსეთში, მედიცინის დოქტორი (იხ. Розова, К., Первая русская женщина врач, „Фельдшер и акушерка“, 1845, № 3; Смирнов, А., первая русская женщина, врач, М., 1960).

314. Глеб Успенский — გლებ ივანეს ძე უსპენსკი (1843—1902) — რუსი მწერალი, რევოლუციონერ-დემოკრატი.

315. „Наблюдения провинциального лентяя“ — ამ ნაწარმოების პირველი ორი თავი დაიბეჭდა ჟურნ. „ოტჩინესტვ. ზაპისკის“ 1871 წ. სექტემბრის ნომერში.

316. Оффенбах — ჟაკ (იაკობ) ოფენბახი (1819—1880) — ფრანგი კომპოზიტორი, კლასიკური ოპერეტის ერთ-ერთი ფუძემდებელი.

317. Михайловский — ნიკოლოზ კონსტანტინეს ძე მიხაილოვსკი (1842—1904) — რუსი პუბლიცისტი და კრიტიკოსი. მიხაილოვსკის ეკუთვნის მრავალი ნარკვევი, სტატია, შენიშვნა და რეცენზია რუსი და უცხოელი მწერლების ცალკეულ ნაწარმოებთა შესახებ.

318. იგულისხმება მიხაილოვსკის წერილი „Дарвинизм и оперетки Оффенбаха“ (იხ. Михайловский, Н. К., Соч., т. I, С. П., 1896, გვ. 391—422).

319. Мольтке — ხელმუტ კარლ ბერნჰარდ მოლტკე (1800—1891) — გრაფი, პრუსიელი, ფელდმარშალი და რეაქციული სამხედრო მწერალი. გერმანიის იმპერიის პირველი კანცლერის — ბისმარკის თანამოღვაწე, იმპერატორ ვილჰელმ I-ის მეგობარი და აღმზრდელი.

320. Бисмарк — ოტო ბისმარკი (1815—1898) — სახელმწიფო მოღვაწე, პრუსიისა და გერმანიის დიპლომატი.

321. იხ. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 16 ნომერით დათარიღებული წერილი, გვ. 135—137.

322. „Пасынок“ — თ. ტოლსტოის ოთხმოქმედებიანი დრამა.

323. „Блестящая партия“ — ვ. ა. დიაჩენკოს ოთხმოქმედებიანი დრამა.

324. Исак Туманов — ისაკ შიოშის ძე თუმანიშვილი — გენერალ-ლეიტენანტი, რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების

კავკასიური განყოფილებისა და ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტის საბჭოს წევრი (იხ. „КК на 1870 г.“, გვ. 73; „КК на 1872 г.“, გვ. 22, 113, 124).

325. Неверов — იანუარ ნევეროვი (1810—1893) — 1867—1878 წლებში კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი, ამავე დროს რუსული ტექნიკური საზოგადოების კავკასიური განყოფილების ნამდვილი წევრი (იხ. „КК на 1873 г.“, გვ. 126).

326. Антонов — ზურაბ ანტონოვი (1820—1854) — დრამატურგი. მისი დრამატული ნაწარმოებებია: „მზის დაბნელება საქართველოში“, „მე მინდა კნეინა გავხდე“, „ქმარი ხუთი ცოლისა“, „განა ბიძიამ ცოლი შეირთო“, „ხევსურთა ქორწილი“, „ტივით მოგზაურობა ლიტერატორთა“, „ქოროლი“ (იხ. ილ. ჭავჭავაძე, რჩ. ნაწ., ტ. II, გვ. 304; ელ. აბრამიშვილი, ზურაბ ანტონოვი, ბათუმი, 1959; დ. გამეზარდაშვილი, ნარკვევები ქართული რელიზმის ისტორიიდან, თბ., 1961, გვ. 197—270; ანბ. გაჩეჩილაძე, ნარკვევები XIX ს. ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., გვ. 130—147).

327. Кипиани — ელენე ყიფიანი (1855—1890) — ცნობილი საზოგადო მოღვაწის დიმიტრი ყიფიანის ქალიშვილი, შემდეგში — ანტონ ლორთქიფანიძის მეუღლე. საზოგადო მოღვაწე, მთარგმნელი, აქტიურ მონაწილეობას იღებდა საქართველოს თეატრალურ ცხოვრებაში (იხ. „დრ“, 1871, № 6; 1875, №№ 88, 94, 145; „ივ“, 1890, № 251; „კვ“, 1894, № 45).

328. Бесарион Гогоберидзе — ბესარიონ ლევარსის ძე ლოლობერიძე (1832—1879) — საზოგადო მოღვაწე, ერთხანს ეწეოდა პედაგოგიურ მუშაობას. 1872 წ. იგი იყო ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში სამოსწავლო ნაწილის გამგედ და პედაგოგიკის მასწავლებლად. 1873 წ. შეადგინა ქუთაისის საადგილმამულო ბანკის პროექტი. 1876 წ. იგი არჩეულ იქნა ქუთაისის საადგილმამულო ბანკის თავმჯდომარედ (Баскаков, В. Г., Мироззрение Чернышевского, М., 1956, გვ. 151, 230, 235; კ. მეძველია, თერგდალეულები და რუსეთის სამოციანი წლების რევოლუციამდელი მოღვაწეები, ნაწ., 1, თბ., 1959; პ. რატიანი, ქართველი ხალხის რევოლუციურ განმათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიიდან, „მნათობი“, 1960, № 4, გვ. 158—164; ს. ცაიშვილი, სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწეები და სახალხო მასწავლებლები, 1, თბ., 1953, გვ. 63—68; „КК на 1872 г.“, გვ. 87).

329. „Рефлексы головного мозга“ — ი. სეჩენოვის შრომა, რომელიც ცალკე წიგნად გამოვიდა 1866 წელს.
330. Челокаев — ალექსანდრე ზაალის ძე ჩოლოყაშვილი — 70-იან წლებში თბილისის სათავადაზნაურო ბანკის მმართველობის წევრი (იხ. „КК на 1877—1878 гг.“, გვ. 31; „საქართველოს კალენდარი“, გვ. 447—468).
331. გიორგიმ ბაბაღეს გამოუგზავნა იუმანის „უახლესი განათლება“, „ავსტრალია“, „სკოლის ჰიგიენა“, ბოკის რომელიღაც წიგნი და ლასალის, ფურიეს, დალამბერის, გერშელის, შჩეპკინისა და ოფენბახის სურათები (იხ. მთ, № 835, 35r).
332. Бокн — კ. ბოკი — მე-19 ს. მე-2 ნახვრის მოღვაწე, პათოლოგიური ანატომიის პროფესორი ლაიპციგში.
- ფეიქრობთ, ვ. თუმანიშვილი კითხულობდა კ. ბოკის წიგნის რუსულ თარგმანს „Человеческое тело, его строение, жизнь и холя“, რომელიც გამოიცა ი. პაულსონის რედაქციით ს.—პეტერბურგში 1871 წ.
333. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის 1862 წ. 20 თებერვლით დათარიღებული წერილი (იხ. მთ, № 835, 35r—36v).
334. როგორც გ. თუმანიშვილის წერილიდან ჩანს, თბილისიდან ოდესაში ჩასული ივ. თარხნიშვილი გამოთქვამდა აღფრთოვანებას ქართველი ახალგაზრდების გამო (იხ. მთ, № 835, 35r).
335. Тарханова — ეკატერინე რევაზის ას. თარხნიშვილი გაბაშვილისა (1851—1938) — ცნობილი ქართველი მწერალი ქალი, საზოგადო მოღვაწე, თანამშრომლობდა თითქმის ყველა პერიოდულ გამოცემაში. ამავე დროს ის იყო ქართველთა შორის წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრი და ქალთა სკოლა-სამკერვალოს გამგე (იხ. ე. ქარელიშვილი, გაბაშვილი ეკატერინე, თბ., 1953).
336. Россель — ლუი ნათანიელ როსელი (1844—1871) — მონაწილეობას იღებდა პარიზის კომუნაში. 1871 წ. ნოემბრის 28-ს იგი დახვრიტეს.
- 1871 წ. „დროებაში“ (№ 50) დაიბეჭდა როსელის დღიური „ჩემს მშობლებს“.
- 1872 წ. ელენე ყიფიანმა თარგმნა ფრანგული ენიდან „უკანასკნელი დღენი ნათანიელ როსელისა“ (იხ. „თარგმანნი საამო საკითხავთა წიგნთა“, 1872, გვ. 111—142).
337. „Американка XVIII века“ — მოთხრობა „მეტე-რამეტე საუკუნის ამერიკელი ქალები“ თარგმნა ეკ. მელიქიშვილმა

და გამოაქვეყნა 1872 წ. წიგნში; „თარგმანნი საამო საკითხავთა წიგნთა“.

338. „Жюль-Тарро“ — ეს მოთხრობა ფრანგულიდან თარგმნეს ელენე ყიფიანმა, ეკატერინე მელიქიშვილმა და ეკატერინე გაბაშვილმა და გამოაქვეყნეს 1872 წელს წიგნში „თარგმანნი საამო საკითხავთა წიგნთა“, გვ. 65—116.

ს. მესხის რეცენზია მთარგმნელ ქალთა შესახებ იხ. „ღრ“, 1872, № 44.

339. И. Маманев — იოსებ ქრისტეფორეს ძე მამაცაშვილი (გარდ. 1874 წ.) — კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების საბჭოს წევრი, სტატისკი სოვეტნიკი (იხ. „КК на 1872 г.“, გვ. 26; „КК на 1873 г.“, გვ. 26, 27, 119; „К“, 1874, № 147).

340. Симонович — ვფიქრობთ, ადელიდა სიმონოვიჩის მეუღლე უნდა იყოს (იხ. კომენტარი 344).

341. Ламарк — ჟან ბატისტ პიერ ანტუან ლამარკი (1744—1829) — გამოჩენილი ფრანგი ბუნებისმეტყველი.

342. А. Пурцеладзе — ანტონ ფურცელაძე (1839—1919) — მწერალი, პუბლიცისტი (იხ. მ. ზანდუკელი, ახალი ქართული ლიტერატურა, ტ III, 1955; შ. რადიანი, ახალი ქართული ლიტერატურა, წიგ. II, 1950; ვ. ვახანია, ანტონ ფურცელაძის მსოფლმხედველობა, თბ., 1958).

343. იგულისხმება „მაცი-ხვიტია“, რომელიც გარჩეულია სტატიაში „დიდი მარხვის მიმოხილვა“, წერილს ხელს აწერს „ქოლო-ბუზა“ (იხ. „ღრ“, 1872, № 9).

344. Симонович — ადელიდა სიმონოვიჩი — გახსნილი ჰქონდა თბილისში (სოლოლაკში) კერძო საბავშვო ბაღი და პირველ დაწყებითი სასწავლებელი ქალებისა და ვაჟებისათვის (იხ. „ღრ“, 1871, № 2; „К“, 1872, № 101; „К“, 1874, № 50).

345. Надеждина — მარიამ ალექსანდრეს ას. ნადეჟდინა — გეოგრაფიისა და არითმეტიკის მასწავლებელი ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში (იხ. „КК на 1872 г.“, გვ. 87).

346. Ворѣпаев — ვ. ვოროპაევი — ასწავლიდა არითმეტიკას თბილისის წმინდა ნინოს ქალთა სასწავლებელში (იხ. „КК на 1872 г.“, გვ. 90).

347. იგულისხმება ილ. ჭავჭავაძის „გამოცანები“, რომელიც დაიწერა ანონიმურად და რომელიც ხელნაწერის სახით ვრცელდებოდა. როგორც ცნობილია, ავტორი ამ ლექსში დასცინის იმ პირებს, რომლებიც ალექსანდრე II-დმი წარდგენილ ადრესში,

ნაცვლად უნივერსიტეტის დაარსებისა, მოითხოვდნენ კადრებს კორპუსის გახსნას.

348. Илиашенко-Иляшенко — თეოდორე დიმიტრის ძე ილიაშენკო — კავკასიის სამოსწავლო ოლქის ინსპექტორი („КК на 1874 г.“, გვ. 13).

349. Гамлет — შექსპირის ცნობილი ტრაგედიის „ჰამლეტის“ მთავარი მოქმედი პირი.

350. Голембладт (sic). Гольмбладт — ედუარდ რომანის ძე გოლმბლადტი — საოლქო-სამხედრო მედიცინის ინსპექტორი („КК на 1873, г.“, გვ. 129, 146).

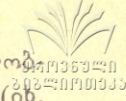
351. იგულისხმება სოლოგუბის ხელმოუწერილი წერილი „Внутренния известия“ (იხ. „К“, 1872, № 24).

352. „Эмиль“ — ჟან-ჟაკ რუსოს ნაწარმოები.

353. „Африканка“ — კომპოზიტორ მეიერბერის ოპერა, ლიბრეტო ე. სკრიბის. პირველად წარმოდგენილი იყო პარიზში 1865 წ. 28 აპრილს.

354. Глебова — მარიამ მიხეილის ას. გლებოვა (1840—1919) — რუსი მსახიობი და ანტრეპრენიორი. 1861—1864 წლებში იგი მუშაობს ალექსანდრინის თეატრში, შემდეგ წარმატებით მოღვაწეობს პროვინციის ქალაქებში (თბილისი, სარატოვი, ოდესა, ნიჟნი-ნოვგოროდი, ხარკოვი, ყაზანი, კიევი). 1866—1870 და 1882—1883 წლებში იგი კვლავ ალექსანდრინის თეატრშია. 1902 წლიდან, როდესაც გარდაიცვალა მისი მეუღლე, ცნობილი მსახიობი და ანტრეპრენიორი — სოლოვცოვი, იგი ხელს ჰკიდებს ანტრეპრენიორობასაც.

გლებოვა ითვლებოდა შესანიშნავ მსახიობად და თბილისელ მაყურებლებშიაც დიდ მოწონებას იმსახურებდა. ერთ-ერთი ბენეფისის დროს თბილისელებს მისთვის მიუტომევიათ საჩუქრები, რომელთა ღირებულება 300 თუმნამდე აღწევდა (იხ. Глама-Мещерская, А. Я., Воспоминания, М.—Л., 1937, გვ. 89, 289—290, 392; Ленин, М., Пятьдесят лет в театре. Театральные мемуары, М., ВТО, 1957, გვ. 26; Савина, Г. М., Горести и скитания, записки 1854—1877, Л., 1927, გვ. 146—149, 151, 152, 155; Синельников, Н. И., Шестьдесят лет на сцене, Харьков, 1935, გვ. 123, 143, 192; Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, № 1, გვ. 26; „დრ“, 1871, № 6; „К“, 1871, №№ 19, 59, 85, 135; 1872, № 17; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31.

355. Симонович — გეოლოგიის პროფესორი. სწავლობდა თბილისის გიმნაზიაში პეტრე მელიქიშვილთან ერთად (იხ. პეტრე მელიქიშვილის ცხოვრება და შრომები, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამოცემა, 1941, გ. XXXVII).

1872 წლის თებერვალში გიორგიმ სიმონოვიჩის ოდესიდან თბილისში გამოატანა წერილი, წიგნები და სურათები ბაბალესათვის (იხ. მთ., № 835, 35რ).

356. ბაბალეს ამ წერილში კვლავ ლაპარაკია ილ. ჭავჭავაძის „გამოცანებზე“. ამ ლექსის ერთ-ერთი ხელნაწერის განმარტებაში იასე ჭავჭავაძის ნაცვლად იასე ანდრონიკაშვილია დასახელებული (იხ. ილია ჭავჭავაძე: ტ. 1, თბ., 1951, გვ. 388—389, სქოლიო). როგორც ჩანს, ბაბალეს სწორედ ეს ხელნაწერი აქვს მხედველობაში, როდესაც წერს: იასე კ ი ა რ ა, მაგრამ დიმიტრი ჯორჯაძე ძრიელ ჯავრობსო...

დიმიტრი ჯორჯაძის შესახებ ილ. ჭავჭავაძის გამოცანებში წერია:

„პირტიტველა და ქროდთვალა,
თავმდაბლად გამომხედია,
არც კარგი, არცა რამ ავი
მის ხელთ არ უმოკმედია.
ყველას უყვარს, ყველა უყვარს,
ყველასთვის მეტად ტკბილია,
ზემოთქმულ ღობემძვრალისა
უკან მიმყოლი ჩრდილია.
მე ვიცი, რომ ქვეყნისადმი
მის გულში ტრფობა დიდია,
მაგრამ საქმით კი ქვეყანა
მასაც ფეხებზედ ჰკიდია“

(ილია ჭავჭავაძე, ტ. I, თბ., 1951, გვ. 87).

357. იხ. გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 9 ნოემბრით დათარიღებული წერილი, მთ, № 835, 52—53 ვ.

358. „Парижские письма“ — ბერნეს საუკეთესო პუბლიცისტური ნაწარმოები, რომელსაც იგი 1830—1834 წლებში წერდა.

359. Свифт — ჯონათან სვიფტი (1667—1745)—გამოჩენილი ინგლისელი მწერალი, სატირიკოსი.

მისი ნაწარმოები „გულივერის მოგზაურობა“ პირველად 1826 წ. გამოიცა.

360. „დროების“ 1872 წ. № 44-ში მოთავსებულია შემდეგი განცხადება: „ე. ვ. მამაცოვისა იყვანს შაგირდათ ქალებს და მუქ-თად ასწავლის ქალებს ფეხსაცმლის კერვასა და წერა-კითხვას“.

361. Денисенко — მიხეილ სიმონის ძე დენისენკო — რუსული ენისა და სიტყვიერების მასწავლებელი ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში. გახსნილი ჰქონდა კერძო სასწავლებელი ქალებისათვის სოლოლაკში (იხ. „КК на 1872 г.“, გვ. 87; „К“, 1874, № 68).

362. იგულისხმება გ. ა. კალანტაროვი (იხ. კომენტ. 134).

363. იგულისხმება ბერმენის სამოსწავლებო სემინარიის დირექტორის ავგუსტ ლუბენის წიგნის თარგმანი რუსულ ენაზე „Руководство к систематическому изучению зоологии и антропологии для школ и самообучения, რომელიც გამოიცა ს. პეტერბურგში 1871 წ.“

364. იხ. ბ. თუმანიშვილის 1872 წ. 20 ნომბრით დათარიღებული წერილი, გვ. 95—96.

365. ახალი წესდების თანახმად უნდა დაარსებულიყო გრძელვადიანი საადგილმამულო ბანკი.

366. Абамяликов — ნიკოლოზ მიხეილის ძე აბამელიქოვი — თბილისის საოლქო სასამართლოს სამოქალაქო დაწესებულებათა 1 განყოფილების მოსამართლე (იხ. „КК на 1871 г.“, გვ. 36).

367. ილ. ჭავჭავაძის სიტყვა, წარმოთქმული ბანკის თაობაზე იხ. „დრ“, 1872, № 41; „ტიფლისკი ვესტნიკში“ არ დაბეჭდილა.

368. С. Мещников — სტეფანე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი — ძმა პეტრე და ეკატერინე მელიქიშვილებისა. საზოგადო მოღვაწე, გაზ. „დროების“ გამომცემელი. მანვე დაარსა ქართული სტამბა (იხ. ეკ. მელიქიშვილი, ჩემი ბავშვობის მოგონებანი წიგნში „საბავშვო ლიტერატურის მოამაგენი“, თბ., 1959, გვ. 147—148; „НО“, 1887, № 1383, გვ. 2).

669. Беранже — პიერ ჟან ბერანჟე (1780—1857) — ფრანგი პოეტი, დემოკრატი.

370. Стефенсон — ჯორჯ სტეფენსონი (1781—1848) — გამოჩენილი ინგლისელი გამომგონებელი, საფუძველი ჩაუყარა ორთქლის რკინიგზის ტრანსპორტის განვითარების საქმეს.

371. Смайц — სამუილ სამაილსი (დაიბადა 1816 წ.) — ცნობილი ინგლისელი მწერალი, ერთხანს იგი იყო რკინიგზელთა საზოგადოების მდივანი.

372. იხ. „ოტეჩ. ზაბ.“, 1872 წ. № 10, გვ. 331—366. ხელნაწილი აწერს „М. М.“ ამ ნაწარმოების გაგრძელება დაიბეჭდა იმავე ჟურნალის ნომერ 11-სა და 12-ში.

373. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 21 დეკემბრით დათარიღებული წერილი (იხ. მთ. № 835, 57—58).

374. 1872 წ. 21 დეკემბრით დათარიღებულ წერილში გიორგის აღწერილი აქვს მათი ოჯახის სამზადისი ახალი წლის წინაღამეს. საერთო ფუსფუსში მხოლოდ ტასო არ იღებს მონაწილეობას, იგი კითხულობს ციურისის უნივერსიტეტის პროფესორის ბემერტის სტატიაა „ქალები ციურისის უნივერსიტეტში“.

375. იგულისხმება დ. ერისთავის ფელეტონი „Сон накануне нового года“ (იხ. „ТВ“, 1873; № 1). ხელს აწერს ფსევდონიმით „Отыскивающий княжеское звание, Мартин Залекашвили“.

376. Нико Чавчавадзе — ნიკოლოზ დიმიტრის ძე ჭავჭავაძე — საოლქო სასამართლოს თავმჯდომარე (იხ. „КК на 1873 г.“, გვ. 23, 32).

377. Вано Эрстов — ივანე ერისთავა — ლიტერატორი, მთარგმნელი, დავით ერისთავის სკოლის ამხანაგი (იხ. ი. მეუნარგია, ქართველი მწერლები, თბ., 1954, გვ. 372—374; „დრ“, 1872, № 14, გვ. 1).

378. იგულისხმება თამარ მიხეილის ასული შერვაშიძე.

379. Шервашидзе — გიორგი მიხეილის ძე შერვაშიძე (1846—1918) — პოეტი, დრამატურგი; აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის შვილი, მეუღლე ერასტი ანდრეევსკის ქალიშვილის — ელენესი (ს. ჯანაშია, გიორგი შერვაშიძე, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, 1940, ნაკვ. II).

380. Гагарина — სოფიო ანდრიას ას. გაგარინა — წმ. ნინოს სახელობის ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოების წევრი. მისი თაოსნობით 1882 წ. თბილისში დაიდგა „ვეფხისტყაოსნის ცოცხალი სურათები“ (იხ. „КК на 1872 г.“, გვ. 89; „დრ“, 1882, № 54).

381. „Рус. вест.“ — „Русский Вестник“ — ლიტერატურული და პოლიტიკური ჟურნალი. გამოდიოდა მოსკოვში 1856—1887 წლებში, რედაქტ. გამომც. — მ. ნ. კატკოვი.

382. Спенсер — ჰერბერტ სპენსერი — ინგლისელი ფილოსოფოსი, ევოლუციური თეორიის მიმდევარი. ერთხანს მასწავ-

ლებლობდა, შემდეგ ხელი მიჰყო საინჟინერო საქმეს. 1849-1850 წლებში დაწინაურდა პუბლიცისტობას.

მისი შრომის „Научные, политические и философские опыты“ თარგმანი რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა 1866 წ. ს.—ბეტერბურგში.

383. ზ. ანტონოვის კომედია „მზის დაბნელება საქართველოში“ წარმოდგენილი იყო 1873 წ. 8 თებერვალს.

384. იხ. „ТВ“, 1873, № 18.

385. ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

386. 1873 წ. 2 თებერვალს „დროებაში“ გამოქვეყნდა „ქართველი კათოლიკეს“ წერილი „კათოლიკების სასწავლებლებზე“, რომელშიაც ავტორი აკრიტიკებდა კათოლიკური ეკლესიის მსახურებს. ამ წერილს კრიტიკით უპასუხა გაზ. „კავკაზში“ სტადლინმა (იხ. „О наших полемизаторах“, „К“, 1873, № 16).

387. იგულისხმება ნ. ნიკოლაძის წერილი „იმერეთის ამბები („დროების“ კორესპონდენცია)“, რომელშიაც ავტორი მძაფრად აკრიტიკებს საქართველოს სატრანსპორტო მეურნეობას (იხ. „დრ“, 1873, № 5).

388. Кир. Лордкипანიძე — კირილე ბეჟანის ძე ლორთქიფანიძე (1839—1919) — საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი და ჟურნალისტი. თანამშრომლობდა „საქართველოს მოამბეში“, „ცისკარსა“ და „დროებაში“. 1873—1874 წლებში, როდესაც „დროების“ რედაქტორი ს. მესხი გაემგზავრა საზღვარგარეთ, ამ გაზეთის რედაქტორობა კ. ლორთქიფანიძემ იკისრა. გარდა ამისა, კ. ლორთქიფანიძე დიდი ხნის განმავლობაში იყო ქუთაისის ბანკის დირექტორი (გ. აბზიანიძე, ნარკვევები XIX ს. ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან, თბ., 1959; კ. მეძველია, კ. ლორთქიფანიძე — პუბლიცისტი და მოაზროვნე, „ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები“, ტ. XX, 1959, გვ. 103—143; მისივე, კირილე ლორთქიფანიძე და სერგეი მესხი, „როიონი“, 1958, გვ. 124—127; მისივე, ილ. ჭავჭავაძე და კ. ლორთქიფანიძე, „როიონი“, 1957, გვ. 172—177).

389. Писарев — დიმიტრი ივანეს ძე პისარევი (1840—1868) — გამოჩენილი რუსი კრიტიკოსი და პუბლიცისტი, რევოლუციონერ-დემოკრატი.

წერილს, რომელშიაც გიორგი ურჩევს ბაბალეს წაიკითხოს დ. პისარევის ნაწარმოებები, ვერ მივაკვლიეთ.

390. იგულისხმება პისარევის მიერ 1868 წ. დაწერილი წიგნი „Французский крестьянин в 1789 году“.

391. იგულისხმება პისარევის მიერ 1864 წ. დაწერილი ნარკვევის „Реалисты“ ბოლო თავები, რომლებშიაც ავტორი ლაპარაკობს ცოდნის, მეცნიერების პოპულარიზაციის აუცილებლობის შესახებ.

392. Геттнер — გერმან თეოდორ გეტნერი (1821—1882) — გერმანული ლიტერატურისა და ხელოვნების ისტორიკოსი.

393. იგულისხმებიან ელენე ყიფიანი, ეკატერინე მელიქიშვილი და ეკატერინე თარხნიშვილი-გაბაშვილისა.

394. იგულისხმება „თარგმანი საამო საკითხავთა თხზულებათა“, რომლის პირველი წიგნი გამოვიდა 1872 წ.

395. ლაპარაკია და-ძმა მელიქიშვილების (პეტრესი და ეკატერინეს) საზღვარგარეთ გამგზავრების შესახებ.

396. Олико Гурамова — ოლა ალექსანდრეს ას. გურამიშვილი (1855—1940) — შემდეგში ნიკო ნიკოლაძის მეუღლე, საზოგადო მოღვაწე.

1871 წ. დაამთავრა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტი. 1873 წ. ნიკოლაძისა და გ. წერეთლის დახმარებით გაიპარა საზღვარგარეთ. სწავლობდა ჯერ ციურხში, შემდეგ — ჟენევაში. ოლა იყო „უღელის“ აქტიური წევრი. ჟენევაში ის დაუახლოვდა რუს ემიგრანტებს: ტკაჩოვს, ვერა ფიგნერსა და სხვ. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მასწავლებლობს, ამავე დროს აქტიურ მონაწილეობას იღებს გაზ. „ობზორის“ გამოცემაში (იხ. „დრ“, 1873, № 9; „ცის“, 1958, № 8; „საბჭოთა ქალი“, 1958, № 3, გვ. 12—13; „დროშა“, 1963, № 3, 3, 6—7; „Веч. Тр.“, 1963, 23, III, გვ. 3).

397. იგულისხმებიან ეკატერინე და ოლიმპიადა ნიკოლაძეები.

ეკატერინე (1856—1931) — მთარგმნელი. უმაღლესი განათლება მიიღო ციურხისა და ჟენევაში. ეკატერინე იყო „უღელის“ ერთ-ერთი აქტიური წევრი. სამშობლოში დაბრუნებისას იგი იწყებს მასწავლებლობას (იხ. „დრ“, 1872, № 43; 1873, № 10; „დროშა“, 1963, № 3; „Веч. Тр.“, 1963, — 23. III, გვ. 3).

ოლიმპიადა — (1852—1883) — შემდეგში გ. წერეთლის პირველი ცოლი. სწავლობდა ციურხში („დრ“, 1884, № 238).

398. ოლ. გურამიშვილთან ერთად გაემგზავრა ეკატერინე ნიკოლაძე (იხ. „დრ“, 1873, № 10).

399. იგულისხმება დავით ერისთავის ფელეტონი „На нѣмцѣхъ“ (იხ. „ТВ“, 1873, № 12).
400. იგულისხმება ილ. ჭავჭავაძის „კიდევ გამოცანები“, დაიწერა 1871 წ. და ხელნაწერის სახით ვრცელდებოდა.
401. Иракъ Грузинскій — ერეკლე ალექსანდრეს ძე ბატონი-შვილი — გრუზინსკი (1818—1882) — მეფე ერეკლე II-ის შვილი-შვილი (იხ. „დრ“, 1882, №№ 88, 90, 126).
402. იხ. გ. თუმანიშვილის 1873 წ. 8 მარტით დათარიღებული წერილი (მთ, № 835, 66—67v).
403. მხატვრული გამოფენა დაიწყო 1873 წ. 19 თებერვალს. გამოფენაზე წარმოდგენილი იყო საკუთრივ მხატვრობა, სკულპტურა, ფოტოგრაფია, ლითოგრაფია და არქიტექტურა. გამოფენის შემოსავალი უნდა მოხმარებოდა თბილისის უფასო სასწავლებლებს (იხ. „К“, 1873, № II).
404. Тараканова — (ნამდვილი გვარი და სახელი უცნობია, გარდ. 1775 წ.) — ცნობილია, როგორც პოლიტიკური ავანტურისტი. თავი გამოაცხადა იმპერატორ ელისაბედ პეტრეს ას. შვილად, პუგაჩოვის დად და სურდა სამეფო ტახტის ხელში ჩაგდება. 1775 წ. იგი დააპატიმრეს და იმავე წლის 4 დეკ. გარდაიცვალა.
405. Науменко — ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე ნაუმენკო — ქალაქის 1 განყოფილების უმცროსი პოლიცემისტერი (იხ. „КК на 1873 г.“, გვ. 28).
406. Майков — აპოლონ ნიკოლოზის ძე მაიკოვი (1821—1897) — რუსი პოეტი, სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდა 40-იან წლებში.
407. იგულისხმება ნ. ნიკოლაძის წერილი „ჩვენი მწერლობა“ (კრიტიკული მიმოხილვა)“ (იხ. „კრ“, 1872 წ. № 10—11—12, გვ. 91—191).
408. პეტრიძის (პეტრე უმიკაშვილის) წერილი მუხრანსკის ბროზურის შესახებ იხ. „კრ“, 1872 წ., № 10—11—12, გვ. 1—53.
409. ვფიქრობთ, ბაბალეს გ. ა. კალანტაროვი ჰყავს მხედველობაში.
410. შჩედრინის ნაწარმოები „Дневник провинциала в Петербургѣ“ იბეჭდებოდა 1872 წ. ჟურნალში „ოტეჩ. ზაბისკი“, ცალკე წიგნად პირველად გამოიცა 1873 წ. ამ წიგნის შესახებ „ნედელიაში“ (იხ. 1873, №№ 6, 7) გამოქვეყნდა სარედაქციო სტატია სათაურით „Свежая струя в русск. литературе“.

411. ამ წიგნში გამოქვეყნებული ანასტასია თუმანიშვილის ყველა წერილი დაცულია გთ, № 1976.
412. თბილისის გამოცოცხლება გამოწვეული იყო ალექსანდრე II-ის ჩამოსვლით.
413. В. К. Владимир — დიდი მთავარი ვლადიმირი, ალექსანდრეს ძე.
414. „Эмилъ XIX Века“ — ჰ. სპენსერის ნაწარმოები.
415. „Классификация наук“ — ციურხის უნივერსიტეტის პროფესორის ბემერტის ნაწარმოები.
416. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.
417. იგულისხმება ძალთა ხევი ჩუღურეთში.
418. იგულისხმება სეჩენოვის წიგნი „Физиология нервной системы“, რომელიც პირველად 1866 წ. გამოიცა.
419. Вартанов — სოლომონ არტემის ძე ვართანოვი — კავკასიის სამოსწავლო ოლქის კომისიონერი. თბილისში მას გახსნილი ჰქონდა წიგნის მაღაზია (იხ. „К“, 1871, № 38).
420. Скабичевский — ალექსანდრე მიხეილის ძე სკაბიჩევსკი (1838—1910) — ცნობილი რუსი კრიტიკოსი. თანამშრომლობდა სხვადასხვა ჟურნალ-გაზეთში: „ოტჩინესტვენოე სლოვო“, „ნოვოე სლოვო“, „ბირჟევიე ვედომოსტი“, „ნედელია“, „სევერნი ვესტნიკი“ და სხვ. ცალკე წიგნებად გამოსცა „Беллетристы народники“, „История новейшей русской литературы“, „Очерки из истории русской цензуры“. სკაბიჩევსკიმ დაწერა დობროლუბოვის, პისემსკის, პუშკინისა და სხვა მწერლებისა და მოღვაწეების ბიოგრაფიები.
421. Герцен — ალექსანდრე ივანეს ძე გერცენი (1812—1870) — დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატი, ფილოსოფოს-მატერიალისტი, პუბლიცისტი და მწერალი.
422. Шпильгаген — ფრიდრიხ შპილგაგენი (1829—1911) — ცნობილი გერმანელი მწერალი.
- გ. თუმანიშვილის წერილს, რომელშიაც იგი ლაპარაკობს შპილგაგენის შესახებ, ვერ მივაკვლიეთ.
423. გერცენის „Кто виноват“ პირველად გამოქვეყნდა 1847 წ. ს. - პეტერბურგში.
424. Роман — ალექსანდრე ი. კომანი — მეგიოლინე. თბილისში ჩამოვიდა 1871 წ. (იხ. „К“, 1871, № 81; 1872, №№ 30, 105, 107).
425. იხ. „К“, 1872, № 32.

426. იხ. „*К*“, 1872, № 30.

427. Модзалевский — ლევ ნიკოლოზის ძე მოძალეს-
კი — მასწავლებელი. თბილისის ქალთა სასწავლებელში ასწავლიდა
პედაგოგიკასა და დიდაქტიკას, ამავე დროს ხშირად კითხულობდა
ლექციებს „თბილისის წრეში“ (იხ. „*К*к на 1871 г.“, გვ. 79; „*К*“,
1871, №№ 26, 28, 37, 38, 41, 52).

428. Коменский — იან ამოს კომენსკი (1592—1670) —
დიდი ჩეხი პედაგოგი.

429. Песталоцци — იოჰან ჰენრიხ პესტალოცი (1746—
1827) — გამორჩენილი შვეიცარიელი პედაგოგი-დემოკრატი.

430. მოძალესკის ამ ლექციის ზუსტი დასახელება ასეთია:
„Три главные европейские расы и три гениальных рефор-
матора в области воспитания: Амос Коменский — представитель
славянской расы, Жан-Жак Руссо — романской расы и Генрих
Песталоцци — германской расы“ (იხ. „*К*“, 1872, № 32).

431. იგულისხმება გაიანე იონესიანი — ექიმ ლ. ი. იონესია-
ნის ქალი, თარგმნა ვილდეს ფიზიკური გეოგრაფია სომხურ ენაზე
(იხ. „*К*“, 1872, № 32).

432. იგულისხმება სომხური გაზეთი „სომხეთის ფუტკარი“.

433. Самшвилю (sic) — სამშვილდე — სოფ. ქვემო ქართლში.

434. Наталия — ნატალია ტარიელის ას. ლორის-მელიქო-
ვა-ენიკოლოპოვისა — მ. თუმანიშვილის ცოლის ძმის, მიხეილ ენი-
კოლოპოვის მეუღლე.

435. Миримановы — მ. თუმანიშვილის ნათესავები მისი
დედის მხრიდან.

436. Анечка — ანა მელიქ-მერაბოვა — თუმანიშვილების ნა-
თესავი. გ. ენიკოლოპოვის მეუღლე (?) გარდ. 1877 წელს (იხ.
გ. თუმანიშვილის 1872 წ. 22 ნოემბრით დათარიღებული წე-
რილი).

437. მე-9—11 საუკუნეებში ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე
არსებობდა სომხური სახელმწიფო — ტაშირო ზოროგეტი, აღმოცე-
ნებული საქართველოს სამხრეთი ნაწილის დაპყრობის შედეგად,
რომლის ცენტრი იყო სამშვილდე.

438. Химшиев — დიმიტრი ხიმშიაშვილი — მთარგმნელი.
თანამშრომლობდა „ცისკარში“. მან თარგმნა რუსული ენიდან და-
ნიელ დეფოს „რობინზონ კრუზო“ (იხ. „ცის“, 1860, № 7, გვ.
174—209).

439. აღნიშნულ გაზეთში კალანტაროვის კორესპონდენტის
ვერ მივაკვლიეთ.

440. ანასტასიას უთუოდ მხედველობაში აქვს გაზ. „კავკაზის“. რედაქტორის ძმის — ლ. სტალინსკის ვოდვეილი „Услужливая тетушка или скандальная ночь“, რომელიც თბილისის თეატრში წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო 1872 წ. 30 აგვისტოს (იხ. „К“, 1872, № 101).

441. ანასტასიას მხედველობაში აქვს ნადღერის დრამა „Стрададьшы“.

442. „Применение железных дорог к защите материка“ — დობროლუბოვის ნაწარმოები. დაიწერა 1857 წ. და პირველად გამოქვეყნდა 1858 წ. „სოვრემენიკში“ ავტორის ხელმოუწერლად.

443. Левашов — ვლადიმერ ვასილის ძე ლევაშოვი — ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორი (იხ. „К на 1872 г.“, გვ. 23).

444. დასახელებული სტატია იხ. „დრ“, 1872 წ., № 47.

445. ამ ამბების შესახებ იხ. „დრ“, 1873, № 43.

446. იხ. „ТВ“, 1873, № 145.

447. 1873 წ. „კრებულში“ (№ 7) დაბეჭდილია ნიკო ნიკოლაძის წერილი „ჩემ პიროვნებაზე, პოლემიკური სტატია ნ. სკანდელისა“, რომელშიაც ავტორი აკრიტიკებს ანტ. ფურცელაძეს.

448. მნათობი — „სალიტერატურო და სამეცნიერო ჟურნალი“ (1869—1872), ყოველთვიური, რედაქტ. — ნიკოლოზ ავალიშვილი, გამომცემელი — ივ. ელიოზიშვილი, უახლოესი თანამშრომლები: აკ. წერეთელი, ნ. ლომოური, ს. მაგალობლიშვილი, ანტ. ფურცელაძე, გ. ქიქოძე, გ. ჭალადიძელი, დ. ბაქრაძე, ვ. პეტრიაშვილი და სხვ.

1872 წ. ე. „კრებულში“ (№ 12) ნ. ნიკოლაძემ გამოაქვეყნა წერილი „მნათობის“ შესახებ, რომელშიაც იგი მძაფრად აკრიტიკებდა ამ ჟურნალს და ამავე დროს მის თანამშრომელს ანტონ ფურცელაძეს. ნიკოლაძის საპასუხოდ ან. ფურცელაძემ დაწერა სტატია „საწყალი კუდაბზიკა“ (იხ. „სნ“, 1872, №№ 10, 11, 12). ამ უკანასკნელი წერილის პასუხს წარმოადგენს ნ. ნიკოლაძის სტატია „ჩემ პიროვნებაზე, პოლემიკური სტატია ნ. სკანდელისა“.

449. იგულისხმება 1873 წ. „კრებულის“ მე-4 ნომერი.

450. ან. თუმანიშვილის მიერ დასახელებული წერილები ეკუთვნის სკანდელს (ნ. ნიკოლაძეს).

451. 1873 წ. ბოლო თვეებში ნ. ნიკოლაძეს „დროებაში“ დაბეჭდილი აქვს შემდეგი წერილები: „საქართველო“ (№ 40), „სა-

მართალი. ბაზენის პროცესი“ (№ 41), „დასაწყისი დასასრულე“ (№ 42), „გაზისა და წყლის გაყვანა თბილისში“ (№ 42), „საქართველო“ (№ 43), „მშვიდობით, მშვიდობით“ (№ 45) და „მწერლობა“ (№ 47).

452. Дидро — დენი დიდრო (1713—1784) — გამოჩენილი ფრანგი მწერალი, განმანათლებელი.

453. იგულისხმება დიდი ფრანგი მწერლის ვიქტორ მარი ჰიუგოს (1802—1885) ცნობილი რომანი „93“, რომელიც პირველად 1874 წ. გამოქვეყნდა.

454. Молчанов — ა. ი. მოლჩანოვი — ნაფიცი ვეჭილი. კითხულობდა ლექციებს „თბილისის წრეში“ პოლიტეკონომიიდან. (იხ. „დრ“, 1874, № 415, „ТВ“, 1874, № 28).

455. Людвик XIV — ლუდოვიკო XIV (1638—1715) — სავრანგეთის მეფე 1643—175 წლებში.

456 Адам Смит — ადამ სმიტი (1730—1790) — ბურჟუაზიული ინგლისური კლასიკური პოლიტიკური ეკონომიის მამამთავარი.

457. გ. „მშაკმა“ 1874 წ. (იხ. № 9) გამოაქვეყნა წერილი, რომელშიაც განხილული იყო „თბილისის წრეში“ წაკითხული ლექციები. წერილში სხვა ლექტორებთან ერთად გაკრიტიკებულია ა. სტადლინიც.

458. იხ. სტადლინის წერილი „Письмо к г. редактору газеты „Мшак“, „К“, 1874, № 32.

459. Скоров — მიხეილ ვასილის ძე სკოროვი — ექიმი. 1871 წ. ის იყო კავკასიის ექიმთა საზოგადოების მდივანი, 1873 წ. — კავკასიის გრენადერთა დივიზიის ექიმი (იხ. „К“, 1871, № 45; „Кн на 1873 г.“, გვ. 148).

460. Грачевский — ალექსანდრე სიმონის ძე ტრაჩევსკი (დაიბ. 1838 წ.) — ისტორიკოსი. სწავლობდა სტავროპოლის გიმნაზიაში, შემდეგ — მოსკოვის უნივერსიტეტში. 1869 წ. მოსკოვში დაიცვა მაგისტრის ხარისხი, ხოლო 1877 წ. — დოქტორის.

1873—1878 წლებში ტრაჩევსკი ასწავლიდა თბილისის გიმნაზიაში, 1878—1890 წლებში — ნოვოროსიის უნივერსიტეტში. 1879 წ. ოდესაში დააარსა ქალთა კლუბები. 1890 წ. დაამტკიცეს ს.-პეტერბურგის პრივატ-დოცენტად.

461. Екатерина II — რუსეთის იმპერატორი (1672—1796).

462. Фридрих II — პრუსიის მეფე (1740—1786).

463. Иосиф II — გერმანია-რომის იმპერატორი (1765-1790).

464. ზემოხსენებული ლექცია ტრაჩევსკიმ „თბილისის წრეში“ წაიკითხა 1874 წ. 19 და 28 მარტს (იხ. „ТВ“, 1874, № 31). რეცენზია ამ ლექციის შესახებ იხ. „ТВ“, 1874, № 35.

465. 1874 წ. „ტიფლისკი ვესტნიკში“ მსახიობ სოკოლოვის შესახებ მოთავსებულია 2 წერილი (იხ. „ТВ“, 1874, № 16). ერთ წერილს ხელს აწერს „მ. პ.“, ხოლო მე-2 წერილი ვახუშტის რედაქციას ეკუთვნის. წერილების ავტორები დაბეჯითებით მოითხოვენ სოკოლოვის დატოვებას თბილისის თეატრში. მიუხედავად ხალხის ასეთი საერთო სურვილისა, ა. იაბლოჩკინმა სოკოლოვი სამუშაოდან გაათავისუფლა.

466. ლ. სოკოლოვის ცოლი იყო კუგლერ-სოკოლოვა. პროვინციის მსახიობი. თბილისში ის მოწვეული იყო, როგორც იტალიური ოპერის პრიმადონა (იხ. „К“, 1872, №№ 128, 131; „К“, 1875, № 78; ПТМ, Словарь Мельгунова).

467. სოკოლოვის გამოსამშვიდობებელი საღამო მოეწყო 1874 წ. 10 აპრილს (იხ. „ТВ“, 1874, № 38).

468. Михо Мириманов с женой — თუმანიშვილების ნათესავები, მიხეილის დედის ანა ათანასეს ას. მირიმანოვას მხრიდან.

469. Акакий Церетели — (1840 — 1915) — ცნობილი ქართველი მწერალი.

470. იგულისხმება დ. ერისთავის ფელეტონი: „На сегодня. Письмо из Китая шиндинскому помещику Бардзиму Гивичу Домхалидзе“, ხელს აწერს „Мартин Задекашвили, отыскивающий княжеское звание“.

ამ ფელეტონში დ. ერისთავი კალანტაროვზე ასე წერს: „Однако-же я, когда умишком понатужусь, засяду—часу не сижду, и как-то невзначай вдруг калямбур рожу!“ (იხ. „ТВ“, 1874, № 35)

471. Домбровская — თბილისელი მაცხოვრებელი. უმაღლესი ცოდნა მიიღო ჟენევაში. დები დომბროვსკები მოხსენებული ჰყავს წერილში სერგეი მესხსაც (იხ. ს. მესხის 1874 წ. 27 მაისით დათარიღებული წერილი პარიზიდან ეკატერინე მედიქიშვილისადმი. სერგეი მესხი, ი. ბოცვაძის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით, სოხუმი, 1950, გვ. 41).

472. ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

473 Шерр — იოჰან შერი — გერმანული ლიტერატურის ისტორიკოსი, პუბლიცისტი, ბელეტრისტი და საზოგადო მოღვაწე.

474. იგულისხმება შერის რომანი „მსოფლიო ისტორიის კომედი“.

475. Кошут — ლაიოშ კოშუტი (1802—1894) — უნგრეთის პოლიტიკური მოღვაწე, მთავარი ორგანიზატორი უნგრეთის რევოლუციისა 1848—1849 წლებში.

476. „Bal masque“ — „ბალ-მასკარადი“ — ჯუზეპე ვერდის ოპერა, ა. სომის ლიბრეტო.

477. იგულისხმება „ქართველი კათოლიკეს“ წერილი — „კათოლიკების სასწავლებელზე“ (იხ. „დრ“, 1873, თებერვლის 2).

უფრო დაწვრილებით ამ კორესპონდენციის გამო ჩამოვარდნილ უთანხმოებაზე „დროებასა“ და „ტიფლისკი ვესტნიკს“ შორის იხ. ბ. თუმანიშვილის 1873 წ. 16 თებერვლით დათარიღებული წერილი.

478. იგულისხმება დავით ერისთავის ფელეტონი „На сегодня“ (იხ. „ТВ“, 1874, № 95).

479. უცხოეთიდან ს. მესხი დაბრუნდა 1874 წლის სექტემბერში. 4 ოქტომბერს უკვე მისი რედაქტორობით გამოვიდა „დროების“ მორიგი ნომერი.

480. Джанджугазов — ძმებს ეგ. და მ. ჯანჯუგაზოვებს თბილისში გახსნილი ჰქონდათ სასურსათო მაღაზია სასახლის ქუჩაზე (იხ. „ჩ“, 1871, № 12, 14). შემდეგში, როგორც ჩანს, ეგ. ჯანჯუგაზოვი სწავლობდა ოდესაში, ვინაიდან 1874 წლის „კავკაზში“ მაღაზიის პატრონად მხოლოდ მ. ჯანჯუგაზოვია დასახელებული.

481. Александр Македонский (356—323 ჩ.წ.) — გამოჩენილი მთავარსარდალი და საზოგადო მოღვაწე.

482. Атилла — ჰუნების მთავარსარდალი (გარდ. 453 წ.).

483. იგულისხმება საფრანგეთის დიდი რევოლუციის შემდეგ დაარსებული საფრანგეთის რესპუბლიკა.

484. Наполеон — ნაპოლეონ I — ბონაპარტე (1769—1821) — გამოჩენილი ფრანგი მთავარსარდალი; საფრანგეთის რესპუბლიკის პირველი კონსული (1799—1804), საფრანგეთის იმპერატორი 1804—1815 წლებში.

485. Аргутинская — მ. მ. არგუტინსკაია — პიანისტი. ხშირად იღებდა მონაწილეობას „თბილისის წრის“ მიერ მოწყობილ კონცერტებში (იხ. „დრ“, 1870, № 14; „ჩ“, 1872, № 62; „ТВ“, 1873, № 31).

486. ჭალადიდელი — გიორგი მაქსიმეს ძე ქოჩიაძე (1847—1898)—პოეტი და საზოგადო მოღვაწე (იხ. ი. მეუნარგია, „ქართველი მწერლები“, თბ., 1954).

487. Гордзиевский — ლექციებს კითხულობდა სიტყვიერებაში. 1874 წ. „თბილისის წრეში“ მან წაიკითხა ლექციები ზღაპრის აღმზრდელობითი მნიშვნელობის შესახებ (იხ. „ТВ“, 1874, № 21).

488. Шекспир — უილიამ შექსპირი (1564—1616)—გენიალური ინგლისელი პოეტი და დრამატურგი.

489 А х и л л — აქილევსი—ოფენბახის ოპერეტის „ორფეი ჯოჯობეთში“ მთავარი მოქმედი პირი, რომელსაც სოკოლოვი დიდი წარმიტებით ახორციელებდა თბილისის სცენაზე.

490. ამ დროს „დროების“ რედაქტორი იყო ს. მესხი.

491. სასამართლო ქრონიკა ნ. ნიკოლაძის შესახებ იხ. „ТВ“, 1874, № 3.

492. Арсеньев (Степанов) — ა. ვ. სტებანოვი—ნაფიცი მსაჯული. გამომც. ჟურნალის „Юридическое обозрение“ და გაზეთის „Новое обозрение“ (Г. Туманов, Характеристики и воспоминания, 1900, გვ. 46—63; „НО“, 1887, №№ 1123, 122²⁵; „ТЛ“, 1884, №№ 153, 156).

493. თბილისში არსებულ იმდროინდელ პრესაში სემინარიელების დასჯის შესახებ არაფერი ჩანს.

494. გიორგის სადისერტაციო თემა, როგორც ჩანს, სახალხო განათლებას ეხებოდა (იხ. მისი 1877 წ. 22 ნოემბრით დათარიღებული წერილი ვასილ თუმანიშვილისადმი.)

495. Мин. Нар. Просвещения — „Министерство народного просвещения“—ყოველთვიური ჟურნალი. გამოდიოდა პეტერბურგში 1834—1917 წლებში.

496. იგულისხმება ს. მიროპოლსკის წერილი „Обучение грамоте“ (იხ. „Мин. Нар. Просв.“, 1875, часть CLXXVI, გვ. 60—61).

497. Лев Толстой — ლევ ნიკოლოზის ძე ტოლსტოი (1828—1910)—გენიალური რუსი მწერალი.

ანასტასია გულისხმობს ლევ ტოლსტოის წერილს „О народном образовании“, რომელიც პირველად 1874 წელს გამოქვეყნდა. ლ. ტოლსტოის ამ წერილმა დიდი გამოხმაურება პოვა იმდროინდელ მასწავლებლობაში.

498. 70-იან წლებში ლ. ტოლსტოიმ გამოაქვეყნა „Азбука“ და „Новая азбука“, რომელშიაც მან მოათავსა თავისი საბავშვო ნაწარმოები.

499. Ушинский — კონსტანტინე დიმიტრის ძე უშინსკი (1824—1870) — დიდი რუსი პედაგოგი. რუსული პედაგოგიური მეცნიერებისა და სახალხო სკოლის დამაარსებელი.

500. სუვორინი იყო „ს. პეტ. ვედომოსტის“ უახლოესი თანამშრომელი ვ. კორვის რედაქტორობის დროს. ამ გაზეთში სუვორინი ბეჭდავდა პუბლუცისტური ხასიათის წერილებს, რომელშიაც ის თამამად აკრიტიკებდა რეაქციონერ ჟურნალისტებს — კატკოვს, მეშჩერსკის და სხვ. ამის გამო 1874 წ. ვ. კორვი და მისი რედაქციის წევრები, მათ შორის სუვორინიც, ჩამოაცილეს „ს. პეტ. ვედომოსტს“, რამაც დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია იმდროინდელ საზოგადოებაში.

1875 წ. სუვორინმა თანამშრომლობა დაიწყო „ბირჟევე ვედომოსტში“, ხოლო 1876 წ. ვ. ი. ლიხაჩოვთან ერთად იგი რედაქტორობდა „ნოვოე ვრემიას“.

501. Салиас — Сальяс — „ს. პეტ. ვედომოსტის“ რედაქტორი.

502. „Гражданин“ — პოლიტიკური და ლიტერატურული ჟურნალი. შემდეგ ატარებდა სახელწოდებას „Газета-журнал политики и литературы“. გამოდიოდა პეტერბურგში 1872—1914 წლებში (1878—1881 წლებში არ გამოსულა). დამაარსებელი და გამომცემელი — ვ. პ. მეშჩერსკი. ეს გაზეთი იყო თავადაზნაურობის რეაქციული ფენის ორგანო.

503. „Русский Мир“ — პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი; 1874 წლის № 194-დან — პოლიტიკური, ეკონომიური და ლიტერატურული. გამოდიოდა პეტერბურგში 1871—1880 წლებში. გამომც.-რედაქტ. — ვ. ვ. კომაროვი, პ. ვისკოვატოვი, მ. ჩერნიაევი, დ. სტახეევი და სხვ. შემდეგში ეს გაზეთი შეუერთდა „ბირჟევი ვესტნიკს“.

504. ვფიქრობთ, გრ. ორბელიანის წერილის პასუხად ან. თუმანიშვილი მიიჩნევს აკ. წერეთლის ფელეტონს „ენების გასამართლება“ (იხ. „დრ“, 1874, № 452).

505. იგულისხმება ა. ერიწოვის წერილი „Местная литература. Газеты „Тифлисский Вестник“ за 1873 и 1874 годы, армянская газета „Мшак“ (Работник), „Мегу Гойастани“ (Пче-

ლა არმენი) и грузинская газета „Дროზბა“ („Время“), რომელიც დაიბეჭდა გაზ. „კავკაზში“ 1874 წ. № 149 და 1875 წ. № 150.

506. კ. ბებუთოვმა ერიწოვს უპასუხა წერილით „Новое открытие г. Ерицова“ (იხ. „ТВ“, 1875, № 1).

507. არძრუნი — ანდრეას არწრუნი — „მშაკის“ რედაქტორის გრიგოლის უმცროსი ძმა, ქიმიისა და მინერალოგიის დოქტორი. განათლება მიიღო ჯერ თბილისის სასულიერო სასწავლებელში, ხოლო შემდეგ — უცხოეთში.

1875 წ. 12 იანვარს ანდრეას არწრუნმა წაიკითხა ლექცია თემაზე „Сера, ее химические свойства, технические применения и геологическое положение“ (იხ. „К“, 1875, № 4). ამ ლექციის შესახებ რეცენზია დაწერა ა. ერიწოვმა „Чтение Андреаса Арцруни о сере (отчет)“ (იხ. „К“, 1875, № 18—21).

508. ამ ადგილას ტექსტი დაზიანებულია.

509. დ. ერისთავის ცოლი იყო მარიამ ზაქარიას ას. სარაჯიშვილი (იხ. ი. მეუნარგია, ქართველი მწერლები, თბ., 1954., გვ. 408).

510. გ. თუმანიშვილის 1875 წ. 12 მარტით დათარიღებული წერილი იხ. გვ. 148—149.

511. იგულისხმება ს. მესხის წერილი „გახშირებული ქორწინება“ (იხ. „დრ“, 1875, № 21).

512. ს. მესხის საპასუხოდ დ. ერისთავმა დაწერა ფელეტონი „На сегодня. Газета „Дрозба“. О значении браков. О безсмертии г. Кереселидзе. Поиски его за человеком. Находка человека. Речь кн. Ил. Чавчавадзе и шалости его поэтической музы, ხელს აწერს „Наследственный поэт“ (იხ. „ТВ“, 1875, № 26).

513. Саломея — სალომე ისაკის ასული თუმანიშვილი — მ. თუმანიშვილის ოჯახის ახლო ნათესავი, ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტის საქველმოქმედო საზოგადოების წევრი (იხ. „Кк на 1851 г.“, отд. V, გვ. 53).

514. იხ. ვ. თუმანიშვილის 1875 წ. 18 აპრილით დათარიღებული წერილი, გვ. 130—131.

515 დობროლუბოვის „Темное царство“ პირველად გამოქვეყნდა 1859 წელს.

516. „Луч света в темном царстве“ — დობროლუბოვის ცნობილი პუბლიცისტური წერილი, რომელიც პირველად 1860 წელს დაიბეჭდა.

517. აკაკის ისტორიული პოემა „ბაგრატ დიდი“, გამოქვეყნდა 1875 წ. „დროებაში“ (№ 41).

518. პირველი ქართული სალიტერატურო და მუსიკალური საღამო თბილისში მოეწყო 1875 წ. 4 აპრილს, კონცერტში მონაწილეობას იღებდნენ: დ. ყიფიანი, აკ. წერეთელი, ილ. ჭავჭავაძე, დ. ერისთავი.

ს. მესხი თავის წერილში „ქართული სალიტერატურო საღამო“ (იხ. „დრ“, 1875 წ. № 42) ასე აქებს ილ. ჭავჭავაძესა და აკ. წერეთელს: „...ნამდვილი დამამშვენებელი და გამაცხოველებელი ამ საღამოსი იყვნენ აკ. წერეთელი და ილ. ჭავჭავაძე. ჩვენ იშვიათად გავგიგონია ისეთი ოსტატური და ხელოვნური წაკითხვა, როგორც აკაკიმ თავის „ადვოკატის დილა“ და „სცენა საპურობილემო“ წაიკითხა და ი. ჭავჭავაძემ თავისი „კ. ად.“ ერთი ადგილი და გრ. ორბელიანის „დ. ო-ვის დარდები“ (პირველი ქართული სალიტერატურო და მუსიკალური საღამოს შესახებ დაწვრილებით იხ. ვ. თუმანიშვილის 1875 წ. 18 აპრილით დათარიღებული წერილი, გვ. 130—131).

519. მეორე ქართული სალიტერატურო და მუსიკალური საღამო თბილისში მოეწყო 1875 წ. 24 აპრილს (იხ. „დრ“, 1875, № 47).

520. ს. მესხი რეცენზიაში „ქართული სალიტერატურო საღამო“ დ. ერისთავის შესახებ ასე წერს: „დ. გ. ერისთავი ახლა ბევრად უკეთ კითხულობს ქართულს, ვიდრე ამ ორი-სამი წლის წინათ ჰკითხულობდა. უიმისოთ მშვენიერი და ძლიერი ლექსები პოემის „აჩრდილისა“ დ. ერისთავის წაკითხვაში უფრო მშვენიერად და ძლიერად გამოისმოდა“ (იხ. „დრ.“, 1875, № 42). როგორც ჩანს, დ. ერისთავს ს. მესხისაგან მისი ასეთი შეფასება წყენია და ამის გამო მეორე ქართულ სალიტერატურო საღამოში მონაწილეობა აღარ მიუღია.

521. Ахведиани — ნესტორ გ. ახვლედიანი — საქართველოში წერილ სამრეწველო საწარმოთა დამაარსებელი. მან დაარსა ქართლის მებატონეებისათვის თიანეთში ყველის ქარხანა (იხ. „დრ“, 1871, № 41; 1873, № 399, „სასგ“, 1873 № 12, გვ. 3—4; 1874, № 14, გვ. 1—3).

522. Чиковани — გ. ი. ჩიქოვანი — საზოგადო მოღვაწე, მთარგმნელი. ჩიქოვანმა თარგმნა გოგოლის მოთხრობები და ვიქტორ ჰიუგოს რომანი „საბრალონი“. თანამშრომლობდა „დროებაში“, „კრებულში“, „საქართველოს მოამბეში“, „სასოფლო გაზეთში“. ერთხანს რედაქტორობდა „ტიფლისკი ვესტნიკს“ (იხ.

„დრ“, 1879, № 85; „საქართველოს კალენდარი“, 1893, გვ. 430
431; „მწყემსი“, 1886, № 29.

523. И огино — სოფელი ქვემო ქართლში.

524. Костя Ениколопов — თუმანიშვილების ნათესავი
დედის მხრიდან.

525. Вано Андроников — ი. ზ. ანდრონიკაშვილი (?) —
ინჟინერი, გ. თუმანიშვილის სკოლის ამხანაგი. უმაღლესი ცოდნა
მიიღო პეტერბურგში. 1886 წ. ის იყო თეატრალური საზოგადოე-
ბის მმართველობის წევრი (იხ. Г. Туманов, Характеристики и
Воспоминания, Тифл., 1905, გვ. 171, 201).

226. დობროლიუბოვის „Когда же придет настоящий день“
პირველად 1860 წ. გამოქვეყნდა.

527. „Накануне“ — ი. ს. ტურგენევის ცნობილი რომანი,
რომელიც პირველად 1860 წ. დაიბეჭდა.

528. ანასტასიას მხედველობაში აქვს პისარევის შემდეგი სტა-
ტიები: „Дворянское гнездо“ (1859), „Писемский, Тургенев и
Гончаров“ (1861) „Женские типы в романах и повестях Пи-
семского, Тургенева и Гончарова“.

529. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია, გთ, № 1076, 4v.

530. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

531. Купер — ფენიმორ კუპერი (1889—1951) — ამერიკე-
ლი მწერალი.

532. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია გთ, № 1076,
გვ. 6 v.

533. „Приключения капитана Гатерасса“ — ჟიულ
ვერნის ნაწარმოები, პირველად დაიბეჭდა 2 ტომად 1866 წელს.

534. Федоров — თეოდორე ალექსანდრეს ძე ფედორო-
ვი — ს. პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრის მსახიობი. თბი-
ლისში ჩამოვიდა 1871 წ. შემოდგომაზე. აქ მან შეასრულა დიდი
წარმატებით შეილოკისა და ხლესტაკოვის როლები (იხ. „К“, 1871,
№ 92, 121, 142; 1872; № 3, გთ, № 1075, 5 v. გთ, № 1074
(შახ.პარონიანცის 1871 წ. 15 დეკემბრით დათარიღებული წერი-
ლი გიორგისადმი).

535. Полтавцев — ვლადიმირ პოლტავეცი (იაკოვლევი) —
(1836—1904) — ალექსანდრინის თეატრის მსახიობი 1867—1874
და 1877—1883 წლებში. თბილისის თეატრში იგი მუშაობდა
1867—1872 წლებში (იხ. „Еж. Моск. худ. театра“, т. I, М.,
1946, გვ. 379—492; „К“, 1867, № 69; „დრ“, 1870, № 14;

ЦГИАЛ, Ф. 497, оп. 2, № 23433; ცსსა, ფ. 482, საქ. №№ 35 (6r).

536. პარინ — ა. ა. ლარინი — პროვინციის მსახიობი. თბილისში არსებული იმდროინდელი პრესის თანახმად ა. ლარინი თბილისის სცენაზე მოღვაწეობდა 1870—1871 წლებში. შემდეგ იგი სამუშაოდ გადადის ვლადიკავკაზში. 1874 წ. რეჟისორ ა. იაბლოჩკინმა იგი კვლავ მიიწვია თბილისის თეატრში (იხ. „R“, 1870, №№ 49, 53, 75; 1871, №№ 140, 142, 149; „TB“, 1874, №.№ 55).

ლარინის შესახებ სხვა ლიტერატურასა და საარქივო მასალებს ვერ მივაკვლიეთ.

537. Потехин — ნიკოლოზ ანტიპის ძე პოტეხინი (1834—1859) — მსახიობი, რეჟისორი, ანტრეპრენიორი, თეატრალური რეცენზენტი და ავტორი პოპულარული დრამებისა: „Злоба дня“ (1874), „Мертвая петля“ (1875) და სხვ. (იხ. Данилов С. С., „Очерки по истории русского драматического театра“, М—Л., 1948, გვ. 392—393; Зограф, Малый театр, М., 1960, გვ. 48, 106, 107, 262, 286—290, 295, 299, 555, 564, 593, 594, 596, 602).

538. „Смех“ — ალექსანდროვის ნაწარმოები. ამ ლექსს 70-იან წლებში თბილისის სცენაზე ხშირად კითხულობდნენ.

539. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დატულია გთ, № 1080, 1r-v.

540. „Разбойники“ — ფრ. შილერის ნაწარმოები.

541. Франц — შილერის ნაწარმოების „ყაჩაღების“ ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი პირი.

542. 1873 წლის გაზ. „კავკაზში“ (№ 16) ლენსკის შესახებ წერია: „Молодой артист в роли франца был вполне хорош. Симпатичная способность г. Ленского — входить в роль, поистине заслуживает внимания. Инстинктивное понимание известного психического движения выделяется у него особенно рельефно в так называемых патетических местах.

Последняя, предсмертная сцена Франца, была настолько хороша, что ее можно уподобить по исполнению явлениям первоклассной сценической величины...

Вообще, г. Ленский находка для Тифлисской сцены и весьма желательно, чтобы этот талантливый артист остался и на следующий сезон“.

543. „Велизарии“ — ელუარდ შენკას 5 მოქმედებიანი დრამა, რომელიც პირველად წარმოდგენილი იყო ალექსანდრონის თეატრში 1839 წ. 2 ნოემბერს.

544. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია გთ, № 1076.

545. „Гувернёр“ — ვ. ი. დიაჩენკოს ნაწარმოები.

546. Добров — დრამატული მსახიობი. თბილისში ჩამოვიდა 1873 წლის აპრილში. შემდეგ წლებში თბილისის სცენაზე იგი უკვე აღარ ჩანს. 90-იან წლებში მოღვაწეობს ყაზანში (იხ. „К“, 1873, № 74; „ТВ“, 1873, № 51, 52; „Артист“, М., 1890, № 6, გვ. 178).

547. ოსტროვსკის პიესა „Гроза“ იაბლოჩკინის დასს უნდა წარმოედგინა 1873 წ. 10 აპრილს (იხ. „ТВ“, 1873, № 39).

548. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია გთ, № 1085.

549. Горяев — ნიკოლოზ ვასილის ძე გორიიევი — თბილისის რეალურ გიმნაზიაში ასწავლიდა რუსულ ენასა და სიტყვიერებას (იხ. „Кк на 1873 г.“, გვ. 80).

550. Падалка — თბილისის რეალური გიმნაზიის სიტყვიერების მასწავლებელი.

551. „Жизнь игрока“ — „Тридцать лет или жизнь игрока“ — დიუკანეისა და ნინოს ნაწარმოები, თარგმანი ე. ე. მატერნასი.

552. Шиллер — იოჰან ფრიდრიხ შილერი (1759—1805) — გამოჩენილი გერმანელი მწერალი. მისი ცნობილი თხზულებებია: „ყაჩაღები“, „ვერაგობა და სიყვარული“, „დონ-კარლოსი“, „ფიესკოს შეთქმულება“ და სხვ. შილერს ეკუთვნის აგრეთვე წერილები ესთეტიკაში.

553. „Женщины арестанты“ — ერთმოქმედებიანი ვოდევილი, თარგმანი ნ. ი. კულიკოვასი.

554. იხ. „К“, 1873, № 126. რეცენზენტი აქებს სოკოლოვს მოლარის როლში.

555. „Парижская жизнь“ — ოფენბახის ოპერეტა, ტექსტი ხ. მოზერნისა.

557. „Ярмарка тшеславия“ — ვილიამ მეიკის თეატრის რომანი.

556. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია გთ, № 1082.

558. Айвазов — ა. გ. აივაზოვი — თბილისის მაცხოვრებელი. დიდძალი ქონების პატრონი. მისი სახლი, სადაც გიმნაზიელებმა წარმოდგენა გამართეს, ბროსეს ქუჩაზე იყო.

საქართველოს
 ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

559. „Купл. выстрел“ — „Купленный выстрел“ — კოვის ერთმოქმედებიანი ვოდევილი.
560. Репетиллов — ერთ-ერთი მოქმედი პირი გრიბოედოვის კომედიისა „ვაი ჭკუისაგან“.
561. Фамусов — ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი პირი გრიბოედოვის პიესისა „ვაი ჭკუისაგან“.
562. Загорецкий — იგივე კომედიის ერთ-ერთი მოქმედი პირი.
563. Колосова — მ. ი. კოლოსოვა — ს. პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრების მსახიობი, მომღერალი (სოპრანო). თბილისში ის მოღვაწეობს ა. იაბლოჩინის ანტრეპრენიორობის დროს, 1873—1874 წლებში. ვლ. ნემიროვიჩ-დანჩენკო თავის მოგონებებში წერს, რომ კოლოსოვა თბილისში ითვლებოდა „ოპერეტების“ ვარსკვლავად. 1874 წ. მაისში მ. კოლოსოვა ტოვებს თბილისს (იხ. Нильский, А. А., Закулисная хроника, СПб, 1897, გვ. 327; Немирович-Данченко, Вл. И., Первые театральные воспоминания“, НМ, 1943, № 1, გვ. 92; „Л“, 1873, №№ 126, 133; 1874, №№ 12, 25; „ТВ“, 1873, №№ 105, 115, 130; 1874, №№ 7, 18, 55; ЦГИАЛ, ф. 497, оп. 1, ед. хр. 22386, გვ. 176, 181).
564. Михайловская — ეოზეფინა ავგუსტის ას, მიხაილოვსკაია (1842—1895)—1863—1871 წლებში ის ითვლებოდა პეტერბურგის რუსული ოპერის დასში მომღერლად. შემდეგ მოღვაწეობდა პროვინციებში. 1882 წლიდან მიხაილოვსკაია მსახურობს პეტერბურგის რუსულ დრამატულ თეატრში.
- 1874 წ. ა. იაბლოჩინმა ე. მიხაილოვსკაია გამოიწვია ვლადიკავკაზიდან თბილისში მსახიობ ლარინთან ერთად (იხ. „ЕИТ“, 1894—1895 гг., გვ. 408; „Л“, №№ 71, 91, 143; „ТВ“, 1875, № 55).
565. Стрекалова — გასული საუკუნის 70-იან წლებში სამი მსახიობი სტრეკალოვა გვხვდება: ვერა დიმიტრის ასული (იხ. Баусанов, Сочинения и переводы, М., 1869, т. I, გვ. 530; Стрепетова, П. А., Воспоминания и письма, 1934, გვ. 384, 316, 397, 398—399, 557); ე. დ. სტრეკალოვა (იხ. Зограф, Малый театр, М., 1960, გვ. 234); ელისაბედ ალექსანდრეს ასული — ს. პ. საიმპერატორო თეატრების მსახიობი (იხ. ПТМ, Словарь Мельгунова). მოპოვებული მასალების მიხედვით ჯერჯერობით ვერ დავადგინეთ, რომელი მათგანი მოღვაწეობდა ქართულ სცენაზე.

566. Брянский — დ. ნ. ბრიანსკი თბილისის სცენაზე მო-
 ლეაწეობდა 1873—1874 წწ. 1874 წლის ნოემბერში ის ტოვებდა
 თბილისს (იხ. „დრ“, 1874, № 445; „К“, 1873, № 126; 1874,
 №№ 71, 91, 143; „ТВ“, 1873, № 106; 1874, 18, 106).

567. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დატულია გთ, № 1082.

568. „Подлиповцы“ — თევდორე მიხეილის ძე რეშეტნი-
 კოვის ნაწარმოები.

569 „Свой хлеб“ — თ. მ. რეშეტნიკოვის ნაწარმოები.

570. „Трудное время“ — ვასილ ალექსანდრეს ძე სლგბ-
 ცოვის ნაწარმოები.

571. „Отцы и дети“ — ი. ს. ტურგენევის რომანი (გამო-
 ქვეყნდა 1862 წელს).

572. „Что делать“ — ნ. გ. ჩერნიშევსკის (1828—1889) ცნო-
 ბილი რომანი, რომელიც გამოქვეყნდა 1863 წ. „სოვრემენიკში“.

573. კ. ბებუთოვისა და კ. ლორთქიფანიძის პოლემიკის შე-
 სახებ იხ. „ТВ“, 1874, №№ 101 102.

574. Лукьян Исарлов — ლუკა ისარლიშვილი (1814—
 1893)—ლიტერატორი, ჟურნალისტი, კავკასიის საცენზურო კომი-
 ტეტის ცენზორი და მდივანი (დ. მესხი, მოგონებანი, თბ., 1940,
 გვ. 95—96; მ. ხელთუბნელი, სალიტერატურო საზოგადოებრივი
 წარსულიდან, თბ., 1938, გვ. 145—148; Г. Туманов, Характе-
 ристики и Воспоминания, 1913, გვ. 230; „КК на 1882—83гг.“
 გვ. 117).

575. 1874 წ. 11 ოქტომბერს თამამშვევის ქარვასლას
 ცეცხლი წაეკიდა. დაიწვა ქარვასლის ზემო სართული და თბილი-
 სის თეატრი (იხ. „ГВ“, 1874, № 99).

576. Лазарев — ნიკოლოზ ლაზარევი. სასამართლომ ლაზა-
 რეის მიუსაჯა 9 წლით საკატორლო მუშაობა და სამუდამო გადა-
 სახლება (იხ. „ТВ“, 1874, № 100, 101—102, 109, 112; 115,
 116, 118, 119, 121, 123, 124, 125).

577. Лаксин — ლაქსინს გახსნილი ჰქონდა საიუველირო
 მაღაზია. აქვე წარმოებდა საათების შეკეთებაც („К“, 1874,
 № 142).

578. Прибыль — თბილისის თეატრის დირექციის შემად-
 გენლობაში პრიბილი შედიოდა 1874 წ. 24 ოქტომბრიდან 1876
 წლის 22 მარტამდე.

579. იხ. „ТВ“, 1874, № III.

580. Васильев II — პავლე ვასილის ძე ვასილიევი (1832—
 1879) — ს. პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრის მსახიობი.

ალექსანდრინის თეატრში მუშაობდა 1860—1874 წლებში. ამისა მოღვაწეობდა პროვინციის თეატრებში. ვასილევ II ცნობილია, როგორც შესანიშნავი დრამატული მსახიობი და კომიკი.

მის შესახებ არსებული ლიტერატურისა და საარქივო მასალების მიხედვით ვერ დავადგინეთ, ვასილევ II იყო თუ არა თბილისში (იხ. Савина, М. Г., Горести и скитания, Записки, 1854—1877, т. 1, 1927, გვ. 26, 28, 153; Филипова, Е., П. В. Васильев 2-ой, жизнь и творчество, М., 1941).

581. Федотов — ალექსანდრე ფილიპეს ძე ფედოტოვი (1841—1895) — რუსი მსახიობი, რეჟისორი და დრამატურგი. დიდი წარმატებით თამაშობდა ოსტროვსკის პიესებში (იხ. Сокулина, Малый театр в последнюю четверть XIX в. в кн. „Малый театр“, М. 1960, გვ. 406; Южин-Сумбагов, Воспом., Записки, Статьи, М.—Л., 1941, გვ. 37, 59, 512; „ЕИТ“, 1894—1895, გვ. 418—421; „ИВ“, II, 1895, апр. 3; 8).

582. Рассказов — ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე რასკაზოვი (1883—1902) — მცირე თეატრის მსახიობი 1850—1866 წლებში. შემდეგ იგი იყო ანტრეპრენიორად პოვოლჟიეში, სადაც მისი დასი დიდ წარმატებებს აღწევდა (იხ. Ленский, А., Статьи, письма, записки, изд. 2-е дополн., М., 1950, გვ. 290; Медведев, П. М., Воспоминания, т. 1, 1929, გვ. 32, 36; Заграф, Н. Г., Малый театр, М., 1960, გვ. 24, 76, 91, 132, 234; 569, 571, 573).

583. Иконников — ევგენი ვლადიმერის ძე იკონიკოვი — ს. პ. საიმპერატორო თეატრების მსახიობი 1871—1877 წლებში. 1873 წ. იგი ჩამოდის თბილისში და, როგორც მისი საარქივო მასალებიდან ჩანს, აქ იგი რჩება 1875 წლის ივლისამდე (ამავე წლის 10 თებერვალს იკონიკოვი ჯვარს იწერს სიონის ეკლესიაში). 1877 წ. იკონიკოვს ათავისუფლებენ სამუშაოდან. 1886 წ. ის სიმბირსკშია. იკონიკოვი გარდაიცვალა 1905 წელს (იხ. „К“, 1873, №№ 99, 100; ТВ“, 1873, № 103; „Театр и Искусство“, II, 1905, № 16, გვ. 3).

584. Лидина — ეკატერინე (კატერინა) ბარტოლომეს ას. ლიდიანა — პროვინციის მსახიობი, და მსახიობ ალექსანდრე ლიდინის. თბილისში ცხოვრობს და მოღვაწეობს 1866 წლიდან (იხ. „К“, 1867, №№ 51, 59, 65; 1868, № 8; 1870, №№ 102, 104; „ТВ“, 1874, № 18; ЦТМ, ფ. 180, № 140, Словарь Мельгунова, ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31).

585. Бурдина — ნადეჟდა ბართლომეს ას. ბურდინა — შვილი ოპერის მსახიობის ლიდინის. დასაწყისში მსახურობდა პროვინციის თეატრებში, ხოლო შემდეგ — კორშის თეატრში. თბილისში მან 10 წელი დაჰყო (იხ. Синельников, Н. П., Шестьдесят лет на сцене, Харьков, 1935 г., გვ. 237; „К“, 1867, № 65; 1873, № 126; „Новости сезона“, М., 1912, № 2466, გვ. 10; „Рампа и жизнь“, М, 1909, № 34, გვ. 779—780; „ТВ“, 1874, № 18; ცხსა, ფ. 482, საქ. № 31).

586. Шловайский — მსახიობ ილოვასკის შესახებ ვერავითარ ცნობას ვერ მივაკვლიეთ, გარდა მ. თუმანიშვილის ჩანაწერისა, რომლის მიხედვითაც ირკვევა, რომ ილოვასკი თბილისში პირველად ჩამოსულა ა. იაბლოჩკინის ანტრეპრენიორობის დროს, ე. ი. 1873 წ. ილოვასკის თბილისის სცენაზე შეუსრულებია ფამუსოვისა და ხლესტაკოვის როლები. მ. თუმანიშვილი მაღალ შეფასებას აძლევს ილოვასკის სცენიურ ნიჭს (იხ. მთ, № 537).

587. მუსიკალური საზოგადოების დარბაზი მოთავსებული იყო „საღდათების ბაზართან“, სომხების სემინარიის შენობაში.

588. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დატულია გთ, № 1076, 44 r-v.

589. 1875 წ. 2 თებერვალს გარდაიცვალა მიხეილ თუმანიშვილი.

590. Антонович — მიხეილ ალექსანდრეს ძე ანტონოვიჩი (1835—1918) — რუსი კრიტიკოსი, ფილოსოფოს-მატერიალისტი, თანამშრომლობდა „სოვრემენიკში“, „კოსმოსში“, „სლოვოში“, „ნოვოე ობოზრენიეში“, „რუსკაია მისლში“ და „ტიფლისკი ვესტნიკში“.

591. სტალინსკის წერილები „Иероним Южный“-ს ფსევდონიმით იხ. „К“, 1875, № 3, 6, 10, 16.

592. Загурский — ლეონიდ პეტრეს ძე ზაგურსკი (დაიბადა 1921 წ.) — 1849 წ. — კიევის უნივერსიტეტის კანდიდატი; 1850 წ. — თბილისის კლასიკური გიმნაზიის ისტორიის მასწავლებელი. 1862 წ. ა. ფილადელფინისა და ლ. ზაგურსკის რედაქტორობით გამოდიოდა კრებული „Записки Кавказского отдела императорского географического общества“, ხოლო 1876 წ. მხოლოდ ზაგურსკის რედაქტორობით. 1881—1889 წლებში რედაქტორობდა პერიოდულ ჟურნალს „Известия Кавказского русского географического общества“. ზაგურსკი იყო „ტიფლისკი ვესტნიკის“ აქტიური თანამშრომელი (იხ. „Словарь кавказских деятелей“, Тиф.

1890, გვ. 37—38; Г. Туманов, Характеристики и воспоминания, кн. 3, 1907 გვ. 47).

593. Иосиф Андроников — იოსებ პეტრეს ძე ანდრონიკაშვილი (?) — მუშაობდა ქალაქის განმკარგულებელ სამმართველოში (იხ. „Кк на 1871 г.“, გვ. 28).

594. Боткин — სერგი პეტრეს ძე ბოტკინი (1832—1889) — გამოჩენილი რუსი ექიმი, თერაპევტი, ცნობილი საზოგადო მოღვაწე.

595. Миша Кипиани — მიხეილ (მიშო) ქაიხოსროს ძე ყიფიანი (1846—1916) — ქართული ხალხოსნური მოძრაობის ერთ-ერთი მთავარი ხელმძღვანელი (იხ. ს. მაგლობლიშვილი, მოგონება, 1938, თბ., გვ. 244; „საქართველო“, 1916, 18, XII, გვ. „სახალხო ფურცელი“, 1916, 18, XII გვ. 3).

596. Туроцла — იტალიის ქვეშევრდომი, მომღერალი, მეორე ბასი. თბილისის ოპერის თეატრში მუშაობს 1860 წლიდან. შემდეგში 1875 წლის 1 მარტიდან 1877 წლის 1 მარტამდე სიენტან ერთად ის იყო თბილისის თეატრის ანტრეპრენიორი (იხ. „ТВ“, 1875, № 26, ცხსა, ფ. 482, საქ. № 11, 4 r; № 31, 25 v, № 33, 28r-v).

597. „Злоба дня“ — ნ. პოტეხინის ოთხმოქმედებიანი დრამა.

598. ვ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაკუთლია გთ, № 1076, 52r-v.

599. „Жилец с тромбоном“ — ერთმოქმედებიანი ვოდევილი, თარგმანი ს. ო. ბოიკოვის.

600. „Фофочка“ — ერთმოქმედებიანი ვოდევილი, თარგმანი კ. ტარნოვსკისა და ვ. ბეგიჩევის.

601. „Утро Адвоката“ — აკ. წერეთლის „ადვოკატის დილა“ პირველად დაიბეჭდა 1871 წ. „დროებაში“.

602. „Сцены в тюрьме“ — „სცენა საპატიმროში“ (1867) პირველად დაიბეჭდა ჟ. „კრებულში“, 1872, № 7.

603. Д. მ. Кипиани — დიმიტრი ივანეს ძე ყიფიანი (1814—1887) — ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი (იხ. დ. ყიფიანი, გემუარები, ს. ხუნდაძის რედაქციით, შენიშვნებითა და წინასიტყვაობით., 1930; ს. ხუნდაძე, დიმიტრი ყიფიანი, მონოგრაფია, თბ., 1930, შ. გოზალიშვილი, დიმიტრი ყიფიანის არქივი, თბ., 1951 წ.).

604. Раф. Эристави — რაფიელ ერისთავი (1824—1961) — საზოგადო მოღვაწე, მწერალი. იგი ცნობილია აგრეთვე, როგორც ლექსიკოლოგი. მისი რედაქტორობით გამოვიდა სულხან-საბა ორ-

ბელიანის ცნობილი ლექსიკონი და თვით შეადგინა მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა დასახელებების ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი. გარდა ამისა, რ. ერისთავს ეკუთვნის შრომები ლიტერატურულ და ისტორიულ საკითხებზე (იხ. შ. ვაშაყმაძე, რაფიელ ერისთავი, თბ., 1962).

605. ამ წიგნში გამოქვეყნებული კ. თუმანიშვილის პირველი წერილი დაცულია ვთ, № 1079.

606. Жюль Верн — ცნობილი ფრანგი მწერალი (1828—1905) — ავტორი სათავგადასავლო, ფანტასტიური რომანებისა. მისი ნაწარმოები „80.000 კილომეტრი წყალქვეშ“ პირველად გამოქვეყნდა 1869—1870 წლებში.

607. Купфер — გ. ვ. კუბფერი — როგორც იმდროინდელი პრესიდან ჩანს, კუბფერი თბილისში მოღვაწეობდა 1868 წლიდან (იხ. „К“, 1868, № 56; 1872, № 3).

608. Филомени Савио — მომღერალი — 1872 წ. მონაწილეობას იღებდა ვოკალურ-ინსტრუმენტალურ კონცერტებში (იხ. „К“, 1872, № 33).

609. Труффи — ი. ა. ტრუფი — იტალიელი, შემდეგში თბილისის მაცხოვრებელი; პირველი ვიოლინო, 1873 წლიდან დირიჟორი.

ვლ. ნემიროვიჩ-დანჩენკო თავის მოგონებებში წერს: „Помню, первая скрипка — красивый италианец Труффи — остался в Тифлисе и после того, как опера распалась. Потом он стал и дирижёром и хозяином оркестра. Мы, гимназисты, его за что-то любили.

Может быть, за то, что он при встречах за нами, хлопательными пальцами, немножко ухаживал, и за его красивые откидываемые волосы...“ Немирович-Данченко, Первые театральные воспоминания, „ИМ“, М., 1943, № 1, გვ. 89; „К“, 1872, №№ 80, 105, 119; 1873, №№ 23, 101; 1874, №№ 11, 35, 91, 191; 1875, № 26; „ТВ“, 1873, № 115; 1874, № 18; 1875, № 108; ცსსა, ფ. 482; საქ. № 33, 31r).

610. Бениамин Рафаэль Дума — მევიოლინე, იტალიის ქვეშევრდომი, დაიბადა თბილისში. მსახურობდა თბილისის თეატრის ორკესტრში. შემდეგ ის იყო რეჟისორი. 1879 წ. მიიღო რუსეთის ქვეშევრდომობა (იხ. Немирович-Данченко, В. Л., Первые театральные воспоминания, „ИМ“, М., 1943, გვ. 89; „К“, 1874, № 12; ცსსა, ფ. 482, საქ. 33, 72r—74v).

611. „А з и Ф е р т“ — ერთმოქმედებიანი ვოდევილი, მანი პ. ს. ფედოროვისა.
612. Д и к к е н с — ჩარლზ დიკენსი (1812—1870)—გამოჩენილი ინგლისელი მწერალი, რეალისტი.
613. „Э к а л и“ (ეკალი)—ხელნაწერი ჟურნალი, რომელიც გამოდიოდა კ. თუმანიშვილის რედაქტორობით.
614. „Д о н - К и х о т“ — სერვანტესის ცნობილი ნაწარმოები.
615. К у з ь м и н — სერგეი ილარიონის ძე კუზმინი, ასწავლიდა მათემატიკას თბილისის რეალურ გიმნაზიაში (იხ. „К К на 1871 г.“, გვ. 69).
616. Ш в а н — ოპერისა და დრამის მსახიობი. მოღვაწეობდა პროვინციებში. თბილისის სცენაზე ის გამოდიოდა 1872—1873 წლებში (იხ. „К“, 1872, №№ 103, 122; 1873, №№ 4, 10).
617. Т и х о м и р о в — ვასილი ივანეს ძე ტიხომიროვი — დრამატული მსახიობი, თბილისში იგი იმყოფება 1872 წელს (იხ. „К“, 1872, № 122; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 33, გვ. 11).
618. „П р е к р а с н а я Е л е н а“ — ოპერეტა, მუსიკა ოფენბახისა, ტექსტი ა. ველიაკისა და ლ. გალვეის.
619. Л е н с к и й — დიმიტრი ტიმოტეს ძე ლენსკი (1805—1860) — დრამატურგი. წერდა უმეტესად ვოდევილებს. ამავე დროს ის იყო მსახიობიც. ერთხანს მსახურობდა მოსკოვის მცირე თეატრში. მან პირველმა შეასრულა გოგოლის „რევიზორიდან“ ხლესტაკოვის როლი (იხ. Данилов, История русского драматического театра, М., 1952, გვ. 101, 198, 203, 206, 237, 272, 276, 293; Нильский, А. А., Закулисная хроника, СПб, 1897, გვ. 304, 307).
620. Л е н с к а я — თუმანიშვილების წერილებში არ არის მითითებული მსახიობ ლენსკაიას ინიციალები. ვერ მივაკვლიეთ მის ინიციალებს საქართველოში არსებულ იმდროინდელ პრესაშიც. ჩვენთვის საინტერესო წლებში რამდენიმე ლენსკაია მოღვაწეობდა სცენაზე: 1. მატრონე გერასიმეს ას. ლენსკაია (1834—1897), რომელიც 60-იან წლებში პროვინციის თეატრებში მუშაობდა, ხოლო 1882—1897 წლებში — ალექსანდრინის თეატრში. შემდეგში მას მიენიჭა რუსეთის სახალხო მსახიობის წოდება (მ. გ. ლენსკაია იყო მსახიობ პროტასოვის და) (იხ. Минчурин-Самойлова, Полвека на сцене Александринского театра, Л, 1935, გვ. 72; Ярон, С., Воспоминания о театре, 1867—1897. Киев, 1898, გვ. 42, 81; ЦТМ, Словарь Мельгунова).
2. ლუბოვ დიმიტრის ასული ლენსკაია (მსახიობ დიმიტრი ლენსკის ქალიშვილი, დ. 1836 წ.), ს. პეტერბურგის საიმპერატო-

რო თეატრების მსახიობი 1853—1854 წლებში (იხ. ЦГИА, ფ. 497 оп. 97/2121, № 14989).

3. ა. პ. ლენსკაია-სოროკინა, პროვინციის მსახიობი. მოღვაწეობდა სამარაში, ორენბაუშში, სიმბირსკში (იხ. ЦТМ, Сло-варь Мельгунова).

ჩვენს ხელთ არსებული მასალები არ გვაძლევს საშუალებას დავადგინოთ, თუ სახელდობრ რომელი ლენსკაია მოღვაწეობდა ქართულ თეატრში.

621. Качевская — ა. ფ. კაჩევსკაია — 1872—1873 წლებში მოღვაწეობს თბილისში. აქ მან შეასრულა ოფელიას როლი (იხ. „К“, 1872, №№ 105, 114, 119, 128, 148; 1873, № 6, „ТВ“ 1873, № 53).

სხვა მასალას ა. ფ. კაჩევსკაიას შესახებ ვერ მივაკვლიეთ.

622. Любская — მ. ი. ლუბსკაია — მოღვაწეობდა პროვინციის თეატრებში. თბილისში მსახურობდა 1872—1873 წლებში (იხ. Давыдов, Рассказ о прошлом, М.—Л., გვ. 282—284, 434, „К“, 1872, №№ 107, 108, 109, 119; 1873, № 10).

623. Гаврилов — ივანე მარკოზის ძე გავრილოვი (?) — ირიცხებოდა მოსკოვის რუსული ოპერის დასში 1881—1892 წლებში (იხ. ЦГИА, ფ. 659, оп. 3, № 749). აქ მოპოვებული მასალის მიხედვით არ ჩანს, რომ ივ. გავრილოვი თბილისში იყო. სხვა მსახიობ გავრილოვს კი ჩვენ ვერ მივაკვლიეთ ვერც ლიტერატურაში და ვერც რუსეთსა და საქართველოში არსებულ საარქივო ფონდებში.

624. Темрез (Кастальский) — პროვინციის მსახიობი. როგორც თბილისის ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივიდან ჩანს, თემრეზ-კასტალსკი თბილისის თეატრში მსახურობდა 1869—1872 წლებში (იხ. ცსსა, საქ. № 31, 25). სხვა ლიტერატურას მის შესახებ ვერ მივაკვლიეთ.

625. „Доходное место“ — ნ. ოსტროვსკის კომედია, რომელიც პირველად 1857 წ. დაიბეჭდა.

626. Лидин 2 — პროვინციის მსახიობი. თბილისში მოღვაწეობდა 1869—1872 წლებში. როგორც ჩანს, ასრულებდა მეორეხარისხოვან როლებს (თვეში იღებდა ხელფასს 20—30 მან.) (იხ. ცსსა, საქ. № 31, 25).

სხვა ცნობებს ლიდინ 2-ის შესახებ ვერ მივაკვლიეთ.

627. „Пустяки“ — ვ. მ. როჟანოვის ვოდევილი.

628. „Макар Алекс. Губкин“, „Макар Алексеевич Губкин“ — или продолжение студента, артиста—хориста и афериста“ — პ. ი. გრიგორიევ 1-ის ერთმოქმედებიანი ოპერეტა.
629. Сервантес — მიგელ სერვანტეს დე საავედრა (1547—1616) — დიდი ესპანელი მწერალი.
630. Тютчев — თეოდორე ივანეს ძე ტიუტჩევი (1803—1873) — რუსი პოეტი.
631. კ. თუმანიშვილის ეს წერილი იხ. გთ, № 1085.
632. Аламир — „ველიზარის“ მოქმედი პირი.
633. კ. თუმანიშვილის ეს წერილი დატულია გთ, № 1095.
634. Луэ — ტალია ლუე — კოლორატურული სოპრანო, მოწონებას იმსახურებდა თბილისელ მაყურებლებში. 1877 წ. ის მიწვიეს პეტერბურგის იტალიურ ოპერაში.
- კ. თუმანიშვილის წერილში ლაპარაკია მის საბენეფისო სპექტაკლზე, რომელიც 1876 წ. 27 ნოემბერს ჩატარდა (იხ. „ТВ“, 1877, № 178).
635. „Травиата“ — დიდი იტალიელი კომპოზიტორის ჯუზეპე ვერდის ოპერა, რომელიც მან შექმნა ვენეციაში 1853 წელს.
636. Патти — ადელინა პატი (1843—1919) — გაზოჩენილი მომღერალი ქალი, კოლორატურული სოპრანო, შვიდი წლის ასაკიდან მართავდა კონცერტებს (იხ. Вольц, Шестьдесят пять лет в театре, М., 1928, გვ. 51, 54; „ЕИТ“, 1909, вып. 6—7, გვ. 167—168).
637. „Иверия“ — „ივერია. საპოლიტიკო და სალიტერატურო გაზეთი“ (1877—1885) — რედაქტორები სხვადასხვა დროს: ილ. ჭავჭავაძე (1877—1880); ილ. ჭავჭავაძე და ს. მესხი (1881); ილ. ჭავჭავაძე და ივ. მაჩაბელი (1882—1884); ილ. ჭავჭავაძე (1885) — გამომცემელი — ილ. ჭავჭავაძე.
638. ვასილ თუმანიშვილი ამ პერიოდში მოსკოვში იმყოფებოდა.
639. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დატულია მთ, № 835, 19—20 წ.
640. მ. თუმანიშვილის 1871 წ. 31 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი იხ. გვ. 54—55.
641. ანასტასიას, ვასოსა და კოტეს ამ წერილებს ვერ მივაკვლიეთ.

642. მ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

643. Богишич — ნოვოროსიის უნივერსიტეტის პროფესორი, ჩეხი. ოდესის სტუდენტთა არეულობა დაიწყო ბოგეშიჩთან მომხდარი ინციდენტის გამო (იხ. გ. თუმანიშვილის 1871 წ. 29 ოქტომბრით დათარიღებული წერილი, მთ. № 835, 15r—16v).

644. Воронцов — მიხეილ ვორონცოვი (1782—1856) — სახელმწიფო მოღვაწე, გენერალ-ფელდმარშალი, 1844—1854 წლებში მეფისნაცვალ კავკასიაში.

645. ოდესის თეატრის ანტრეპრენიორი ამ დროს იყო კონსტანტინე თეოდორის ძე ბერგი (მისი ნამდვილი გვარია კლერი) (1824—1882) — პროვინციის მსახიობი და რეჟისორი (იხ. Медведев, П. М., Воспоминания, Л., 1929, გვ. 132, 267, 271, 284; 285, 300, 306—308; С. Г., Воспоминания о театре 1867—1897, Киев, 1898, „ИВ“, 1912, июнь, გვ. 114).

646. Шумский — სერგი ვასილის ძე შუმსკი (ნამდვილი გვარია ჩენსოკოვი) (1821—1878) — მოსკოვის მცირე თეატრის მსახიობი 1841 წლიდან (იხ. Копорчевский, Л. А., Сергей Васильевич Шумский, Из воспоминания о московском театре, „ЕИТ“, сезон 1895—1896 гг., прилож., 1935, К., 3, Спб., 1897; Синельников, Шестьдесят лет на сцене, Харьков, გვ. 135, 185, Южин-Сумбатов, Воспоминания, записи, статьи, М.—Л., 1941, გვ. 19, 22—30, 260, 264, 342, 421, 439, 470—472, 479, 563, 572, 573, 575; „К“, 1871, № 20).

647. Иловайский — გრიგოლ ივანეს ძე ილოვაისკი (1839—1871) — პროვინციის მსახიობი. მოღვაწეობდა ყაზანში, სარატოვში, ხარკოვში, კიევში, სიმბირსკში, კრონშტადტში. 1869 წ. აგვისტოში იგი ჩამოვიდა თბილისში, სადაც წარმატებით მოღვაწეობდა 1871 წლამდე (იხ. „К“, 1871, №№ 13, 54; ცსსა, ფ. 482, საქ. № 31, 25r).

648. ი. მესხი — ივანე სვიმონის ძე მესხი [1849—1932) — საზოგადო მოღვაწე, ჟურნალისტი, გაზ. „დროების“ თანამშრომელი. სწავლობდა პეტერბურგის სამხედრო-საექიმო აკადემიაში, შეზღვევ ციურიხში. აქ იგი შევიდა სამედიცინო ფაკულტეტზე, მაგრამ სწავლის ფულის გადაუხდელობის გამო იძულებული გახდა დაეტოვებინა უნივერსიტეტი და შესულიყო პედაგოგიურ უნივერსიტეტში. ი. მესხი იყო ჯერ ციურიხის „უღელის“ მდივანი, ხოლო შემდეგ ჟენევის „უღელის“ ფაქტიური ხელმძღვანელი. ციუ-

რიხში ყოფნის დროს მან შეადგინა არითმეტიკის სახელმძღვანელო-სახალხო სკოლებისათვის.

ივ. მესხმა თარგმნა გოგოლის „შინელი“ და დობროლუბოვის და ნეკრასოვის თხზულებანი (იხ. დ. მესხი, მოგონებანი, თბ., 1940 წ., გვ. 34—39).

649. ვლ. ნიკოლაძე—ვლადიმერ ნიკოლაძე (1850—1872)—ვ. ნიკოლაძე უმაღლესი ცოდნის მისაღებად გაემგზავრა ციურიხში, მაგრამ ნახევარი წლის შემდეგ 1871 წ. დეკემბერში გარდაიცვალა (იხ. ივ. მესხი, ნეკროლოგი, „დრ“, 1872, № 22).

650. პავლე თუმანოვი — საზოგადო მოღვაწე, ქუთაისის საურთიერთო ნდობის საზოგადოების გამგეობის თავმჯდომარე, ქართული ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საზოგადოების მზრუნველი წევრი, შემდეგში თავადაზნაურთა მარშალი (იხ. ჭიჭინაძე, ქართველი კათოლიკეები ყველა ასპარეზზე და ზოგი რამ წერილები დასავლეთ საქართველოზე, თბ., 1905, გვ. 40—41).

651. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია მთ, № 835, 38—39 v.

652. იგულისხმება მ. თუმანიშვილის 1872 წ. 1 მარტით დათარიღებული წერილი (იხ. მთ, № 506, 53—54v).

653. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

654. დასახელებული სტატიის ზუსტი სათაური ასეთია: „საზოგადო საქმეები, ბანკის საქმე ჩვენში“, „ქრ“, 1872, № 6, გვ. 161—195.

655. „Кредитное дело“ — არა სრულად პირველად გამოქვეყნებული იყო 1861 წ. „სოვერემნიკში“, ხოლო მთლიანი სახით — 1905—1906 წლებში გამოცემულ ჩერნიშევსკის თხზულებათა სრულ კრებულში.

656. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია მთ, № 835, 60—62.

657. ბაბალეს 1873 წ. 8 იანვრით დათარიღებული წერილი იხ. გვ. 98—99.

658. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია გთ, № 178, 4—7v.

659. მ. თუმანიშვილის ეს წერილი იხ. გვ. 79—82.

660. მ. თუმანიშვილის 1873 წ. 21 სექტემბრით დათარიღებული წერილი იხ. მთ. № 506.

661. Альбер — მალაზიის პატრონი.

662. „Судебные уставы“ — „Судебные уставы 20 ноября 1864 года с разъяснением кассационных департаментов правительствующего сената“, СПб, М., 1873 г.

663. X том „Свода Законов“ — „Свод Законов Российской империи“, გამოდიოდა პეტერბურგში.

664. „Уложения о наказаниях“ — „Уложение о наказаниях уголовных и исправительных“, გამოდიოდა პეტერბურგში.

665. Зритель — კონსტანტინე ბებუთოვის ფსევდონიმი.

666. Офелия — „პამლეტის“ ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი პირი.

667. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია გთ, № 178, 22—24v.

668. მ. თუმანიშვილის 1873 წ. 31 დეკემბრით დათარიღებული წერილი იხ. გვ. 82—83.

669. მ. თუმანიშვილის 1874 წ. 5 თებერვლით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 506, 124—127 v.

670 С. И. Псаров — სოლომონ ფსაროვი — ივანე ფსაროვის ბიძა (იხ. მ. თუმანიშვილის 1874 წ. 12 თებერვლით დათარიღებული წერილი, მთ, № 506, 128r).

671. იგულისხმება მ. თუმანიშვილის 1874 წ. 12 თებერვლით დათარიღებული წერილი (იხ. მთ, № 506, 128—129v).

672. 1873 წ. „კრებულის“ უკანასკნელ ნომერში მოთავსებულია ნ. ნიკოლაძის — სკანდელის შემდეგი წერილები: „ჩვენი მწერლობა“ (1873, № 7, გვ. 171—232); „თანამედროვე მწერლობა (ანრი როშფორი)“ (1873, № 8, გვ. 193—267).

673. მეველე — დავით მიქელაძე (1844—1918) — საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი და ჟურნალისტი. უმაღლესი განათლება მიიღო საფრანგეთში. 1873 წ. პარიზში ნ. ნიკოლაძესა და პ. იზმაილოვთან ერთად გამოსცა არალეგალური ქართული გაზ. „დროშა“. ის იყო „დროშებისა“ და „ივერიის“ აქტიური თანამშრომელი, 90-იან წლებში კი — „ივერიის“ ფაქტიური რედაქტორი. მისი ფსევდონიმებია: „მეველე“, „დ. ყულაშელი“ და „დ. ზურაბიშვილი“ (იხ. ს. მგალობლიშვილი, მოგონებები, თბ., 1938, გვ. 168, 261; გ. ლასხიშვილი, მემუარები, თბ., 1934, გვ. 83, 84; ნ. ნიკოლაძე, რჩ. ნაწ. ტ. II, თბ., 1934, გვ. 154, 406).

674. Андре Лео — ლიტერატურული ფსევდონიმი ლეონიდ შანსესი (1892—1900); ფრანგი მწერალი ქალი და პუბლი-

ცისტი, მონაწილეობას იღებდა 1871 წ. პარიზის კომუნაში. დაიწყო ნაწარმოებებიდან რუსულ ენაზე თარგმნილია „ალინა“, მოსკოვი, 1870, „იდეალი სოფელში“, ს. პ., 1869; „სამარცხვინო ქორწინება“, ს. პ., 1871.

675. Окт. Фелье — ოქტავ ფელიე (1821—1890)—ფრანგი მწერალი, ავტორი რომანების, მოთხრობების, დრამებისა და ვოდევილების.

გ. თუმანიშვილმა ფელიეს რომანებიდან წაიკითხა „რომანი ერთი საცოდავი ახალგაზრდა კაცისა“ (იხ. გთ, № 178, 20r).

676. Бэкон — ფრენსის ბეკონი (1561—1626)—გამოჩენილი ინგლისელი ფილოსოფოსი-მატერიალისტი.

677. ივულისხმება მ. თუმანიშვილის 1874 წ. 12 თებერვლით დათარიღებული წერილი, იხ. მთ, № 506, 129r-v.

678. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

679. Горбунов — ივანე თეოდორეს ძე გორბუნოვი (1831—1895) — მსახიობი და მწერალი. მისი თხზულებებია: „Первые русские придворные комедианты“, „Московский театр в XVIII и XIX столетия“, „Драматические деятели в биографиях“, „От основания русского театра до нашего времени“ და სხვ. 1855 წლიდან სიკვდილამდე იგი მსახურობდა ალექსანდრინის თეატრში (იხ. Гершен, А. И., Соч., М, 1949, გვ. 238; Григорьев, Ап., „Эпоха“, 1864, № 3, გვ. 232—240; იქვე, № 6, გვ. 245, 248, 249; „Студия“, М., 1911, № 10, გვ. 4—5; № 11, გვ. 5—7; № 12, გვ. 1—6; „ЕИТ“, сезон 1895—1896, СПб., 1896, გვ. 492—495; Шереметьев, П., Отзвуки рассказов И. Ф. Горбунова (1883—1895), СПб, 1901; Кузнецов, Е., Иван Федорович Горбунов, Л., 1947.

680. „Одес. Вестник“ — „Одесский Вестник“ — გაზეთი, გამოდიოდა 1827—1893 წლებში, ოდესაში, 1827 წ. რუსულ და ფრანგულ ენებზე. გამომცემელი რედაქტორები სხვადასხვა დროს: ლევინი, ბრუნოვი, პ. ა. ზელიონი, ს. ი. ლომიციკი, ვ. კირხნერი და სხვ.

681. „Рус. Слово“ — „Русское слово“ — ყოველთვიური ლიტერატურულ-პოლიტიკური ჟურნალი. გამოდიოდა პეტერბურგში 1859—1866 წლებში, დააარსა გ. ა. კუშმლეგ-ბეზბოროდკომ. 1859 წლიდან მისი თანარედაქტორი იყო ი. პ. პოლონსკი. 1860 წ. რედაქტორად დაინიშნა გ. ე. ბლაგოსვეტლოვი, რომელმაც შემოიკრიბა დემოკრატიული მიმართულების მწერლები:

ვ. ა. ზაიცევი, ნ. ვ. შელგუნოვი და სხვ. 1861 წ. ამ ჟურნალის აქტიური თანამშრომელი გახდა დ. პისარევი. პისარევის დემოკრატიულ-რევოლუციონური სტატიების გამო 1862 წ. ცენზურის მიერ ჟურნალის გამოცემა 8 თვით შეწყდა, ხოლო პისარევი და-აპატიმრეს. გადასახლებაში მყოფი პისარევი კვლავ განაგრძობდა აქტიურ თანამშრომლობას „რუსკოე სლოვოში“. 1866 წ. მთავრობის განკარგულებით ჟურნალი დაიხურა.

682. იგულისხმება კალანტაროვის კომედია „Нравы Грузии“ (იხ. კომენტარი 270).

683. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დატულია გთ, № 278, გვ. 25r-v.

684. ანასტასიას და კონსტანტინეს 1874 წ. 19 თებერვლით დათარიღებულ წერილებს ვერ მივაკვლიეთ.

685. იგულისხმება ერიწოვის რეცენზია „Армянская сцена в Тифлисе“, რომელშიაც ავტორი მკაცრად აკრიტიკებს გ. კალანტაროვის პიესას „თბილისის ზნე-ჩვეულებანი“ (იხ. „ჩ“, 1874, № 20).

686. „კიკოლიკას ცხოვრება“ — იგულისხმება გ. წერეთლის ნაწარმოები „მგზავრის წიგნები“ ანუ „კიკოლიკი, ჩიკოლიკი, და კუდაბზიკა“, რომელიც იბეჭდებოდა 1873 წ. ჟურნალ „კრებულში“.

687. ნიკ. დოლობერიძე — ნიკოლოზ ბესარიონის ძე დოლობერიძე (1838—1911) — საზოგადო მოღვაწე, მასწავლებელი, მესტამბე (იხ. გ. ლასხიშვილი, მემუარები, ტფ., 1934, გვ. 154—155; კ. მეძველია, თერგდალეულები და რუსეთის სამოციანი წლების რევოლუციონერი მოღვაწეები, თბ., 1959 წ., გვ. 245—251; „ძველი საქართველო“, ტ. II, 1913, გვ. 12—20; ზ. ჭიჭინაძე, ნიკოლოზ ბესარიონის ძე და ქართული სტამბა 1627—1913 წ.).

688. „Разбойники“ — ოფენბახის ოპერეტა.

689. „Венецианский купец“ — შექსპირის ნაწარმოები.

690. იგულისხმება შექსპირის ტრაგედია „მეფე ლირი.“

691. Кент — შექსპირის ტრაგედიის „მეფე ლირის“ ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი პირი.

692. Прудон — პიერ ჟოზეფ პრუდონი (1809—1865) — ფრანგი წვრილბურჟუაზიული პუბლიცისტი და სოციოლოგი, ვულგარული ეკონომისტი, ანარქიზმის ერთ-ერთი ფუძემდებელი.

693. Гамбетта — ლეონ მიშელ გამბეტა (1834—1882) — საფრანგეთის პოლიტიკური მოღვაწე, პროფესიით ვეჭილი, შესანიშნავი ორატორი. 1870 წ. არჩეულ იქნა დეპუტატთა პალატის

პრეზიდენტად, მეთაურობდა რესპუბლიკანურ ოპოზიციას იმპერატორის წინააღმდეგ.

694. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია ათ, № 363.

695. მ. თუმანიშვილის 1875 წ. 21 იანვრით დათარიღებულ წერლს ვერ მივაკვლიეთ.

696. ან. თუმანიშვილის 1875 წ. 14 იანვრით დათარიღებულ წერილის ვერ მივაკვლიეთ, ხოლო 1875 წ. 21 იანვრით დათარიღებული წერილი იხ. გთ, № 1076, მე-20 წერილი.

697. 1875 წ. „რუსკი ვესტნიკში“ იბეჭდებოდა ტოლსტოის რომანი „ანა კარენინა“.

698. Токвилль — ალექსის ტოკველი (1805—1850)—გრაფი, ფრანგი პუბლიცისტი, ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე.

699. Рошфор — ანრი როშფორი (1830—1973) — ფრანგი პოლიტიკური მოღვაწე და პუბლიცისტი, გამომცემელი გაზ. „მარსელიოზის“.

როშფორის წერილი „ახალი ფანარი“ დაიბეჭდა ნიუ-იორკის გაზეთში „New-York Herald“, 1874 წ. 31 მაისს. ნაწყვეტები ამ წერილიდან თარგმნილია რუსულ ენაზე (იხ. „ТВ“, 1874, № 67).

700. Мак-Магон — საფრანგეთის რესპუბლიკის მარშალი და პრეზიდენტი.

701. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია გთ, № 179, გვ. 1რ-2ვ.

702. ან. თუმანიშვილის 1875 წ. 18 თებერვლით დათარიღებულ წერილს ვერ მივაკვლიეთ, ხოლო იმავე წლის 25 თებერვლით დათარიღებული წერილი იხ. მთ, № 1976, 41რ—42ვ.

703. იგულისხმება აკ. წერეთლის რომანი „იმერლები“.

704. იგულისხმება ნოვოროსიის უნივერსიტეტის პროფ. შპილევსკი (იხ. ათ, № 363).

705. Головинский проспект — ამჟამად რუსთაველის პროსპექტი.

706. გ. თუმანიშვილის ეს წერილი დაცულია ათ, № 363.

707. გ. თუმანიშვილის 1875 წ. 12 მარტით დათარიღებული წერილი იხ. გვ. 148—149

708. Джапаридзе — ბესარიონ ჯაფარიძე (1846—1877 წ.) — პუბლიცისტი, გაზ. „დროების“ აქტიური თანამშრომელი, ჟენევაში ქართველი ახალგაზრდების მიერ დაარსებული საზოგადოების „უღელის“ ერთ-ერთი აქტიური წევრი (იხ. „ივ“, 1877,

№ 44, გვ. 12—16; ს. ხუნდაძე, მასალები ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისათვის, 1949, გვ. 144).

709. Карл Фохт — კარლ ფოხტი (1817—1895) — გამოჩენილი გერმანელი ბუნებისმეტყველი.

710. გ. თუმანიშვილის 1875 წ. 4 მაისით დათარიღებული წერილი დაცულია გთ, № 479.

711 გ. თუმანიშვილი გულისხმობს ვასოსა და კოტეს მონაწილეობას გიმნაზიაში გამართულ სპექტაკლზე (იხ. ვ. თუმანიშვილის 1875 წ. 18 აპრილით დათარიღებული წერილი).

712. იგულისხმება ან. თუმანიშვილის 1875 წ. 18 აპრილით დათარიღებული წერილი, გვ. 121—122.

713. Шелгунов — ნიკოლოზ ვასილის ძე შელგუნოვი (1824—1891) — რუსი საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი, ფილოსოფოსი, ლიტერატურის კრიტიკოსი.

714. „Дело“ — ყოველთვიური მეცნიერულ-ლიტერატურულ-რული ჟურნალი, გამოდიოდა პეტერბურგში 1866—1888 წლებში. ოფიც. რედ. — ნ. ი. შელგინო, ფაქტიური — გ. ე. ბლაგოსვეტლოვი. „Дело“ ითვლებოდა პროგრესულ ჟურნალად. 1880 წ. ამ ჟურნალს რედაქტორობდა ნ. ვ. შელგუნოვი.

715. ამ წიგნში გამოქვეყნებული გ. თუმანიშვილის ყველა წერილი ვასილისადმი დაცულია ვ. თუმანიშვილისა და კ. თუმანიშვილის პირად საარქივო ფონდში, № 64.

716. Палибин — ნ. პალიბინი — ჟურნალისტი. თანამშრომლობდა „კავკაზში“, ამავე დროს კითხულობდა ლექციებს „თბილისის წრეში“ (იხ. „Изд. Кавк. отд. Имп. русск. географ. общества, 1896, X, № 2; „К“, 1891, № 35).

717. Юшков — ვლადიმერ იუშკოვი — თბილისის რეალური სასწავლებლის რუსული ენისა და სიტყვიერების მასწავლებელი (იხ. „Кк на 1879 г.“, გვ. 78, 112).

718. Плещеев — ალექსი ნიკოლოზის ძე პლემჟეევი (1825—1893) — რუსი პოეტი.

719. Тутаев — ალალო თუთაევი (გარ. 1912 წ.) — მწერალი-დრამატურგი (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспоминания, кн. I, 1913, Тиф., გვ. 168, 170, 173; „თეზი“, 1912, № 73, გვ. 2).

გ. თუმანიშვილმა ალ. თუთაევის კომედიასზე „ცოლი ვიტროო თუ ფული“ (წარმოდგენილი იყო თბილისში 1877 წ. 21 აგვისტოს)

დაწერა რეცენზია, რომელშიაც იგი მკაცრად აკრიტიკებდა თაევის კომედიას (იხ. „დროების კორესპონდენცია“, „დრ“, 1777, № 13). გ. თუმანიშვილის რეცენზიის საპასუხოდ გაზ. „დროებაში“ ციმაკურიძის ხელმოწერით დაიბეჭდა წერილი „უფ. ალალო თუთაევის კომედიაზე“, რომელშიც წერილის ავტორი არ ეთანხმება გ. თუმანიშვილს ალ. თუთაევის კომედიის შეფასებაში (იხ. „დრ“, 1877, № 140).

720. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის საპასუხო წერილი ციმაკურიძის (თუთაევის) მიმართ, რომელიც გამოქვეყნდა 1877 წ. გაზ. „დროებაში“ (№ 142) სათაურით „უფალ ციმაკურიძეს“.

721. იხ. ალალო თუთაევის წერილი „კიდევ ჩემი კომედიის თაობაზე“ („დრ“, 1877, № 158).

722. Гамрекели—ნიკოლოზ გამრეკელი (გარდ. 1896 წ.)— ისტორიკოსი, პუბლიცისტი, ჟურნ. „ცისკრისა“ და „დროების“ თანამშრომელი (იხ. „კვ“, 1896, № 38, გვ. 672).

723. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის რეცენზია ნ. გამრეკელის მიერ თარგმნილ წიგნზე „წესდება სასჯელზედა, რომელთაცა გადასწყვეტენ მომრიგებელნი მსაჯულნი“ (იხ. „დრ.“, 1877, № 148).

724. Хеладзе — ექვთიმე ხელაძე (1845 — 1905) — მესტამბე, გამომცემელი.

725. Чугурети — თბილისის ერთ-ერთი უბანი, ამჟამად ოქტომბრის რაიონი.

726. А. Пальм—ა. ი. პალმი — რუსი დრამატურგი და მსახიობი (იხ. Мичурин-Самойлова, Полвека на сцене Александринского театра, 1935, გვ. 196; Зограф, М. Г., Малый театр, М., 1960, გვ. 262, 272 — 275, 299, 571, 588, 593, 602, 603; Немирович-Данченко, В., Первые театральные воспоминания, „НМ“, 1943, № 1, გვ. 100 — 101; „ТВ“, 1878, № 80, 120).

727. მოლიერის კომედია „ჟორჯ-დანდენი“ გ. თუმანიშვილმა გადმოთარგმნა 1877 წ. ფრანგული ენიდან და დაბეჭდა 1878 წ. „ალმანახში“.

გ. თუმანიშვილის „ჟორჯ-დანდენის“ თარგმანი ქართულ სცენაზე წარმოდგენილ იქნა 1879 წ. 26 სექტემბერს სცენის მოყვარეთა მიერ „ტიფლისკი ვესტნიკის“ რედაქციის შენობაში. სპექტაკლში მონაწილეობას იღებდნენ: კოტე ყიფიანი, ვ. ავალიშვილი, ნ. ავალიშვილი, ვ. აბაშიძე, მ. საფაროვა, ავქ. ცაგარელი, ზ. მაჩაბელი და სხვ. (იხ. Г. Гуманов, Характеристики и воспоминания, 1905, გვ. 171 — 172; „დრ“, 1879, № 200, 3. გვ. — 4).

728. გ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

729. გ. თუმანიშვილის „ქართული ალმანახი“-ის 1 ტომი გამოიცა 1878 წ.

730. А. л. Чавчаваძე — ალექსანდრე ქავკაზადე (1786 — 1846) — ქართველი პოეტი.

731. კონსტანტინე ბებუთოვის სასამართლო პროცესი იხ. „ТВ“, 1877, №№ 2, 42, 243, 244, 245, 252, 259, 261, 263, 273.

გ. თუმანიშვილმა ვასილს უთუოდ გაუგზავნა „ტიფლისკი ვესტნიკის“ შემდეგი ნომრები: 242, 243, 244, 245, 252, ვინაიდან მომდევნო ნომერი 259 გამოვიდა 23 ნოემბერს, ხოლო გ. თუმანიშვილის ეს წერილი 1877 წ. 22 ნოემბრითაა დათარიღებული.

732. იგულისხმება ალ. თუთაევის წერილი „კიდევ ჩემი კომედიის შესახებ“ (იხ. „დრ“, 1877, № 158).

733. Вера — თბილისის ერთ-ერთი უბანი, შექმნილი ძველად არსებული ვერა სოფლის ტერიტორიაზე, რომელიც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა. ამჟამად ეს უბანი ორჯონიკიძის სახ. რაიონში შედის.

734. „Обзор“ — გაზეთი. გამოდიოდა თბილისში 1878 — 1880 წლებში. რედაქტ. - გამომცემელი — ნიკო ნიკოლაძე.

735. სტადლინის პროცესი იხ. „ТВ“, 1877, №№ 272, 284.

736. „Что не я“ — პ. ა. ოპოჩინინის (1853 — 1907) ფსევდონიმი. ოპოჩინინი თავისი დროისათვის ცნობილი ჟურნალისტი იყო. გარდა პუბლიცისტური წერილებისა, წერდა ლექსებს, ფელეტონებსა და დრამატული ჟანრის ნაწარმოებებს. ამავე დროს ის იყო მსახიობი და კარგი ორატორი. ერთ ხანს რედაქტორობდა გაზ. „კავკაზს“. თანამშრომლობდა „ტიფლისკი ვესტნიკში“, „ფალანგაში“, „გოლოსში“, „ნოვოე ობოზრენიეში“ (დედა ოპოჩინინისა იყო ორბელიანის ქალი) (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспоминания, кн. III, Тиф., 1908, გვ. 65—84).

737. „Русская газета“ — პოლიტიკური, საზოგადოებრივი და ლიტერატურული გაზეთი, გამოდიოდა მოსკოვში 1877 — 1882 წლებში, გამომცემელი - რედაქტორი — ა. ა. ალექსანდროვსკი, ი. ი. სმირნოვი, ნ. ი. პასტუხოვი და სხვ.

738. ოპოჩინინის („Что не я“) ფელეტონები იბეჭდებოდა სათაურით „На сегодня“ (იხ. „ТВ“, 1878, №№ 24, 29, 42, 45 და სხვ.).

739. იგულისხმება ანრი როზფორის წერილი „Письма о Франции. Маршал или президент?“ როზფორის სტატია ეხება საფ-

რანგეთის მარშალს მაკ-მაგონს, დაწერილია 1877 წ. 13
ბერს, ჟენევაში (იხ. „ОН“, 1878, № 5).

740. Луи Блан (1811 — 182) — ფრანგული უტოპიური
სოციალიზმის წარმომადგენელი, ისტორიკოსი და ჟურნალისტი.

741. Старицкий — ეგნატე პავლეს ძე სტარიცი — თბილისის
სასამართლო პალატის სამიჯნო დეპარტამენტის თავმჯდომარე (იხ.
„КК на 1879 г.“, გვ. 120).

742. Остен Сакен — მაქსიმოლიანე ალექსანდრეს ძე ფონ-
დერ-ოსტენ-საკენი — თბილისის გუბერნატორი 1877 — 1878 წლებ-
ში (იხ. „КК на 1877 г.“, отд. III, გვ. 26; „КК на 1879 г.“, отд.
III, გვ. 89).

743. Чилаев — მიხეილ ეგნატეს ძე ჭილაევი — საბაჟო ოლ-
ქის უფროსი (იხ. „КК на 1876 г.“, отд. III, გვ. 13).

744. Гагарин — კონსტანტინე დიმიტრის ძე გაგარინი —
1877 წ. ქუთაისის გუბერნიის ვიცე-გუბერნატორი, 1878 წლიდან
თბილისის გუბერნატორი (იხ. „КК на 1877 г.“, გვ. 23; „КК на
1878 г.“, გვ. 23, 33, 92; „КК на 1879 г.“, გვ. 120).

745. Досужев — ა. ნ. ოსტროვსკის პიესის „Тяжелые
дни“ ერთ-ერთი მოქმედი პირი.

746. ვ. თუმანიშვილის ამ წერილსა და კორესპონდენციას ვერ
მივაკვლიეთ.

747. ანასტასიას ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

748. Мирзоев — გ. ზ. მირზოევი (1856 — 1902) — საზოგადო
მოღვაწე და მასწავლებელი, საფუძველი ჩაუყარა სომხური წიგნე-
ბის გამომცემლობის საზოგადოებას, რომელმაც 200-მდე პოპულა-
რული წიგნი გამოსცა. გარდა ამისა, 1882 წ. გ. მირზოევემა დაა-
არსა სომხური ჟურნალი „ალბიური“ (იხ. „НО“, 1902, № 6222,
გვ. 3).

749. იგულისხმება ნიკოლოზ ზურაბის ძე მირზოევი. სწავ-
ლობდა ოდესაში ნოვოროსიის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფა-
კულტეტზე. 90-იან წლებში იგი იყო თბილისის საქალაქო დუმის
ხმოსანი (იხ. გთ, № 177; № 489, 1 г- v; № 1083; „КК на
1889“, გვ. 114).

750. ვ. თუმანიშვილის „ალმანახის“ მე-2 წიგნი გამოვიდა
1879 წელს.

751. Кольцова — ო. ვ. კოლცოვა — რუსი მსახიობი, ან.
გაჟირებული პალმის მიერ, თამაშობდა ოპერეტებში. 1878 წ. აპ-
რილში მან თბილისის სცენაზე შეასრულა გალათეას როლი ოპე-

რეტაში „მშვენიერი გალათეა“ (იხ. „ტბ“, 1878, № 95). 1878 წ. 17 მაისს მან პირველად ითამაშა ლეკოკის ოპერეტაში „მშვენიერი კუნძული“ (იხ. „ტბ“, 1878, № 110).

752. Холодов — რუსი მსახიობი — ანგაჟირებული პალმის მიერ. თბილისში ჩამოვიდა 1878 წ. 2 მაისს. პირველად მან თბილისის სცენაზე ითამაშა პოტეხინის დრამაში „Злона дня“ (იხ. „ტბ“, 1878, № 96). თამაშობდა აგრეთვე ოპერეტაში „Петербургские коты“ (იხ. „ონ“, 1979 წ., № 354).

753. Никитин — პავლე ალექსანდრეს ძე ნიკიტინი (1836 — 1880) — მკითხველი (чтец), პეტერბურგის საიმპერატორო თეატრების მსახიობი. ნიკიტინმა თავისი სამსახიობო კარიერა დაიწყო თბილისში, ვორონცოვის დროს. შემდეგ იგი თბილისში ჩამოდიოდა 60 — 70-იან წლებში და ყოველთვის დიდ წარმატებებს აღწევდა (იხ. „ტბ“, 1878, №№ 96, 106; „Суплер“, 1880, № 59, გვ. 1; ЦТМ, Словарь Мельгунова).

754. იგულისხმება სპარსეთის შახი ნასრედინი, რომელიც თბილისში ჩამოვიდა 1878 წ. 2 მაისს (იხ. „კ“, 1878, №№ 98, 99).

755. Жиль-Блаз — „Жиль Блаз де Сантильяна“ — ალენ რენე ლესაჟის (1668 — 1747) რომანი.

756. ვ. თუმანიშვილის ამ წერილს ვერ მივაკვლიეთ.

757. Гогешвили — იაკობ გოგებაშვილი (1840 — 1912) — ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე, მწერალი და პედაგოგი (იხ. იაკობ გოგებაშვილის სახსოვრად, კრებული, თბ., 1913; იაკობ გოგებაშვილი, საიუბილეო კრებული, თბილისის უნივერსიტეტის გამოცემა, 1940; იაკობ გოგებაშვილი, საიუბილეო კრებული, თბ., 1960; გ. თავზიშვილი, იაკობ გოგებაშვილი., თბ., 1949; დ. კასრაძე, იაკობ გოგებაშვილი, ბიოგრაფია, თბ., 1940; დ. ლორთქიფანიძე, დიდი ქართველი პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი, თბ., 1948).

1878 წ. 21 იანვარს „ტიფლისკი ვესტნიკში“ დაბეჭდილია ხელმოუწერელი სტატია „Местная хроника“, რომელშიაც ლაპარაკია გ. თუმანიშვილის „ალმანახზე“. ვფიქრობთ, ეს წერილი გოგებაშვილისა უნდა იყოს.

758. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის წერილი „შარშანდელი ქართველი მწერლობის გადათვალეობა“, რომელშიაც იგი აკრიტიკებს 1877 წ. „ივერიის“ (№ 8) მოწინავეს (იხ. ალმანახი, 1878, გვ. 128 — 131).

759. Якуков — პავლე ანდრიაძე ჟუკოვი — კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს დეპარტამენტის საქმის მწარ-

მოგებლი, „ტიფლისკი ვესტნიკისა“ და „ობზორის“ თანამშრომელი (იხ. „Письма русских литературно-общественных деятелей к Н. Я. Николадзе“, Тб, 1949, გვ. 90, 128; „КК на 1879 г.“, გვ. 8, 11).

760. Борисов — ჟურნალისტი—გაზ, „ობზორის“ აქტიური თანამშრომელი.

761. Френкель — ა. ს. ფრენკელი — გ. „ობზორის“ თანამშრომელი, პეტერბურგელი. მისი რედაქტორობით გამოდიოდა „კავკასკოე ობოზრენიე“ 1887—1888 წლებში (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспоминания“, кн. I, Тиф., 1913, გვ. 56).

762. Гл. Успенский — გლებ ნიკოლოზის ძე უსპენსკი — რუსი ჟურნალისტი. ითვლებოდა ჯერ „ობზორის“, ხოლო შემდეგ „ნოვოე ობოზრენიეს“ თანამშრომლად. სტეპანოვის რედაქტორობის დროს ის იყო მისი მდივანი. ხოლო, როდესაც „ობოზრენიეს“ გამომცემლობა გადავიდა ო. ნიკოლაძის ხელში, პასუხისმგებელ რედაქტორად დანიშნულ იქნა უსპენსკი (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспоминания“, кн. I, Тиф., 1913).

763. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის წერილი „Трудное начало в народном обычном праве и А. Ефименко“ (იხ. „Слово“, 1878, № 1; „ТВ“, № 37).

764. ჟუკოვის წერილი „Туземная печать“ იხ. „Об“, 1878, № 40 (წერილი ხელმოუწერელია). ჟუკოვის ამ წერილის საპასუხოდ ს. მესხმა „დროებაში“ გამოაქვეყნა წერილები „მასლაათი“ (იხ. „დრ“, 1878, № 32) და „ერთი კითხვა უფ. ნიკოლაძეს“ (იხ. „დრ“, 1878, № 33).

765. იგულისხმება ნ. ნიკოლაძის ხელმოუწერელი წერილები „Снова о туземной печати“ (იხ. „Об“, 1878, № 46) და „Последовательность и нравы туземной печати“ („Об“, 1878, № 47).

766. Александрополь — ამჟამად ლენინაკანი.

767. Шелковников — ბეგბუტ მარტიროსის ძე (ბორის მარტინის ძე) შელკოვნიკოვი (დ. 1837 წ.)—1867—1876 წლებში ზაქათალის ოლქის უფროსი; 1876 წ. — პოლკოვნიკი, შავი ზღვის სანაპიროების უფროსი; 1877 წ. — გენერალ-მაიორი, სოხუმის სამხედრო რაზმის უფროსი; შემდეგ — ერზერუმის ოლქის სამხედრო გუბერნატორი. გარდაიცვალა ტიფთ 1878 წ. 10 თებერვალს, დაკრძალულია თბილისში (იხ. Гизетти, О Георгиевских кавалерах, გვ. 196; Потто, Б. М. Шелковников (კრებულში „Братская

помощь армянам“, М., 1897); მისივე, Походные записки о кампании, 1863, ВС, 1869, № 6, გვ. 205 — 206).

768. Гейман—ვასილ ალექსანდრეს ძე გეიმანი (1823—1878)—გენერალ-ლეიტენანტი. აქტიურ მონაწილეობას იღებდა რუსეთ-თურქეთის ომში, მანამდე თავი გამოიჩინა მთიულების წინააღმდეგ ბრძოლაში (იხ. ოლშევსკი, XVI, 148); Словарь кавказских деятелей, Тиф., 1890, გვ. 28).

769. Губский—თედორე ალექსანდრეს ძე—გენერალ-მაიორი (იხ. „Кк на 1878 г.“, გვ. 157).

770. Шахтахтинский—ი. შახტახტინსკი—ჟურნალისტი, „ტიფ. ვესტ“—ის ერთ-ერთი აქტიური თანამშრომელი (იხ. Г. Туманов, Характеристики и воспоминания, кн. I, Тиф., გვ. 53).

771. ნ. ნიკოლაძის რეცენზია „Фельетоны. Воскресные беседы“ გ. თუმანიშვილის „ალმანახზე“ იხ. „О5“, 1879, № 173 (რეცენზია ხელმოუწერელია).

772. А. Сараджев—ალექსანდრე ივანეს ძე სარაჯიშვილი (1851—1914)—საზოგადო მოღვაწე, ჟურნალისტი და პუბლიცისტი. 1901—1903 წლებში „ივერიის“ რედაქტორი, შემდეგ გამომცემელი (იხ. „ძველი საქართველო“, ტ. IV, თბ., 1914—1915 წწ., გვ. 1—6; „განათლება“, 1914; № 6; „თემი“, 1914, №№ 178, 179; „ИВ“, СПб, 1914, т. СХХХVII, № 7, გვ. 367).

ვახ. „დროების“ 1879 წ. № 21-ში მოთავსებულია რეცენზია „მწერლობა“, რომელსაც ხელს აწერს „ა“. რეცენზია ეკუთვნის ალ. სარაჯიშვილს. იგი არჩევს გ. თუმანიშვილის „ალმანახს“ და საგანგებოდ ამახვილებს ყურადღებას გ. თუმანიშვილის სტატიაზე „ახლანდელი ქართული ჟურნალ-გაზეთების მიმოხილვა“. სქოლიოში რედაქტ. ს. მესხი შენიშნავს: „ჩვენ ვერ ვეთანხმებით ჩვენს პატივცემულ თანამშრომელს ამ სტატიის თაობაზედ გამოთქმული აზრში; სტატია „ეხლანდელი ქართ. ჟურნალ-გაზეთების მიმართულება“, ჩვენის აზრით, კრიტიკა კი არ არის, არამედ, უკაცრავად ავტორთან, ბავშვური ტიტინია ერთმანეთის მოწინააღმდეგე ფრაზებისა და უმწიფარი მსჯელობა ისეთ საგანზე, რომელიც ავტორს არ შეუსწავლია.

თუ საჭიროდ დავინახეთ, ჩვენ ამ მოკლე ხანში დაუბრუნდებით ამ სტატიას და ვეცდებით ამ ჩვენი აზრის დამტკიცებას“.

773. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის კრიტიკული სტატია „ეხლანდელი ქართული ჟურნალ-გაზეთების მიმართულება“ (იხ. „ალმანახი“, 1879, გვ. 33—64).

774. Н. Авалов—ნიკოლოზ ავალიშვილი (1844—1929) მონაწილეობდა „ცისკარში“, „მნათობში“. თარგმნიდა უცხოელი მწერლების თხზულებებს. 1869—1872 წლებში რედაქტორ-გამომცემელი სამეცნიერო ჟურნალისა „მნათობი“, ქართული მუდმივი დასის ერთ-ერთი აქტიური წევრი (იხ. ს. ცაიშვილი, ნ. ავალიშვილი, 1955 წ.).

775. Под. Джорджадзе—ნოდარ ჯორჯაძე—ქართული მუდმივი დასის ერთ-ერთი აქტიური წევრი.

776. Тархан Ходжиминасов—თარხან ალექსანდრეს ძე ხოჯამინასოვი — გენერალ-ლეიტენანტი (იხ. „КК на 1879“, გვ. 90).

777. Ант. Корганов—ანტონ სოლომონის ძე კორღანიანი—თბილისის ქალაქის თავი (იხ. „КК на 1878 г.“, გვ. 31).

778. ნ. ნიკოლაძის ხელმოუწერელი წერილი ქალაქის თავის არჩევნების შესახებ (იხ. „Об“, 1879, № 375).

779. რეცენზია გ. თუმანიშვილის „ალმანახზე“ იხ. „К“, 1879, № 38. რეცენზია ხელმოუწერელია, მაგრამ, როგორც გ. თუმანიშვილის წერილიდან ჩანს, იგი ეკუთვნის მაშო წერეთელს.

780. იგულისხმება ნ. დავითაშვილის (ნ. ქანანოვის) რეცენზია „ფიქრი და შენიშვნები“ (იხ. „ივ“, 1879, № 2, გვ. 173—191) და ილ. ჭავჭავაძის ხელმოუწერელი წერილი „სხარტულა“ (იხ. „ივ“, 1879, № 2, გვ. 105—120). რეცენზენტები მკაცრად აკრიტიკებენ გ. თუმანიშვილის „ალმანახს“.

781. Машо Церетели—მაშო ექვთიმეს ას. წერეთელი—გიორგი წერეთლის და. სწავლობდა ვენევაში. ის იყო ერთ-ერთი აქტიური წევრი ქართველი ახალგაზრდების მიერ ვენევაში დაარსებული საზოგადოების „უღელის“ (იხ. პარიზის კომუნარების ქართველი მეგობრები, „საბჭოთა ქალი“, 1958, № 3, გვ. 12—13; С. Иремашвили, Три подруги из „Утели“, „Веч. Тбилиси“, 1963, 23. III, გვ. 3; „ისინი მომზიბლველნი იყვნენ“, „დროშა“, 1963, № 3, გვ. 6—7).

782. Н. Кананов—ნიკოლოზ ქანანოვი—პუბლიცისტი, რედაქტორ-გამომცემელი გაზ. „მოამბის“ (1884). ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ერთმა ნომერმა (იხ. „დრ“, 1883, № 165, № 1—2).

783. Хелтувани — სოფელი ქართლში, სადაც ცხოვრობდა იხილ თუმანიშვილის მამის ოჯახი.

784. იგულისხმება გ. თუმანიშვილის წერილი „ფელეტონი“. ორიოდ სიტყვა სტატიებზე „ფიქრი და შენიშვნა“ და „სხარტულა“ (იხ. „დრ“, 1879, №№ 57, 58).

785. **Мачахელაძე** — ალექსანდრე ჭყონია (1855—1907) — ჟურნალისტი და პუბლიცისტი, გაზ. „დროებისა“ და „შრომისა“ აქტიური თანამშრომელი (მაჭახელაძე მისი ფსევდონიმი).

მაჭახელაძის სტატია „ორიოდე სიტყვა უფ. გ. თუმანიშვილს“ იხ. „დრ“, 1879, № 33.

786. **Арцруни** — იერემია არწრუნი — გრიგოლ და ანდრეას არწრუნების მამა. დიდი ქონების პატრონი. მას ეკუთვნოდა ქარვასლა ყოფილ ერევნის მოედანზე. ამ ქარვასლაში არწრუნმა გახსნა პირველი კერძო თეატრი, რომელსაც „არწრუნისეულ თეატრს“ უწოდებდნენ. შემდეგში თეატრის ეს შენობა სათავადაზნაურო ბანკის ხელში გადავიდა. ამჟამად „არწრუნისეულ თეატრში“ ილ. ჭავჭავაძის სახელობის კლუბია.

787. **Габуния** — ნატო გაბუნია (1859—1910) — გამოჩენილი ქართველი მსახიობი ქალი. 1879 წ. იგი მუშაობს თბილისის პროფესიონალურ თეატრში (იხ. ნატო გაბუნია, ქართული დრამატული საზოგადოების გამოცემა, 1909 წ.; ზურაბიშვილი, ოთხი პორტრეტი (მაკო, ვასო, ნატო, ლადო), თბ., 1948).

788. **იგულისხმება** გ. თუმანიშვილის ბროშურა „ქართული თეატრის საქმე“, რომელიც 1879 წ. დაიბეჭდა.

789. **რეცენზია** გ. თუმანიშვილის მიერ შედგენილი ქართული დრამატული დასის შესახებ იხ. „დრ“, 1879, № 118.

790. **В. Абашидзе** — ვასილ (ვასო) ალექსის ძე აბაშიძე (1854—1926) — ცნობილი ქართველი მსახიობი. იგი ავტორია რამდენიმე პიესის, ეწეოდა აგრეთვე პედაგოგიურ მუშაობასაც (იხ. ვასო აბაშიძე, კრებული, თბ., 1951; ვასილ ალექსის ძე აბაშიძე, 25 წლის სასცენო მოღვაწეობის სახსოვრად, თბ., 1902; ს. გერსამია, ვასო აბაშიძე, თბ., 1949; ი. ზურაბიშვილი, ოთხი პორტრეტი (მაკო, ვასო, ნატო, ლადო), თბ., 1948).

791. **Сапарова** — მარიამ მიხეილის ას. (მაკო) საფაროვა-აბაშიძისა (1860—1940) — საქართველოს სახალხო მსახიობი. წარმატებით ასახიერებდა როგორც კომიკურ, ასევე დრამატულ როლებს (იხ. მისივე, განვლილი გზები და ბილიკები, „მნათობი“, თბ., 1947, № 4, 5; ს. გერსამია, მაკო საფაროვა-აბაშიძისა, თბ., 1940; ი. ზურაბიშვილი, ოთხი პორტრეტი (მაკო, ვასო, ნატო, ლადო), თბ., 1948).

792. **Коте Клипиани** — კონსტანტინე (კოტე) დიმიტრის ძე ყიფიანი (1849—1921) — მსახიობი და მწერალი (იხ. გ. ბუნჩიკაშვილი, კოტე ყიფიანი, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1949,

№ 11, გვ. 3; ს. გერსამია, დაბადებიდან 100 წლის შესრულების გამო, „სახალხო განათლება“, 1949, № 11, გვ. 4; აკ. ფაღვანი, კოტე ყიფიანი, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1936, № 4—5, გვ. 41—45, ნ. ყიფიანი, რამდენიმე სიტყვა კოტე ყიფიანის შესახებ, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1936, № 9—10, გვ. 43—45).

793. Цагарели — აექსენტი ანტონის ძე (1857—1902) — დრამატურგი 1878—1883 წლებში იგი იყო თბილისის თეატრში მსახიობად. სიცოცხლის ბოლო წლებში ის იყო თბილისის სახალხო თეატრის რეჟისორი და მსახიობი. მისი ცნობილი დრამებია: „ხანუმა“, „ქეთო და კოტე“ და სხვ. ცაგარელმა გადმოთარგმნა და გადმოაქეთა რუსულიდან ქართულ ენაზე 20 დრამატული თხზულება, მათ შორის „Доходное место“ და „Волки и овцы“.

794. „Le gendre de M. Poirie“ — ცნობილი ფრანგი დრამატურგის ოჟიეს (1820—1889) კომედია „Gandre de Mr. Poirier“ (1854 წ.).

795. სულთანოვი — გ. თუმანიშვილის სტუდენტობის ამხანაგი (იხ. მახ-ბარონიანცის 1871 წ. 15 დეკემბრით დათარიღებული წერილი გ. თუმანიშვილისადმი, გთ, № 1074).

796. Сарду — სარდუ ვიქტორიენ (1831 — 1908) — ცნობილი ფრანგი დრამატურგი.

797. Пальцына — სწავლობდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში. 1874 წ. სტუდენტთა არეულობაში მონაწილეობის გამო დაითხოვეს უნივერსიტეტიდან და გააგზავნეს თბილისში (იხ. ს. მესხის 1874 წ. დეკემბრით დათარიღებული წერილი ეკ. მელიქიშვილისადმი, „საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე“, 6, თბ., 1963, გვ. 172).

შემოკლებათა განმარტება:

მთ: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მიხეილ თუმანიშვილის პირადი საარქივო ფონდი.

ათ: ანასტასია თუმანიშვილი, იხ. მთ.

გთ: გიორგი თუმანიშვილი, იხ. მთ.

ვთ: ვასილ თუმანიშვილი, იხ. მთ.

კთ: კონსტანტინე თუმანიშვილი, იხ. მთ.

ვეიდენბაუმი, კარტოთეკა, იხ. მთ.

ცსსა: საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.

ЦГИАЛ; ф. оп. ед. хр.: Центральный Государственный Исторический Архив, фонд, опись, единица хранения.

ЦТМ: Московский Государственный Центральный Театральный Музей.

„დრ“: „დროება“.

„თტრ“: „თეატრი“.

„ივ“: „ივერია“.

„კვ“: „კვალი“.

„კრ“: „კრებული“.

„მნ“: „მნათობი“.

„ცის“: „ცისკარი“.

„სასგ“: „სასოფლო გაზეთი“.

„ЕИТ“: „Ежегодник Императорских Театров“.

„ИВ“: „Исторический Вестник“.

„К“: „Кавказ“.

„Кк“: „Кавказский календарь“.

„НМ“: „Новый Мир“.

„НО“: „Новое Обозрение“.

„ОБ“: „Обозрение“.

„РА“: „Русский Архив“.

„ТВ“: „Тифлисский Вестник“.

„ТЛ“: „Тифлисский Листок“.

შირთა სასელები სპიებელი

- აბამელიკოვ ნ. მ. 97, 218
 აბარინოვა ა. ი. 77, 102, 124, 205
 აბაშიძე ვ. ა. 164, 259
 ავალოვ (ავალიშვილი) ნ. ი. 161, 258
 აგაბაბოვ გ. ს. 63
 აგრამოვ მ. ვ. 64, 102, 125, 142, 192
 ადამოვ ა. 63, 82, 190
 აივაზოვ ა. გ. 127, 235
 აივაზოვსკაია 116
 აკიმოვ ნ. ჰ. 70, 72, 74, 78, 80, 196
 აკიმოვი 63, 68, 70, 72, 74, 75, 78, 82, 140, 146, 190
 ალექსანდრ II 50, 52, 84, 85, 96, 103, 170
 ალექსანდრ III 52, 103, 173
 ალბერ 140
 ამილახვაროვ (ამილახვარი) ი. გ. 50, 171
 ანდრე ლ. 143, 247
 ანდრეევსკაია ვ. გ. 52, 59, 66, 174
 ანდრეევსკი ე. ს. 52, 59, 174
 ანდრონიკოვ (ანდრონიკაშვილი) ი. ჰ. 130, 135, 233
 ანდრონიკოვ (ანდრონიკაშვილი) ი. პ. 130, 240
 ანდრონიკოვ (ანდრონიკაშვილი) რამაზ ი. 59, 128, 184
 ანდრონიკოვ (ანდრონიკაშვილი) რევაზ ი. 50, 97, 110, 171
 ანდრონიკოვ ი. ა. 75, 95, 103, 121, 149, 150, 157, 201
 ანისკოვ პ. ვ. 83, 208
 ანტონოვ ჰ. ნ. 92, 213
 ანტონოვიჩ მ. ა. 129, 156, 239
 არგუტინსკაია 117
 არგუტინსკაია მ. მ. 117, 228
 არგუტინსკი 132
 არდი ნ. ი. 77, 132, 133, 204, 205
 არნოლდ ა. დ. 73, 130, 203
 არნოლდ პ. ი. 77, 85, 203
 არსენიევიჩ ა. ვ. 118, 229
 არცრუნი ა. ე. 120, 231
 არცრუნი გ. ე. 59, 60, 67, 119, 127, 185
 არცრუნი ე. 163, 259
 ატილა — 117, 228
 ახვლედიანი ნ. გ. 122, 232
 ბაბალოვ 81
 ბაზილი კ. მ. 53, 177
 ბაირონ 78, 205
 ბაკრაძე 98
 ბარონ ეკს (ობ, პიტოვი, ი. ე.)
 ბასი 75, 201
 ბებუოვი ა. 111
 ბებუოვი ვ. 160
 ბებუოვი კ. ა. 62, 64, 70, 72, 81, 82, 83, 96, 98, 102, 109, 111, 118, 120, 123, 128, 141, 142, 154, 155, 159, 160, 162, 189
 ბებუოვი ლ. 159
 ბებუოვი იუ. 159
 ბელკინ 55, 179
 ბერანჟე 97, 218.
 ბერგ 136
 ბერნე 70, 72, 95, 197
 ბისმარკ 91, 104, 212.
 ბლან ლუი 156, 254

Богданов-Калинский К. М. 57, 92,
181

Богишич 136

Боки 93, 214

Бокий 89, 211

Борисов 160, 256

Бородин 77, 133, 204

Ботин (об. Николадзе Н. Я.)

Боткин С. П. 130, 240

Браун 140

Брем 61, 85, 94, 187

Брянский Д. И. 127, 237

Бурдина Н. В. 129, 239

Бюннель 146

Бэкон 143, 248

Вартанов С. А. 106, 223

Васильев П. П. В. 129, 237

Васильчиков А. И. 59, 154, 184

Вашингтон 88, 211

Верн, Жюль 131, 132, 241

Венявский Г. 53, 175

Виноградов В. И. 77, 204

Вихман Л. Л. 68, 69, 70, 96, 195

Владимир 103, 223

Вольтер 113, 195

Воронковский И. М. 61, 77, 125,
131, 133, 186

Воронцов М. С. 136, 245

Воропаев В. 94, 215

Габуния Н. М. 163, 164, 259

Гаврилов И. М. 133, 243

Гагарин К. Д. 157, 254

Гагарина С. А. 99, 219

Гамбаров (ღამბარაშვილი) 121

Гамбетта 146, 249

Гамрекели Н. 153, 252

Гарсеванов М. Н. 56, 181

Гейман 160, 257

Герцен, А. И. 106, 107, 223

Гетнер 100, 221

Глебова М. М. 94, 102, 113, 125,
132, 216

Гогебашвили Я. С. 159, 160, 255

Гогоберидзе В. Л. 93, 149, 213

Гогоберидзе Д. В. 54, 56, 58, 62, 86,
91, 105, 108, 177

Гогоберидзе Н. В. 145, 249

Гоголь Н. В. 73, 83, 107, 124, 199

Гольмбладт (Голембладт) Э. Р. 94,
216

Голицын Г. С. 50, 171

Головачов А. А. 72, 199

Горбунов И. Ф. 143, 248

Гордиевский 117, 229

Горисели об. Церетели, Е.).

Горяев, Н. В. 126, 132, 134, 235

Грузинский И. А. 101, 222

Губский Ф. А. 160, 257

Гурамова (გურამიშვილი) О. А.
100, 150, 221

Гурчин А. В. 50, 171

Гюго 113, 145

Даниельбеков А. 67, 195

Дарвин 85, 89, 94, 209

Датико 138

Дебрен 132

Денисенко М. С. 96, 218

Джанджугазов 116, 228

Джапаридзе В. 150, 250

ჯობჯობე 134

Джорджадзе Д. Д. 55, 59, 95, 103,
157, 179

Джорджадзе Н. 161, 258

Дидро 113, 226

Диккенс 132, 242

Добров 125, 235

Добролюбов Н. А. 69, 70, 72, 81,
109, 121, 122, 123, 151, 152, 196

Домбровская 115, 227

Дресслер О. И. 89, 211

Дума Б. Р. 131, 241

Евлахов И. И. 64, 86, 133

Екатерина II 113, 226

Желиховский В. И. 56, 58, 59, 85,
87, 90, 92, 94, 95, 113, 124, 125,
180

- Желябов 135
 Жерард 155
 Жуков П. А. 160, 255
 Журин Н. А. 58, 77, 118, 124, 126, 130, 182, 183
- Загурский Л. П. 130, 239
 Задекашвили (იბ. ჟრისტოვ, დ. გ.)
 Залесский П. 67, 194
 Залико 67, 72, 75, 87, 89, 95, 103, 124, 135, 139, 142, 195
 Захарий 83
 Зейдлиц Н. К. 73, 200
 Зиссерман А. 73, 200
 Зритель (იბ. Бебутов К. А.)
 Зубалов (ზუბალაშვილი) К. Я. 60, 185
 Зубалов (ზუბალაშვილი) Л. К. 60, 185
- Иваненко А. А. 49, 89, 132, 134, 170
 Иванов И. А. 86, 90, 94, 106, 116, 128, 209
 Иероним Южный (იბ. Сталинский Э. С.)
 Измайлов П. 86, 90, 150, 155, 159, 209
 Иконников Е. В. 129, 238
 Илиашенко (Илляшенко) Ф. Д. 94, 216
 Илинский Е. 91, 212
 Иловайский 129, 239
 Иловайский Г. И. 136, 245
 Ионесиан Г. 107, 224
 Ионесиан Л. Н. 107, 224
 Иосиф II 113, 227
 Исарлов (ისარლოშვილი) Л. 128, 237
- Кайданов 134
 Калантаров Г. А. 62, 69, 70, 83, 96, 102, 109, 112, 114, 117, 118, 125, 127, 132, 133, 134, 141, 144, 145, 189
 Калисадо 140
 Калхас 164
- Каменский А. Д. 124, 131, 132, 133, 187
 Кананов Н. Д. 123, 162, 258
 Качевская А. Ф. 133, 243
 Квирио 78
 Кедхудова 116
 Киканто 91, 105
 Кипиани Д. И. 131, 158, 240.
 Кипиани Е. Д. 92, 93, 100, 213
 Кипиани К. Д. 164, 259
 Кипиани М. К. 130, 240
 Ключарев 63, 67, 68, 72, 74, 75, 78, 139, 190
 Кобиев (კობიაშვილი) 132,
 Коган 70, 198
 Козлович 152
 Колосова М. И. 127, 236
 Колубанская А. М. 87, 95, 210
 Кольцова О. В. 159, 254
 Коман А. И. 107, 131, 223
 Коменский 107, 224
 Корганов А. С. 162, 258
 Коцебу П. Е. 55, 179
 Кочакидзе Г. М. 117, 229
 Кошут Л. 115, 228
 Краземак Л. 61, 107, 131, 188
 Куглер-Соколова 113, 133, 227
 Кузьмин С. И. 132, 134, 242
 Купер Ф. 123, 233
 Купфер Г. В. 131, 241
- Лазарев Н. 128, 237
 Лаксин 128, 237
 Ламарк 94, 215
 Ларин А. А. 124, 127, 234
 Лассаль 61, 94, 106, 107, 187
 Левашев В. В. 109, 225
 Ленская 133, 242, 243
 Ленский А. П. 64, 72, 125, 129, 133, 134, 191
 Ленский Д. Т. 133, 242
 Линдин П. 133, 243
 Лидина Е. В. 129, 238
 Лордкипанидзе А. 54, 58, 63, 91, 136, 137, 178

Лордкипанидзе К. Б. 100, 116, 128, 220.
 Лорис-Меликова Н. Т. 108, 224
 Лубен А. 96, 218
 Лукашевич К. О. 72, 125, 129, 142, 198
 Луэ Т. 135, 244
 Любская М. И. 133, 243

Майков А. Н. 101, 222
 Макарова 96, 117
 Македонский 116, 228
 Мак-Магон 148, 250
 Мамацев (მამაცაშვილი) И. Х. 94, 215
 Маркс В. П. 61, 107, 129, 131, 132, 188, 189
 Маркс I, Е. С. 61, 107, 188, 189
 Маркс II, О. С. 61, 107, 125, 188 189
 Мачахеладзе (იბ. Чкония А.)
 Мгебров (მგებრიშვილი) С. 80, 81
 Мевелэ (იბ. Микеладзе Д.)
 Мейер Н. О. 59, 184
 Мелик-Мерабова А. 108, 154, 224
 Меликов (მელიქიშვილი) П. Г. 52, 54, 57, 58, 62, 63, 64, 72, 74, 95, 96, 100 101, 150, 174
 Меликов (მელიქიშვილი) С. Г. 97, 145, 218
 Меликова (მელაქიშვილი) Е. Г. 64, 73, 74, 87, 93, 95, 100, 101, 125, 150
 Месхи И. С. 137, 245
 Месхи С. С. 87, 116, 120, 128, 130, 142, 147, 153, 161, 163, 210
 Мивандари А. О. 64, 191
 Микеладзе Д. 142, 247
 Мирайловская 114
 Мирзоев Г. 157, 254
 Мирзоев Н. З. 157, 254
 Мириманов М. 114, 227
 Мириманов Н. 52, 75, 94, 107, 108, 117, 144, 173

Мириманова К. 63, 190
 Мириманова-Туманова М. 52, 175
 Миримановы 108, 224
 Миропольский С. 119, 229
 Мирская 90
 Михаил Николаевич 50, 61, 66, 110, 121, 157, 170
 Михайлова (იბ. Яблочкина I)
 Михайловская Ж. А. 127, 236
 Михайловский Н. К. 91, 212
 Мкртичянц 133, 134
 Модзалевский Л. Н. 107, 224
 Молчанов А. И. 113, 226
 Мольер 57, 92, 180
 Мольтке 91, 104, 212
 Монавардиса 67, 72, 76, 79, 80, 87, 89, 95, 121, 124, 139, 142, 144, 148, 150, 153, 154, 157, 195
 Мрєвлов С. О. 54, 75, 85, 104, 137, 178
 Музиль-Бороздина В. П. 77, 203
 Музиль Н. И. 77, 129, 132, 202, 203
 Мухранский Г. К. 67, 68, 69, 95, 102, 109, 157, 193

Надеждина М. А. 94, 115, 215
 Надилов Р. П. 80, 206
 Надлер Ф. И. 58, 62, 64, 66, 72, 74, 77, 92, 102, 107, 109, 125, 126, 131, 132, 134, 183
 Наполеон I, Бонапарт 117, 228
 Науменко А. А. 101, 222
 Неверов Я. 92, 126, 213.
 Нерон 88, 211
 Никитин П. А. 159, 255
 Николадзе В. Я. 137, 246
 Николадзе Е. Я. 100, 221
 Николадзе Н. Я. 64, 72, 73, 81, 87, 100, 102, 103, 111, 112, 116, 118, 138, 141, 142, 149, 153, 155, 160, 161, 162, 177
 Николадзе О. Я. 100, 221
 Николай, барон 55, 100, 119, 178
 Нильский А. А. 79, 206
 Нодар 49, 89, 124, 129, 135, 170

- Оленина 154
 Оллендорф Г. Г. 87, 211
 Ольга Федоровна 85, 101, 121, 209
 Оникова 93
 Опочинин П. А. 155, 156, 160, 162, 253
 Орбели А. О. 49, 50, 66, 70, 73, 104, 118, 122, 169
 Орбелиани Г. Д. 50, 83, 84, 96, 119, 147, 171.
 Орбелиани М. Ф. 91, 211
 Остен-Сакен М. А. 157, 254
 Островский А. Н. 77, 79, 205
 Оффенбах 91, 126, 212
- Павленков Ф. Ф. 61, 187
 Падалка 126, 235
 Палибин Н. 152, 251
 Пальм А. И. 154, 252
 Пальцына 123, 260
 Патти А. 135, 244
 Пенчинский О. О. 49, 170
 Песталоцци 107, 224
 Петре 67, 87, 95, 142, 147, 195
 Петридзе (об. Умиков (უმისკაშვილი) П. И.)
 Писарев Д. И. 100, 123, 128, 129, 220
 Пигоев И. И. 82, 125, 151, 160, 163, 207
 Плещеев А. Н. 152, 251
 Полевой Н. А. 59, 184
 Полтавцев В. 61, 124, 233
 Помяловский Н. Г. 61, 91, 107, 187
 Потехин Н. А. 124, 234
 Правдин Н. А. 77, 126, 127, 129, 130, 164, 203, 204
 Прибыль 128, 237
 Протасов П. Г. 70, 77, 125, 133, 196
 Прудон 145, 249
 Псаров И. 82, 111, 112, 116, 126, 139, 140, 141, 146, 207
 Псаров С. 142, 144, 247
 Пурцеладзе А. Н. 94, 111, 215
 Пушкин 83, 208.
 Пфаф В. Б. 73, 200
- Рассказов А. А. 129, 238
 Реммерт А. А. 63, 190
 Россель 93, 117, 214
 Ростовцев 132, 133
 Рошфор 148, 156, 250
 Руадзе 98
 Руссо 61, 64, 107, 113, 129, 187
- Садио Ф. 131, 241
 Салиас (Сальяс) 119, 230
 Самойлов В. В. 77, 204
 Сапарова-Абашидзе М. М. 164, 259
 Сараджев (სარაჯიშვილი) 160
 Сараджев (სარაჯიშვილი) А. И. 161, 257
 Сараджева (სარაჯიშვილი) М. З. 120, 231
 Сарду 165, 260
 Светланова (об. Яблочкина II)
 Свифт 95, 217
 Сервантес 133, 244
 Сеченов 85, 90, 105, 106, 124, 143, 209
 Симонович 94, 215
 Симонович 95, 137, 138, 217
 Симонович А. 94, 114, 117, 215
 Скабичевский А. М. 106, 152, 223
 Скандели об. Николадзе Н. Я.)
 Скоров М. В. 113, 226
 Сливицкий П. А. 56, 60, 72, 181
 Смайлс С. 97, 218
 Смит 113, 226
- Соколов Л. И. 56, 58, 60, 61, 62, 64, 66, 70, 77, 81, 90, 94, 107, 113, 114, 124, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 143, 151, 155, 157, 180
 Соллогуб В. А. 53, 85, 87, 94, 136, 137, 175, 176
 Спенсер 99, 104, 219
 Стадлин (Стадлен) А. В. 64, 67, 68, 83, 99, 113, 117, 127, 155, 192
 Сталинский Л. С. 62, 109, 189
 Сталинский Э. С. 56, 60, 73, 114, 129, 152
 Старицкий И. П. 157, 254

- Стефенсон 97, 99, 100, 110, 218
 Страус И. 131
 Стрекалова 127, 236
 Суворин А. С. 119, 151, 199
 Султанов 165, 260
 Сулхан-Иванович 123
 Суслова Н. П. 91, 212
- Гамамшева, В. В. 101
 Гараканова 101, 222
 Гарханов (თარხნიშვილი) И. Р.
 53, 54, 55, 57, 60, 67, 68, 86, 88,
 89, 90, 91, 92, 93, 94, 103, 104
 105, 106, 123, 124, 137, 138, 176
 Гарханов (თარხნიშვილი) И. Д.
 50, 171
 Гарханова-Габашвили Е. Р. 93, 100,
 214
 Темрез (Кастальский) 133, 243
 Тихомиров В. И. 133, 242
 Токвиаль 147, 250
 Толстой Л. Н. 119, 147, 229
 Трачевский А. С. 113, 226
 Труффи И. А. 131, 241
 Туманов (თუმანიშვილი) А. Г. 61, 66,
 186
 Туманов (თუმანიშვილი) А. Д. 52, 173
 Туманов (თუმანიშვილი) А. Р. 53,
 62, 68, 72, 75, 79, 80, 97, 100, 108,
 109, 110, 111, 116, 121, 138, 139,
 141, 142, 146, 149, 176
 Туманов (თუმანიშვილი) З. 111
 Туманов (თუმანიშვილი) З. Г. 61,
 95, 108, 138, 186
 Туманов И. Е. 66.
 194
 Туманов (თუმანიშვილი) И. П. 60,
 185
 Туманов (თუმანიშვილი) И. Ш. 92,
 212
 Туманов (თუმანიშვილი) П. 137, 246
 Туманов (თუმანიშვილი) Я. Д. 52,
 110, 119, 128, 173
 Туманова (თუმანიშვილი) С. 121, 156,
 231
- Туркевич Г. А. 63, 190
 Туролла 130, 240
 Тутаев А. 153, 154, 251
 Тэн 68, 70, 72, 195
 Тютчев Ф. И. 133, 244
- Умиков (უმბიკაშვილი) П. И. 65,
 102, 116, 122, 130, 133, 193
 Успенский Г. Н. 91, 160, 212, 256
 Ушинский К. Д. 119, 230
- Федоров Ф. А. 124, 129, 233
 Федотов А. Ф. 129, 238
 Фелье О. 143, 248
 Филипаки 140
 Фогт К. 150, 251
 Фохт (იხ. Фогт, К)
 Френкель А. С. 160, 256
 Фридрих II 113, 226
- Хеладзе Е. 153, 252
 Химшиев (ხიმშიშვილი) Д. 109,
 224
 Ходжеминасов Т. А. 162, 258
 Холодов 159, 255
 Христов Л. 125
- Цагарели Авксентий А. 164, 260
 Цагарели Александр А. 84, 208, 209
 Цебрикова М. К. 52, 174
 Церетели А. Р. 114, 120, 122, 123,
 131, 147, 148, 161, 227
 Церетели Г. Е. 86, 92, 94, 119, 145,
 153, 210.
 Церетели Е. 81, 141, 207
 Церетели М. Е. 162, 258
 Цимакуридзе (იხ. Тутаев А.)
 Циммерман Э. 86, 209
- Чавчавадзе А. Г. 154, 253
 Чавчавадзе И. Г. 69, 96, 97, 98, 100,
 103, 120, 131, 147, 149, 162, 196.
 Чавчавадзе Н. Д. 98, 219
 Чаладидели (იხ. Кочакидзе Г. М.)
 Челобаев (ჩელობაყაშვილი) А. З.
 93, 96, 98, 158, 214

Чернышевский Н. Г. 61, 138, 187
 Чиковани Г. И. 122, 232
 Чилаев (ქილაევი) М. И. 157, 254
 Читахов 163
 Чкония А. 163, 259
 Шавердов 58, 59, 60, 86, 93, 96, 150, 183
 Шатриан 63, 113, 191
 Шах-Азизов А. Я. 83, 207.
 Шах-Парунов И. 49, 63, 68, 72, 74, 75, 78, 85, 103, 146, 169
 Шахтактинский И. 160, 257
 Шван 133, 242
 Шекспир 117, 145, 229
 Шелгунов Н. В. 151, 251
 Шелковников Б. М. 160, 256
 Шенье 91
 Шервашидзе Г. М. 99, 219
 Шервашидзе Т. М. 99, 219
 Шерр 115, 227
 Шестаковский 135
 Шиллер 126, 235
 Шпилевский 148, 150, 155
 Шпильгаген 106, 223
 Штраус 101
 Шумский С. В. 136, 155, 245
 Щедрин М.Е. 87, 91, 102, 210

Эниколопов Г. Дж. 50, 62, 72, 75, 81, 85, 105, 106, 107, 108, 116, 121, 122, 128, 137, 142, 144, 146, 150, 156, 170
 Эниколопов К. 122, 233
 Эпштейн С. 74, 77, 101, 201.
 Эренчук (Еренчук) С. 49, 63, 65, 70, 77, 78, 82, 137, 140, 141, 146, 149, 152, 169
 Эристави Р. 131, 240
 Эристов (ერისთავი) Г. Д. 57, 87, 141, 181
 Эристов (ერისთავი) Д. Г. 57, 81, 87, 89, 98, 99, 100, 101, 102, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 127, 131, 134, 139, 155, 161, 163, 181, 182
 Эристов (ერისთავი) И. 98, 219
 Эрицов (Ерицов) А. Д. 64, 69, 119, 144, 145, 146, 147, 193
 Эскирос 61, 104, 187
 Юшков В. 152, 251
 Яблочник А. А. 70, 72, 74, 75, 77, 79, 102, 114, 125, 128, 129, 197
 Яблочкина П, Е. А. 77, 118, 126, 130, 202
 Яблочкина И, С. В. 79, 82, 114, 126, 127, 129, 201, 202.

შინაარსი

თუმანიშვილების ეპისტოლარული მემკვიდრეობა	5
მიხეილ თუმანიშვილის წერილები	49
ბაბაღე თუმანიშვილის წერილები	84
ანასტასია თუმანიშვილის წერილები	103
ვასილ თუმანიშვილის წერილები	123
კონსტანტინე თუმანიშვილის წერილები	131
გიორგი თუმანიშვილის წერილები	135
შენიშვნები	166
შემოკლებათა განმარტება	261
საძიებლები	262

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორი ც. შალამბერიძე
ტექნორედაქტორი ე. ბოკერია
კორექტორი ლ. ჯვებენავა

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 2.11.1965; ნაბეჭდი თაბაში 16,88;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბაში 15,41;
უე 02212; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1187;
ფასი 1 მან. 20 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძერჟინსკის ქ. № 8
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Дзержинского № 8

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Г. Табидзе 3/5

АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ОБ
ОБЩЕСТВЕННО-КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ГРУЗИИ
70-ых ГОДОВ XIX ВЕКА

(на грузинском языке)

გამომცემლობა „მცენიერება“ გამოსცა
პ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის
შემდეგი წიგნები

1. მ. ქავთარია. დავით გარეჯის ლიტერატურული სკოლა, ფასი 73 კაპ.
2. იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, ფასი 2 მან. 18 კაპ.
3. ავტორთა კოლექტივი. პალეოგრაფიული ძიებანი, ფასი 96 კაპ.
4. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიის მასალები, ნაკვეთი II, ფასი 49 კაპ.

იგეზდება და უახლოეს დროში გამოვა:

1. აღ-ბუსთანი, X საუკუნის სინური ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა რ. გვარამიამ.
2. ავტორთა კოლექტივი, ძველი ქართული მწერლობის ოთხი ძეგლი.
3. ავტორთა კოლექტივი. ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. IV.

ფასი 1 მან. 20 კობ.

7 17 / 88

